

Tartalom / Contents

3 Bevezető	84 Ókovács Szilveszter: Csizma a posztamensen, avagy '56 tizenhárom napja a 2016-os Operában
4 Pomogáts Béla: Az írószövetség a forradalomban	97 Solymosi-Tari Emőke: Lajtha László „Forradalmi” szimfóniája
13 Kovács István: Az emlékezés méltósága	108 Palotai János: 1956 a képzőművészetben
17 Deák-Sárosi László: 1956 filmekben	118 Szőcs Géza: Hatvan év után, nyolc évvel később
26 Török Lajos: A forradalom ellenségei	120 Balogh Csaba: „A méreg, melyet rejt, nagyon veszélyes...” <i>A Rákosi-korszak Madách-vitái</i>
35 Gedeon Sarolta: Kádár János és az irodalom <i>Az MSZMP viszonya az irodalomhoz a dokumentumok tükrében 1957–1989</i>	130 Windhager Ákos: Hungaria, 1956 <i>A forradalom klasszikus zenei emlékezete</i>
45 Ferdinandy György: 1956 a nyugati magyar irodalomban	139 Olsvay Endre: Kodály
51 Gál Vilmos: Kiállítási kalauz múzeumjáróknak REJT/JEL/KÉPEK '56 – A forradalom titkos művészete	145 Kucsera Tamás Gergely: „Nem könnyű méltónak lennünk ennyi áldozathoz. De meg kell kísérelnünk...”
61 Gróh Gáspár: „Mi, hódoltságaiak...”	KORABELI ÍRÁSOK 1956
68 Kulin Ferenc: Illyés Gyuláról, 1956-ról – <i>három tételben</i>	154 Déry Tibor: Felszólalás a Petőfi Kör sajtóvitáján
75 Sturm László: Vas István és ötvenhat	161 Németh László: Emelkedő nemzet
79 Szörényi László: „Évfordulóra” – Az újonnan fölfedezett Kónya Lajos	162 Örkény István: Noteszlapok, 1956
	168 Rezümék / Abstracts
	176 Szerzők / Authors

**A képanyag összeállításához nyújtott
segítségükért köszönetet mondunk**

- a Magyar Nemzeti Múzeumnak,
- a Magyar Állami Operaháznak,
- a Szépművészeti Múzeumnak,
- a Magyar Nemzeti Galériának,
- az Abigél Galériának,
- a Szolnoki Galériának,
- a Magyar Nemzeti Digitális Archívum
és Filmintézetnek,
- az Októberi emlékezés c. kiállítás
(MMA) résztvevőinek.

Címlapon:

KÓTAI József

Jubileum 2006, 2016

viaszveszejtési bronz

Magyar Művészet

Felelős kiadó: Kucsera Tamás Gergely,
a Magyar Művészeti Akadémia főtítkára
A szerkesztőbizottság elnöke: Fekete György,
a Magyar Művészeti Akadémia elnöke
Szerkesztőbizottság: Albert Gábor, Fabényi Júlia,
Farkas Ádám, Jankovics Marcell,
Kelemen László, Mezei Gábor, Vigh Andrea
Főszerkesztő: Kulin Ferenc
Társ-főszerkesztő: Kucsera Tamás Gergely
Főszerkesztő-helyettes: Turi Attila
Szerkesztők: Balogh Csaba, Csuday Csaba
Laptervező: Árendás József
A szerkesztőség címe:
1051 Budapest, Vörösmarty tér 1. II. emelet
szerkesztoseg@mma.hu
Szerkesztőségi órák: kedden 14-től 17 óráig
Megjelenik negyedévente
Ára számonként: 990 Ft
Nyomás: Kontaktpoint
ISSN 2064-3799

MAGYAR
MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

Bevezető

A Magyar Művészetnek ezt a számát 1956 emlékének szenteltük. A szellemi élet eseményeit irodalmunk klasszikusai (Déry Tibor, Németh László, Örkény István, Tamási Áron) egykorú cikkeinek, felszólalásainak újraközlésével idézzük fel, megemlékezünk az írószövetség forradalomban játszott szerepéről (Pomogáts Béla), majd (Kováts István, Ferdinandy György, Gál Vilmos, Gróh Gáspár, Kulin Ferenc, Sturm László, Szörényi László, Palotai János és Szőcs Géza írásaiban) történelmi sorsfordulónk írókat és művészeket megihlető hatását követjük nyomon. Közleményeink azonban nemcsak a hamisítatlan, hanem az elárult, megcsúfolt, eltorzított '56-ról is szólnak. Azokról a filmekről (Deák Sárosi László) és bűnügyi regényekről (Török Lajos), amelyek ellenforradalommal minősítették szabadságharcunkat, és arról a kultúrpolitikáról, amelyik a proletárdiktatúra kiszolgálásában jelölte meg az írók, költők és művészek feladatát. Egy kritikátörténeti esszé (Balogh Csaba) és egy művelődéspolitikai elemzés (Gedeon Sarolta) dokumentumai és következtetései emlékeztetnek arra, hogy az '56-ot követő „létező szocializmus” nem tudott, és nem is akart szakítani a forradalom előtti diktatúra terhes örökségével. Solymosi Tari Emőke és Windhager Ákos a magyar zenetörténet klasszikusainak méltatlanul feledésbe merült műveit elemzi, Olsvay Endre Kodály Zoltán történelmi szerepét idézi fel, míg Ókovács Szilveszter „a finnek Szokolay Sándorát”, Einojuhani Rautavaarát mutatja be, aki „'56 tizenhárom napjának” az opera műfajában állított emléket. A magyar forradalom nemzetközi hatását és eszmetörténeti jelentőségét Kucsera Tamás Gergely tanulmánya értékeli.

Kulin Ferenc

Pomogáts Béla

Az írószövetség a forradalomban

Irodalom és forradalom

■ Az, hogy a magyar forradalmak (és szabadságharcok) az irodalom világában kialakult „tektonikus” mozgásokkal veszik kezdetüket, hogy azután nem sokkal később ugyancsak az irodalom kényszerüljön tragikus búcsút venni a szinte minden esetben egy idegen hatalom fegyvereivel levert szabadságharc eszményeitől, és nemzetstratégiai küldetéseként őrizze meg az általuk képviselt történelmi ideálokat, szóval mindez nem ritka jelenség a nemzet történetében. A Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharcot a szegénylegények kesergői készítették elő, majd történetét és tanulságait a fejedelem emlékiratai összegezték; a negyvennyolcas forradalomhoz vezető utat Vörösmarty Mihály és Petőfi Sándor (meg mások) írásai jelölték ki, majd zárták le; az 1918-as „őszirózsás” forradalom szellemi és morális előjátékát Ady Endre, Babits Mihály, Juhász Gyula, Kassák Lajos és mások írásaiban találhatjuk meg, tanulságait Babits, Kosztolányi, Móricz Zsigmond írásai foglalták össze, és természetesen az 1945-ös országos újrakezdéshez (ámbar ezt nem nevezném forradalomnak) vezető utat is olyan írók jelölték ki, mint József Attila, Ilyés Gyula, Németh László és Déry Tibor. Az akkor ígéretesen induló újrakezdés erőszakos és tragikus elrekesztését is írók mutatták be, többnyire 1956 ismét „forradalmi” tavaszától kezdve, midőn már szinte nyíltan lehetett beszélni a Rákosi-rendszer bűneiről, és meg lehetett szólalítani a szükséges változtatások feladatait és reményeit.

Az ötvenhatos forradalom és szabadságharc eszményeitől és hőseitől, reményeitől és vértanúitól ugyancsak versek, elbeszélések, regények vettek végső búcsút, olyan versekre gondolok, mint Füst Milán *Szózat a sírból*, Sinka István *Ének 56 Karácsonyára*, Kassák Lajos *Egy fal árnyékában*, Vas István *Mikor a rózsák nyíltni kezdtek*, Juhász Ferenc *Egy eposz első sorai*, Nagy László *Karácsony, fekete glória* vagy éppen az emigrációból hazatekintő Márai Sándor *Mennyből az angyal –, menj sietve* című versei és még sok hasonló költemény.

Irodalmunk példákkal szolgálhat, és nemcsak a magyar költészet, hanem az elbeszélő irodalom és az esszéirodalom is. Így Tamási Áron, Déry Tibor, Németh László, Örkény István és mások írásai hiteles szavakkal és mindig megrendüléssel számoltak be a magyar forradalom napjairól és a nemzeti tragédiával felérő végső vereségről.

Most persze nem 1956 irodalmáról (és az irodalom emlékeztetőiben betöltött szerepéről) kívánok beszélni, hanem az írószövetség akkori küzdelmeiről. A Magyar Írók Szövetségéhez (ahogy akkoriban nevezték) az ötvenhatos esztendő eseményei kapcsolódtak. Az írószövetség 1953-tól kezdve, midőn Nagy Imre kormánya kerülése reményeket ébresztett arra, hogy az ország megszabadul attól a nemzetellenes rendszertől, amelyet Rákosi Mátyás és Gerő Ernő rémuralma jelentett, akár csak az újságíró-szövetség és az egyetemek, a történelmi változások műhelyei voltak. Az úgynevezett „íróellenzék” kialakulása, a népi írók mozgaloma neves képviselőinek mindinkább erősödő szerepvállalása az irodalmi életben, a „nyugatos irodalom” korábbi reprezentánsainak a visszatérése, vagy éppen a fiatalabb írónemzedék jeleseknek a fellépése mind azt igazolta, hogy a magyar irodalom – kifejezetten a saját erejéből – megszabadult attól a kényszerzubbonytól, amelyet a sztálinista diktatúra erőltetett rá, és a rá jellemző hagyományos felelősségtudattal, az európai szellemi, morális és politikai értékek szerint kívánja alakítani nemcsak az irodalom, hanem az ország életét is.

A magyar forradalom rövid időre szabott történetének voltak nevezetes napjai; ezek a történelmi események menetében valamilyen fordulópontot jelentettek. Az alábbiakban ezeknek az egymást követő fordulópontoknak a rendjében szeretném bemutatni a történelmi napok eseményeit, azokat az eseményeket, amelyek az írószövetség történetében meghatározó szerepet kaptak.

Október 23-a

Az írószövetség vezetősége október 22-én (hétfőn) telefonon értesült arról, hogy az egyetemi hallgatók másnapra tüntetést terveznek a Petőfi- és a Bem-szobor előtt, hogy kifejezzék együttérzésüket a társadalmi megújulásért küzdő lengyel diákokkal és munkásokkal. Ezt a demonstrációt, az akkor szárnyra kapott hírekkel ellentétben, nem az írószövetség szervezte. A szövetség ennek ellenére nem kívánt elzárkózni a részvétel elől, sőt, amikor híre jött, hogy a pártvezetés be akarja tiltani a tüntetést, küldöttséget menesztett a pártközpontba, ahol a Petőfi Kör kiküldöttjeivel együtt javasolta a felvonulás engedélyezését, illetve azt, hogy maga a pártvezetés álljon a tüntető menet élére. Egyszersmind a szövetség elnöksége egy levelet és egy kiáltványt fogalmazott; a nyílt levél a Lengyel Írók Szövetségének szólt, és a magyar író társadalom szolidaritását fejezte ki: „Barátaink! A harc, melyet a szabadságért, a demokráciáért, a nép jólétéért és a nemzeti politika érvényesüléséért a lengyel munkássággal és minden haladó erővel közösen vívtatok, győzelmet aratott. Mi, magyar írók, kezdettől fogva nagy rokonszenvvel figyeltük küzdelmeteket, s most büszke örömmel tölt el, hogy közös reményeink nálatok már kezdenek megvalósulni. Megfogadjuk: mindent megteszünk azért, hogy hazánkban is végső győzelmet arassanak a leninizmus, a humanizmus eszméi. Biztosítunk benneteket, hogy elszántan ellene szegülünk minden fajta restaurációs kísérletnek, s nem kíméljük erőnket mindaddig, amíg népünk a szabadság és a boldogulás útjára nem lép, s amíg teljes mértékben helyre nem áll nemzeti becsületünk és méltóságunk. Harcunkat veletek – és az egész lengyel néppel – közösen akarjuk vívni, támogatni fogunk benneteket, és támogatásokat kérjük.”

A *magyar írók kiáltványa* című felhívás a tüntető egyetemi ifjúsághoz szólt, ezt a Bem-szobornál Veres Péter olvasta fel. Mindkét szöveg az *Irodalmi Újság* különkiadásaként is megjelent. Az írószövetségi kiáltvány nemzeti függetlenséget és szocialista demokráciát követelt, összhangban az egyetemi ifjúság tizennégy pontos követelésével:

„Történelmi sorsfordulóhoz érkeztünk. Ebben a forradalmi helyzetben csak akkor tudunk helytállani, ha az egész dolgozó magyar nép fegyelmezetten, egy táborba tömörül.

A párt és az állam vezetői mindeddig nem adtak életképes programot. Ezért azok a felelősek, akik a szocialista demokrácia kibontakoztatása helyett konokul a Sztálin- és Rákosi-féle terrorrendszer visszaállítására szervezkedtek és szervezkednek.

Mi, magyar írók a következő hét pontban fogalmaztuk meg, mit kíván a magyar nemzet.

1. Önálló nemzeti politikát a szocializmus eszméje alapján. A lenini elvek szerint rendezni kell a viszonyunkat valamennyi országgal, mindenekelőtt a Szovjetunióval és a népi demokráciákkal. Felül kell vizsgálni az államközi egyezményeket és a gazdasági szerződéseket, a nemzetek egyenjogúsága jegyében.

2. Véget kell vetni a népek barátságát zavaró nemzeti-ségi politikának. Azt akarjuk, hogy barátságunk szövetségeseinkkel, a Szovjetunióval, a népi demokratikus országokkal őszinte és igaz legyen. Ez csakis a lenini elvek megvalósításával lehetséges.

3. Nyíltan fel kell tárni az ország gazdasági helyzetét. A válságból csak akkor tudunk kijutni, ha a munkásság, a parasztság és az értelmiség végre az őt megillető szerephez jut az ország politikai, társadalmi és gazdasági életének irányításában.

4. Az üzemeket a munkások és a szakemberek vezessék. Újjá kell formálni a jelenlegi bér- és normarendszert, a megalázó társadalombiztosítást stb. A szakszervezetek legyenek a magyar munkásosztály valóságos érdek-képviselői szervezetei.

5. Új alapokra kell helyezni parasztpolitikánkat. Mind a termelőszövetkezetekben, mind az egyéni gazdaságokban biztosítani kell a parasztság önrendelkezési jogát. Meg kell végre teremteni a szövetkezés önkéntességének politikai és gazdasági feltételeit. Fokozatosan át kell térni a mostani begyűjtési és adózási rendszerről a szabad, szocialista termelést és árucserét biztosító rendszerre.

6. Mindennek a feltétele az, hogy a párt és az állam vezetésében alapvető szerkezeti és személyi változások történjenek. El kell távolítani közéletünkben a restaurációra törekvő Rákosi-klikket. Méltó helyére kell állítani Nagy Imrét, a tiszta és bátor kommunistát, akiben a magyar nép megbízik. Továbbá mindazokat, akik az elmúlt években következetesen harcoltak a szocialista demokráciáért. Ugyanakkor határozottan fel kell lépni minden ellenforradalmi szándék és kísérlet ellen.

7. A kibontakozás megköveteli, hogy a Hazafias Népfront a magyar társadalom dolgozó rétegeinek politikai képviselője legyen. Választási rendszerünket olyanná kell formálni, hogy az megfeleljen a szocialista demokrácia követelményeinek. Az országgyűlésbe, a tanácsokba és minden önkormányzati szervbe a nép szabadon, titkosan válassza meg képviselőit.

Hisszük, hogy szavunkban a nemzet lelkiismerete szólalt meg.”

Számos író volt jelen a tüntető menetben, a Bem-szo-

bornál, az Országház előtt, végül a Rádió épületénél, ahol az államvédelmi erők sortűzet adtak le az egyetemisták tizennégy pontjának nyilvánosságra hozatalát követelő tömegre. Miután a tüntetők a kivonuló rendőr- és honvédségi alakulatoktól fegyvert szereztek, s viszonozták a tüzet, kitört a fegyveres felkelés. Közben az írószövetség székházában egymást követték a tanácskozások, az elnökség tagjai telefonon a Központi Vezetőség azonnali összehívását sürgették, majd küldöttséggel keresték fel a pártvezetőséget, hogy javaslatokat tegyenek a súlyos helyzet megoldására. Követelték Gerő Ernő távozását, Nagy Imre miniszterelnöki kinevezését, majd amikor ez a második követelés teljesült, október 24-én a következő felhívást adták közre: „Mi, magyar írók mélyeséges fájdalommal éljük át a nemzet mostani véres óráit. Leghőbb kívánságunk, hogy szűnjék meg a vérontás. Ennek érdekében a kormánynak azt javasoljuk, hogy a karhatalom ma 14 órakor szüntesse be hadműveleteit. [...] Tegyük ezzel lehetővé, hogy a szovjet fegyveres erők visszavonulhassanak állomáshelyükre, és a kormány tárgyalásokat kezdhesen a Szovjetunió kormányával a szovjet hadsereg hazánkban megfelelő időpontban történő kivonására. Javasoljuk továbbá a kormánynak: adjon azonnal világos, nemzeti programot. E programban legyenek benne a következők: Biztosítsuk a teljes nemzeti függetlenséget! Állítsuk fel a munkás önkormányzatot az üzemekben, és gyökeresen változtassuk meg bér- és normarendszerünket! Állítsuk végre talpra a magyar mezőgazdaságot, mégpedig úgy, hogy engedjük szabadon fejlődni az egyéni parasztgazdálkodást is. Biztosítsuk a teljes demokratizmust, a tömegek önkormányzatát és ellenőrzését az állami élet minden terén. E program végrehajtásának politikai feltétele a magyar írók véleménye szerint: Gerő Ernő lemondása az első titkári tisztségről. Alakuljon meg a széles nemzeti összefogás kormánya, minden demokratikus erő bevonásával, Nagy Imre elvtárs vezetésével. Végül arra szólítjuk fel az ország lakosságát: tűzze ki a gyászlobogókat a harcokban elesett honfitársaink emlékére. Mi, magyar írók fogadjuk, hogy kötelező, nagy nemzeti hagyományainkhoz híven, állhatatosan és minden erővel továbbra is támogatjuk dolgozó népünk minden jogos követelését.”

Egy nappal később az írószövetség elnöksége újabb küldöttséget menesztett a pártközpontba, ez a delegáció Donáth Ferencsel és Losonczy Gézával, majd Nagy Imrével tárgyalt, s egyetértésre jutott velük a legfontosabb tennivalók meghatározásában. Az írószövetségnek ezeket a követeléseit a *Népszavában* közreadott néhány soros megnyilatkozás foglalta össze:

„Az írók követelése. Teljes amnesztia, az ÁVH tegye le a fegyvert!

Magyarok! Magyar fiatalok! Követeljük:

1. Az ÁVH azonnal szüntesse be a tüzet!
2. Teljes amnesztiát a harcolóknak és a katonáknak!
3. A szovjet csapatok vonuljanak vissza állomáshelyeikre!
4. A rend fenntartását a magyar néphadsereg biztosítsa!
5. Nagy Imre azonnal alakítson nemzeti egységkormányt! Álljon az új kormány a nemzeti mozgalom élére!
6. Minden üzemből válasszák meg a munkástanácsokat!

A magyar írók és művészek”

November 2-a

Ezeket a felhívásokat követve készítették elő az írószövetség taggyűlését, amelyre az időközben bekövetkezett fegyverszünet és a budapesti szovjet csapatkivonás nyugalmasabb légkörében, november 2-án került sor. A taggyűlés megválasztotta az írószövetség Forradalmi Bizottságát, s ennek keretében a szeptemberi közgyűlésen létrehozott elnökséget a következő hat íróval egészítette ki: Féja Géza, Keresztury Dezső, Kodolányi János, Lakatos István, Rónay György és Sinka István. Az ülésről a következő közlemény jelent meg. „A taggyűlés üdvözlí és lelkesen helyesli a november 1-jén este elhangzott miniszterelnöki nyilatkozatot: az ország semlegességének kikiáltását, mint a magyar írók régi vágyának teljesülését, a Varsói Szerződés felbontását és a Kormánynak azt a kérését, hogy az ENSZ mostani ülése tárgyalja meg országunk helyzetét. Az írók, mint mindig, most is a nép szavára hallgatnak, meghallották a nagyüzemek és egyes kerületek munkára felhívó határozatában a mélyeséges nemzeti felelősség szavát. Az ország függetlenségén való őrökösés mellett ez ma a legfontosabb tennivaló. Az írók minden erővel azon lesznek, hogy tollukkal, szavukkal, személyes példájukkal közreműködjenek a forradalom vívmányainak megőrzésében, a munka megindításában.”

Ugyancsak november 2-án került az utcára az *Irodalmi Újság* „forradalmi száma”, ezt Petőfi *Ismét magyar lett a magyar...* című verse nyitotta meg, utána következtek Kassák Lajos *A diktátor*, Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán*, Kónya Lajos *A magyarokhoz*, Fodor József *Viharban*, Benjámin László *Elesettek*, Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* és Jobbágy Károly *A rádió mellett* című költeményei, Németh László *Emelkedő nemzet*, Pálóczi-Horváth György *Lábhöz tett fegyverrel*, Déry Tibor *Barátaim*, Bárány Tamás *Levél öcséinkhez*, Szász Imre *Lélekzajlás*, Füst Milán *Levél Thukydész modorában az elesett hősök sírja felett*, Szabó Lőrinc *Ima a jövőért*, Tamási Áron

Magyar fohász, Dallos Sándor *Budapesti levél* és Hubay Miklós *Eszméltetés* című prózai írásai, majd mindezt néhány közlemény egészítette ki. Ezen kívül az írók szerepet vállaltak a forradalmi sajtó más kiadványaiban is, így az *Igazság* Lakatos István *A fiatalokhoz* és Sinka István *Üdv néked Ifjúság*, a *Magyar Ifjúság* Dutka Ákos *Ember és magyar*, az *Egyetemi Ifjúság* Jobbágy Károly *Felkelt a nép...*, a *Pécsi Egyetem* Kiss Dénes *Velünk vagy ellenünk* című versét jelentette meg, Szabó Pál és Erdei Ferenc a *Szabad Szóban*, Németh László az *Igazságban* és az *Új Magyarországbán*, Tamási Áron és Féja Géza ugyancsak ez utóbbi lapban nyilatkozott a rendkívüli napok eseményeiről és a múlt tanulságairól.

Ezek közül az irodalmi művek közül most csak kettőt idézek ide. Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán* című versét és Déry Tibor *Barátaim* című írását. Lássuk tehát először Tamási Lajos költeményét: „...Piros a vér a pesti utcán. / Eső esik és elveri, / mossza a vért, de megmaradnak / a pesti utca kövein. // Piros a vér a pesti utcán, / munkások – ifjak vére folyt, / a háromszín-lobogók mellé / tegyetek ki gyászlobogót. // A háromszín-lobogók mellé / tegyetek három esküvést: / sírásból egynek tiszta könnyet, / s a zsarnokság gyűlöletét, // s fogadalmat: te kicsi ország, / el ne felejtse, aki él, / hogy úgy született a szabadság, / hogy pesti utcán hullt a vér.”

És lássuk Déry Tibor vallomások írását, ez már az író reményei szerint győzedelmes népförradalom vívmányainak „konszolidálására” mint soron következő történelmi feladatra figyelmeztetett: „Barátaim, ha szavaimnak van valami hitele, hallgassatok meg: óvjátok meg a forradalmat! Olyan méltósága volt eddig, amilyent csak az igazság adhat eszmének, embernek. Egy dologra figyeljünk most: nem a bosszú órája ütött, hanem az igazságtévesztés. Aki bűnös volt, azt bíróság elé kell állítani. De a tévedőket ne kínozzátok, mert ne feledjük el, hogy százezren tévedtek, mert megtévesztették őket. A forradalom győzött, de ha nem adunk neki időt, hogy erőre kapjon, újra elbukhat. El is sikkaszthatják azok, akiknek érdekük. Fogjunk össze: egy hazánk van s egy életünk. Ha szavamnak van valami hitele: fogjunk össze, ne egymás ellen hadakozzunk! Bízunk a nép erejében és tisztességében. Ne folyjon több vér! Tisztelet a halottaknak.”

Az események igen gyorsan vettek tragikus és veszedelmes fordulatot. Az írószövetség november 2-i taggyűlése még a minél előbbi politikai konszolidáció és az építőmunka megindulása mellett nyilatkozott, a viharfelhők azonban már gyülekezni kezdtek az ország felett. A Magyar PEN Club elnöksége nevében Képes Géza ezért fordult a következő távirattal a PEN Club

Világszövetség londoni központjához november 3-án: „A magyar írók segélykiáltással fordulnak a világ íróihoz. Kérjük, szánjanak időt és fáradságot arra, hogy megtalálják a leghatásosabb módot szabadságunk ügyének támogatására. Hívják fel a világ közvéleményét, hogy a győztes forradalommal kivívott függetlenségünknek és országunk semlegességének megsértése szörnyű katasztrófához vezetne. Sorsunk nem politikai kérdés, hanem élet és halál ügye. A magyar írók teljes egységben arra kérik főtáitkár urat, hogy mindezt közölje táviratilag a PEN-centrumokkal.”

November 4-e

Ám arra, ami már készülöben volt, csak azok számítottak, akik a legnagyobb pesszimizmussal ítélték meg a világpolitikai fejleményeket. Mint később Erdei Sándor az írószövetség december 28-i közgyűlésén mondotta: „November 3-án, szombaton este mindannyian azzal fektüdtünk le, hogy a következő héten indul a munka, indul a harc, most már nem fegyverrel, hanem az ész és a kéz munkáló erejével. S november 4-én hajnalban ágyúdörögésre ébredtünk.”

A rádióban elhangzott Nagy Imre miniszterelnök utolsó szövege, majd 7 óra 57 perckor Háy Gyula emlékeztetés (angolul, németül és oroszul is közvetített) felhívása a világ értelmiségéhez: „Itt a Magyar Írók Szövetsége. A világ minden írójához, tudósához, minden írószövetségéhez, akadémiajához, tudományos egyesületéhez, a szellemi élet vezetőihez fordulunk segítségért. Kevés az idő. A tényeket ismeritek, nem kell ismertetni. Segítsetek Magyarországon! Segítsetek a magyar népen! Segítsetek a magyar írókon, munkásokon, parasztokon, értelmiségi dolgozókon! Segítsetek! Segítsetek! Segítsetek!” A tizenkét napja tartó felkelés a Budapestre bevonuló szovjet páncélosok tüzeiben véget ért.

A szovjet csapatok budapesti bevonulása, a felkelés leverése és a Kádár János vezette kormány hivatalba állítása után az október és november fordulóján létrejött politikai struktúra szétesett: Nagy Imre és csoportja a jugoszláv követségen keresett menedéket, a felújult koalíciós pártok ismét megszüntették tevékenységüket, idővel számos politikus és több író – közöttük Ignóus Pál, Faludy György, Pálóczi-Horváth György, Tűz Tamás, Hátár Győző, Enczi Endre, Szász Béla, Aczél Tamás, Méray Tibor – Nyugatra menekült, mások pedig letartóztatásba kerültek. Megszűntek a korábbi lapok és a felkelés idején megindult újságok is, csupán néhány földalatti lap – így Gimes Miklós, majd Kende Péter szerkesztésében az *Október Huszonharmadika*, illetve Gáli József és

Obersovszky Gyula szerkesztésében az *Élünk* – próbálta meg ébren tartani a népfelkelés szellemét. Az írószövetség november 12-én hallatott ismét magáról, amikor a Magyar Tudományos Akadémia, a Zeneművészek, a Színházművészek, a Filmművészek, az Építőművészek, a Képző- és Iparművészek Szövetsége, a Magyar Rádió, a Magyar Távirati Iroda, az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság és a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága vezetőségeivel együtt a következő nyilatkozatot adta ki:

„Kiáltvány. A magyar értelmiség az ország népéhez!

A magyar nép az elmúlt hetekben bennünket is magával ragadó szenvedéllyel és egységben nyilvánította ki akaratát. Amíg új, békés akaratnyilvánításra módot nem adnak neki, ehhez nekünk, íróknak, művészeknek, tudósoknak, értelmiségieknek bármit hozzáfűzni, ezen alku-dozni sem szándékunk, sem jogunk.

A nemzeti szabadságharc vívmányai alapján tehát a magyarság életének jövőendő képét a következő pontokban jelöljük meg:

1. Magyarország minden idegen hatalomtól független, semleges ország legyen. Ennek feltétele: a szovjet csapatok hagyják el az országot.

2. Magyarország társadalmi és gazdasági rendszere a demokratikus eszközökkel felépített szocializmus legyen a nemzeti sajátosságok figyelembevételével, érvényben tartva az 1945-ös földreformot és a gyárak, nagyüzemek, bányák, bankok társadalmi tulajdonba vételét.

3. Magyarország vállalja ENSZ-tagságával járó összes kötelezettségeit s el annak jogaival.

4. A magyar állam minden polgárának biztosítva legyen az emberi szabadságjogok teljessége.

5. Jelen történelmi helyzetünkben a csak pártérdekek szerint való gondolkodás nem szolgálja a szabadságharc legnagyobb kincsét, a nemzeti egységet. Az írószövetség és az alábbi szervezetek éppen ezért a magyar munkássággal, parasztsággal és a forradalmi ifúsággal vállalnak sorsközösséget. A közvetlen kibontakozás feladatait az ő demokratikusan megválasztott szerveikkel együttműködve kívánjuk munkálni.

6. Rendkívüli helyzetünkben különös hangsúllyal kívánjuk felemelni szavunkat minden egyéni és hatósági terror, vagy önkény, továbbá a múlt diktatórikus eszközeinek visszaállítása, visszacsempészése ellen. Kívánjuk, hogy a törvényes igazság érvényesüljön. A bűncselekménnyel terhelteket a bíróság előtt, nyílt tárgyalásokon kell felelősségre vonni.”

November 17-e

Az írószövetség vezetősége aggodalommal értesült arról, hogy a szovjet haderő a fegyveres harcokban elfogott fiatalok egy részét szovjet területre szállította át. Ennek az aggodalomnak a jegyében tiltakozó nyilatkozatot adott közre a magyar szellemi élet több mint száz neves képviselője, közöttük Kodály Zoltán, Ferencsik János, Veres Péter, Németh László, Déry Tibor és Háy Gyula. Ez az állásfoglalás a nyugati sajtóban is megjelent: „Mi, Magyarország értelmiségi dolgozói, régi őseinkhez méltóak akarunk maradni és egyetértünk a magyar szabadságharc hőseivel. Magunkra vállaljuk szavaink összes következményeit: letartóztatást, deportálást és, ha kell, a halált. Ünnepelesen tiltakozunk: ne deportáljátok férfiainkat, fiataljainkat. Követeljük, hogy engedjétek szabadon azokat, akiket már elhurcoltak. Azonosítjuk magunkat a vádakkal: mi is harcosok vagyunk Magyarország szabadságáért és függetlenségéért. Egy szabad és erős Magyarországgal a Szovjetunió jó szomszédi kapcsolatban élhetne, egy megszállt és leigázott Magyarországgal azonban sohasem. Mi nem akarjuk a régi szociális rendszer helyreállítását. Van annyi erőnk, hogy megvédjük a parasztok és munkások rendszerét. Velük és értük akarunk a jövőben élni.”

Hasonló állásfoglalást fejezett ki az elnökségnek a szovjet írószövetséghez intézett november 17-i távirata: „Az igazság és az aggodalom hangján szólunk Önökhöz. A magyar nép szabadságharcot vívott a demokratikus jogokért, és azzal a céllal, hogy a szocializmust a maga nemzeti formájában építhesse tovább. Ezt a célt olyan tények veszélyeztetik, amelyekről röviden értesíteni fogjuk Önöket. Eme veszélyeztető tények közül most csupán azt az egyet akarjuk kiemelni, hogy ifjúságunk elhurcolása és szellemi életünk egyes tagjainak letartóztatása, az elhurcolt ifjak nyilvánvaló deportálása megkezdődött. Népünk feljajduló szavával kérjük, hogy győzzék meg népüket, pártjukat és kormányukat az elhurcolások és deportációk azonnali beszüntetéséről. Hiszünk abban, hogy kiáltó szavunkat megértik és rögtön cselekedni fognak.”

Néhány nappal később az elnökség küldöttséget bízott meg, hogy tárgyaljon a magyar karhatalom, illetve a szovjet csapatok parancsnokságával a deportálások megszüntetése érdekében; a tárgyalások eredményeiről az írószövetség nyilatkozatot jelentetett meg. Ebben a többi között a következők voltak olvashatók: „A küldöttség nyíltan feltett kérdéseire mind a szovjet, mind a magyar hatóságok képviselői – Sepilov külügyminiszter szavaira is hivatkozva – ígéretet tettek, hogy a magyar lakosság

köréből történt letartóztatások ügyében a legmesszebbmenő törvényességet fogják érvényre juttatni. Senkit az ország területéről el nem visznek, senkit a felkelésben való részvételért nem üldöznek. Az elfogottak ügyét a lehető legrövidebb idő alatt kivizsgálják, a közönséges büntetssel terhelteket, vagy azokat, akiket november 10-e után még fegyveres cselekedeten értek, a magyar hatóságoknak adják át, hogy a magyar törvények szerint folytassák le ügyüket, a többieket rövid úton szabadon bocsájtják... A Szovjet Parancsnokság képviselői kérték az írószövetséget, hogy minden tudomására jutó hibás vagy kétes esetet azonnal közöljön a Parancsnoksággal kivizsgálás, illetve jóvátétel céljából.” Ugyanez a nyilatkozat, csatlakozva a Nagy-budapesti Központi Munkástanács november 16-i és 21-i határozataihoz, foglalkozott a sztrájkjog kérdésével, illetve a munka újrakezdésének feltételeivel.

November 19-én szovjet újságírók egy csoportja látogatást tett az írószövetség székházában, ahol beszélgetéseket folytatott, majd ezekre a beszélgetésekre hivatkozva A. Romanov aláírásával olyan közlemény látott napvilágot a *Lityerturnaja Gazetában*, amely eltorzította a magyar írók véleményét. Az írószövetség tiltakozó levél elküldésére kényszerült, e levél azonban, sajnos, válasz nélkül maradt. Tiltakozó táviratot kellett küldenie az írószövetségnek válaszul arra a nyilatkozatra is, amelyet Bölöni György és Illés Béla jelentetett meg a magyarországi eseményekről a *L'Humanité* és a *Les Lettres Françaises* című lapokban. A tiltakozás a következőket állapította meg: „A Magyar Írók Szövetségének elnöksége közli, hogy Illés Béla és Bölöni György cikkei legfeljebb néhány magyar író véleményét fejezik ki, nincs joguk arra, hogy a magyar írók összessége nevében beszéljenek. Sajnáljuk, hogy a haladó francia sajtó, a tények hiányos ismeretében, olyan nyilatkozatoknak adott helyet, amelyek ellentmondanak az igazságnak s eltorzítják a tényeket.”

Látogatást tett az írószövetségben André Stil francia kommunista lapszerkesztő, aki arról értesítette a szövetség vezetőit, hogy a francia írók Nemzeti Bizottsága – Aragon, Sartre, Vercors és mások aláírásával – november 6-án táviratot küldött Kádár János miniszterelnökhöz, és ebben az írók szabadságjogainak tiszteletben tartását kérte: „Alulírottak, mint az Írószövetség Nemzeti Bizottságának vezetősége bár alaposan megosztott véleményrel a magyarországi jelenlegi események értelmezésében, összeülnek, mint hasonló esetekben tenni szokták, miután a kultúra megvédéséről van szó, hogy arra kérjék Kádár miniszterelnököt, mentse meg a jövőt és biztosítsa a magyar írók és értelmiségiek életét, fizikai szabadságát

és erkölcsi érdekét, bármi volt is a szerepük és felfogásuk a hazafiúi kötelességről, mert bizonyos részben az emberi kultúra képviselőiről van szó. Kívánják, hogy minden értelmiségi és minden értelmiségi szervezet, kelettől nyugatig, ilyen értelemben közbenjárjon érdekükben.”

Erre a táviratra Veres Péter elnök a következő távirattal válaszolt: „November 28-án André Stil úrtól értesültünk arról a táviratról, amelyet Önök november 6-án Kádár János miniszterelnökhöz intéztek a magyar írók fizikai és erkölcsi biztonsága érdekében. Köszönetünket fejezzük ki ezért. Kései válaszunknak az az oka, hogy nálunk a sajtó nem közölte az Önök táviratát, így mostanáig nem tudtunk róla. Reméljük, hogy az Önök baráti közbenjárása jó hatással lesz az eddig eltűnt, illetve letartóztatott magyar írók ügyére. Eltűnt illetve letartóztatott íróink a következők: Lukács György, Újhelyi Szilárd, Erdei Ferenc, Sándor András. Baráti üdvözzel.”

December 4-én az írószövetség küldöttsége Krishna Menon indiai diplomatával tárgyalt, aki azért tartózkodott Budapesten, hogy kipuhatolja egy esetleges politikai kompromisszum lehetőségét. Az írószövetség elnöksége kapcsolatba lépett a budapesti munkástanáccsal és a szakszervezetekkel, illetve az egyetemi ifúság szervezetével: az újjáalakult MEFESZ-szel (Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetsége), s levélben tiltakozott Kádár Jánosnál és Münnich Ferencnél azok ellen a rágalmak ellen, amelyeket Dobi István és főként Marosán György terjesztett, amikor „ellenforradalmi” tevékenységgel vádolta meg az irodalmi életet. Az elnökség megpróbált közbenjárni a letartóztatásba került írók – Eörsi István, Fekete Gyula, Gáli József, Lükő Gábor, Molnár Zoltán és Sándor András – érdekében is, a szabadon bocsátásukért tett lépések azonban nem jártak eredménnyel.

Végül az elnökség levélben tiltakozott Kádár János miniszterelnöknél amiatt, hogy a Lapkiadó Vállalat megszüntette az irodalmi folyóiratok megjelentetését. A szövetség az időközben létrehozott Tájékoztatási Hivatalnak ugyancsak levelet küldött, s kérte a korábbi lapok újraindítását, illetve a *Magyar Orfeusz* és a *Magyar Írás* című új folyóiratok engedélyezését. Emellett az írószövetségre hárult a munka és jövedelem nélkül maradt írók támogatása, a vidékről beérkezett élelmiszersegélyek elosztása: december folyamán nagyjából ez a feladat kötötte le a szövetség munkatársait.

December 28-a

Mindezek után a szövetség december 28-án összehívott közgyűlése drámai helyzetben ült össze. December 8-án

több ezer munkás tüntetett Salgótarjánban, a megmozdulást a karhatalom fegyverrel oszlatta fel, az erőszaknak igen sok halálos áldozata volt. Ezt követve a munkástanácsok általános sztrájkfelhívást adtak közre, a kormány viszont válaszul betiltotta e tanácsok, közöttük a Nagybudapesti Központi Munkástanács tevékenységét. December 11-én letartóztatták a munkástanácsok vezetőit, törvényen kívül helyezték a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsát, s rendeletet adtak ki a rögtönbíráskodás bevezetéséről. Két nappal később egy újabb törvényerejű rendelet internálótáborokat állított fel, és bevezette a gyülekezési tilalmat. Az országban és különösen a fővárosban elszabadultak a szenvedélyek, a néptömegek és természetesen az értelmiség körében elkeseredés uralkodott, az új kormány letett a társadalomban zajló konfliktusok tárgyalásos rendezéséről, a hatalomba került politikai erők nagy része pedig a tömeges megtorlásban látta a rendkívül súlyos helyzet rendezésének előfeltételét.

A rendőrhatalom engedéllyel összehívott közgyűlés tulajdonképpen csak arra vállalkozott, hogy áttekintse az elmúlt két hónapos időszak eseményeit, és kifejezésre juttassa azokat az eszméket és elveket, amelyeket a magyar író-társadalom döntő többsége egyértelműen elfogadott. A közgyűlésen Veres Péter elnökölt, az elnökség beszámolóját Erdei Sándor főtitkár adta elő. „Ez a két hónap – kezdődött a beszámoló – nagy és nehéz idő nemzetünk történetében. Beszámolómnak nem lehet célja, hogy átfogja és megmérje ezt az időt. Irodalmunk az utóbbi esztendőben ugyan már egyre érthetőbb szóval vallotta és vallja magát a nemzet lelkiismeretének, s a magyar írók az október 23-án indult nemzeti demokratikus felkelésben együtt éreztek és együtt gondolkodtak a megmozdult néppel. Az írószövetség elnöksége a forradalmi mozgalom minden fontos pontját nyilatkozatban fogalmazta meg, és ha mód volt rá, nyilvánosságra hozta véleményét az eseményekről és a kibontakozás útjáról. Így az elnökség tevékenységének mostani áttekintése látszólag szükségképpen léphetne fel azzal az igénnyel, hogy átfogóan, történelmileg értékelje a népmozgalmat és a felkelést.” Ez utóbbi feladatra Erdei nem vállalkozott, csupán az írószövetség két hónapos tevékenységének krónikáját készítette el.

Erdei beszámolóját követve az elnökség nevében Tamási Áron terjesztette a közgyűlés elé a *Gond és Hitvallás* című „ünnepélyes állásfoglalást”. Ebből szeretnék idézni néhány gondolatot. „Egy ezredév alatt – hangzottak Tamási Áron szavai – sok zivatar verte nemzetünket. De a zivatarok borújában is két fény mindig hű maradt hozzá. Egyik a nemzet csillaga, mely vészek idején is áttört

fényével a homályon: a másik pedig virrasztó költőink fáklyafénye, mely a magyarság számára ma is tanítás. Számunkra több is annál, mert kötelező örökség. [...] A nemzeti függetlenség és a társadalmi rend demokratikus felépítése: ez a magyarság vágya, melyet mi is hordozunk és munkába önteni törekszünk. S miközben szívünket és írói életünk jövő napjait betölti ez a szándék, a nemzeti egység bölcsője mellől tolmácsoljuk is mindenkinek. A közös cél gondjában kezünket nyújtjuk a munkásoknak, köszöntésünket lélekből küldjük a parasztságnak és szívből az ifúságnak. Győzzük meg együtt a politika vezetőit, hogy a politika nem lehet öncél, hanem csak a nép üdvére eszköz; s készítsük őket arra, hogy a magyarság egységes óhaja szerint használják ezt az eszközt. Vagyis a függetlenség kivívására egyfelől, belső életünkben pedig arra, hogy a munkások és a parasztok törzsére, a szellem és az értelmiség segítségével, felépüljön az egészséges magyar társadalom, az önkormányzat demokratikus módján. Csak így jöhet létre az erős és gazdag állam, melynek barátsága más államokkal igaz és tartós, s amely nemcsak számúzi az emberi kizsákmányolást, hanem maga sem nehezedik nyomasztó terhével a népre. A nyugalmas és dolgozó társadalom, a nép jólétén örökös állam fölött emígy biztos záloga lesz a jövőnek a nemzet. Mindezekben a magyar gondjainkat röviden elmondottuk és véleményünkéről hitvallást teszünk. Írói munkánk igéi lesznek szavaink, gondunk örökös az időben, véleményünk pedig a közírás betűibe és irodalmi művekbe költözik. Hűséget fogadunk a zászló előtt, mely jelezte nekünk, hogy a nép forradalmi egységéből a nemzet újjászületett. Ebben a hűségben, hitvallásunk alapján, gondozni és védeni fogjuk a magyarság szellemét. Erkölcs legyen a munkánk talpköve, műveinkben pedig találjon értelmet és formát a nép alkotó ereje, az emberiség és eszméivel a kor. Egyedül így leszünk méltók a nagy elődökhöz, s egyedül így válhatunk későbbi nemzedékek érdemes őseivé.”

Az elnökségi állásfoglalást nyolc ellenszavazattal és négy tartózkodással a közgyűlés elfogadta, majd megkezdődött a beszámoló vitája. Néhányan, így Madarász Emil, Trencsényi-Waldapfel Imre és Gereblyés László az akkori-ban megrögződő hivatalos állásfoglalások szellemében támadták azt, hogy a beszámoló népfelkelésnek minősítette az októberi tömegmozgalmat, egyszersmind azt követelték, hogy az írószövetség vállaljon szolidaritást a kormány tevékenységével. Ennek során kellemetlen incidensre is sor került, Geréb László „Fogja be a száját, pimasz!” felkiáltással kívánta leinteni a közbeszóló Illyés Gyulát; ez a közgyűlés általános felháborodását váltotta ki.

Részben a kormánypárti írók véleményét vitatva szólt fel Déry Tibor, aki először Mihail Solohovnak a *Népszabadságban* megjelent nyilatkozatával szállt vitába. A neves szovjet író ugyanis megrótt a magyar írói társadalmat azért, mert úgymond tétlenül nézték a „reakció előretörését”. „Én itt erről a helyről – szögezte le a felszólaló – valamennyi magyar író nevében tiltakozom ez ellen a vajmi kevés felelősségérzetre valló ítélet ellen. Nemcsak igazságtalannak bélyegzem meg, de ízlésemet és erkölcsi egyensúlyomat is sérti, hogy egy nagyhatalom író-képviselője mondja ezt az ítéletet egy kis nemzet írói felett, éppen egy olyan történelmi pillanatban, amikor ha másért nem, okosságból és lovagiasságból is a legnagyobb tapintattal kellene bánni a nemzeti önérzettel. Az igazságra való törekvés, az igazság fáradhatatlan kutatása az író legnemesebb hagyománya. Kérdelem Solohovtól, vajon nem gondolt-e arra, hogy más oka is lehet annak, ha a magyar írók bátorsága nem vonult hadba az ellenforradalom ellen? Talán egyszerűen az, hogy nem volt ellenforradalom. Ellenforradalom abban az értelemben, ahogy a hivatalos politika megfogalmazta és átminősíti az október 23-án kezdődött népi forradalom jellegét.”

Déry a következőkkel fejezte be felszólalását: „Kedves Barátaim! A most induló vita előtt is erre kérek mindenkit: a történelmi igazság kutatására. Az elmúlt esztendőben a megpróbáltatások egyesítettek bennünket. Ma sincs okunk vigasságra. A nyomás, amely alatt állunk, szorítson bennünket nemességre és méltóságra. És ne feledjük el, hogy attól nőttünk, hogy a nemzet megnőtt bennünk. A munkásságnak, az értelmiségnek, talán még a parasztságnak is ma bennünk van a bizalma, és az a megdöbbenő és felemelő helyzet állt elő, hogy az ország ma tőlünk kér tanácsot, útmutatást, és bennünket tekint szellemi vezetőinek, akár akarjuk, akár nem. Minden kimondott és leírt szavunkat ez a felelősség ellenőrizze. Ne féljünk attól, hogy szembenézünk a tényekkel és megállapítjuk, hogy a magyar nemzet egy nagy tragikus korszakába ért, mely attól válik még komorabbá, hogy nemrég csak egy lépés választott el egy boldogabb kor ígéretétől. De hitünket se veszítsük el, magunkban és a nemzet életében. Dolgozunk. Barátaim, folytassuk mesterségünket, ha másként nem lehet, az asztalfiók számára. Szenvedélyünk mellől ne maradjon el a bölcsesség, sértődöttségünket mérsékelje felelősségünk a jövőért. Dolgozzunk, Barátaim, jobban és becsületesebben, mint valaha.”

Horváth Zoltán a Magyar Újságírók Szövetsége elnökségének nevében az újságírók szolidaritását nyilvánította ki az írószövetséggel. Ő is említést tett a letartóztatásban levő újságírókról, Gimes Miklósról és Obersovszky

Gyuláról, s a maga részéről elfogadva az Erdei Sándor által adott politikai visszatekintést, az írók és az újságírók összefogásának szükségességét emelte ki: „létesítsünk szerves együttműködést az újságíró-szövetség és az írószövetség közt. Ahogy mi kiállunk azért, hogy a letartóztatott írókat bocsájtásuk szabadon, kérjük az írószövetséget is, foglaljon állást a letartóztatott újságírók s a még letartóztatásban élő újságírók, Gimes és Obersovszky szabadon bocsájtásáért. Folytassunk közös harcot azért, hogy félelem nélkül, becsületesen lehessen írni s becsületesen lehessen kifejezésre juttatni azt, ami hitünk és meggyőződésünk szerint a magyar nép akarata és a magyar szocializmus építése.”

Ezek után Erdei Sándor válaszolt az elhangzottakra, hitet tett a magyar szellemi élet folyamatossága mellett, s felolvasta az írószövetség elnökségének december 3-i állásfoglalását: „A magyar írók minden körülmények között a magyar népet szolgálják, tollukat nem adják eszüközül semmiféle kormány- vagy pártérdek kiszolgálására. Hitet teszünk a magyar szellemi élet folyamatossága mellett. Ha megszólalunk, csak tiszta fórumon hallatjuk szavunkat, és minden körülmények között csak az igazat mondjuk. Jelenleg is követeljük a kormánytól, hogy adja vissza az írószövetség lapjainak, folyóiratainak folytatási jogát. Követeljük a könyvkiadás folytatását.” Végezetül az elnöklő Veres Péter az írószövetség autonómiájának fenntartása mellett nyilatkozott: „akármiképpen fejlődik a magyar társadalom kormányzása, belső élete, akár pártkormány lesz, akár valamely sajátlagos újfajta koalíció születik, mi mindenesetre úgy tartjuk helyesnek, célszerűnek, okosnak, sőt a kormányzat érdekében valónak, hogy az írószövetség autonómiája, mint társadalmi és szellemi testületé, biztosíttassék, hogy ne kelljen nekünk semmiféle kormányzatot, mondom, még egy kedvünk szerinti kormányzatot sem közvetlenül támogatni, sem a saját fórumokon, sem sehol.”

A küzdelem bukása és erkölcsi győzelme

Ez az autonómia azonban, úgymond, már csak percekig létezett: nem sokkal a taggyűlés után a kormány Siklósi Norbert személyében miniszteri biztost nevezett ki az írószövetség élére, egyszersmind felfüggesztette annak önkormányzatát. Ezt a *Népszabadság* 1957. január 18-i száma a következőkben jelentette be: „A Belügyminisztérium megállapította, hogy a Magyar Írók Szövetségében a Magyar Népköztársaság érdekeivel ellentétes tevékenység folyt. Ezért a belügyminiszter a Népköztársaság Elnöki Tanácsának az egyesületek feletti felügyeleti jogkör gyakorlásáról szóló törvényerejű rendelete alapján

a Magyar Írók Szövetségének működését ideiglenesen felfüggesztette. A kormány az írószövetség ügyeinek intézésére kormánybiztost nevezett ki.” Nem sokkal ezután a következő hír jelent meg. „Ellenforradalmi cselekményekben való részvétel súlyos gyanúja alapján a BM illetékes szervei őrizetbe vették Tardos Tibor, Varga Domokos, Háy Gyula, Lengyel Balázs és Zelk Zoltán írókat, Novobáczky Sándor és Lócsei Pál újságírókat. A letartóztatottak ellen büntetőeljárás indul.” További írókat is letartóztatásba helyeztek, s hamarosan megindultak az íróperek, amelyek során Déry Tibort, Háy Gyulát, Zelk Zoltánt, Tardos Tibort, Molnár Zoltánt,

Fekete Gyulát, Varga Domokost, Eörsi Istvánt és Gáli Józsefet ítélték el, többségüket igen súlyos börtönbüntetésre, sőt, miként később kiderült, Déryt eredetileg halálos ítélettel akarták sújtani a bíróság tagjai. Mindez gyakorlatilag az írószövetség munkájának megszüntetését és a magyar irodalmi élet szétverését jelentette: a szövetség új körülmények között, az 1956-os elvektől lényegesen eltérő politikai platformon, csak 1959-ben alakulhatott újjá, és csak a hatvanas évek közepére, miután az elítélt írók amnesztiában részesültek, indulhatott meg az irodalmi konszolidáció.

Kovács István

Az emlékezés méltósága

■ A magyar nép 1956 őszén vívott szabadságküzdelmének közismert hívószava a Corvin köz. A világcsoda-dráma leomló színfalairól és hőseiről számtalan dokumentumfotó készült. Egyikükön tétován mosolygó svájcisapkás fiú, a munkáskerületek „szent suhanca”. Az elmúlt hatvan esztendőt átlépve közeledik felénk, hogy saroglyáról kiporciózott kenyéradagját nekünk, a hiteles megemlékezésre éhezőknek adja. Bajtársai, a fegyverüket markoló felkelők mintha alkalmi dízsorlat állnának neki. Vajon ki esett el közülük pár óra múlva, vagy végezte bitófán a következő hónapokban, években? Felejtetni kényelmes. A közterek sírhantjait eltüntetik a Patyomkin-virágágyások. Tekintetünket elfordítjuk a bérházak falába rótt géppuskasorozatok pokoli csillagképeiről. Átlépünk az összecsuklott ember macskakövekre alvadt, repeszek szaggatta árnyékán... De ott, azon a képen a kenyérre és puskára tapadó ujjak még a reménykedés csillagáiként világlanak. Tettrekészség nélkül hiábavaló a remény, s hiteltelen az emlékezés is. Az emlékezés maga: teremtés, a jövőn is áttetsző folyamatos cselekvés, formájában változó, lényegében állandó műalkotás. Alanya és tárgya az, akit a kivételesen emberi helyzet egyik pillanatról a másikra társunkká avat, s akinek így leszünk mi is társa: a másika... Együtt eleven metszetei az örökkévalóságnak.

A harcok közötti szünetjelként ismeretlen művész ül hordozható székén, a Nagykörúton. Talán nem messze a Corvin köztől. A mester tusrajzot készít elmélyülten. A Jó-

zsef körúton barikádként feltorlódott tankok, páncélcocsik roncsait örökítené meg? Október 26-án tizenhetet lőtt ki az ellenségtől zsákmányolt és a Kisfaludy köz torkolatában felállított 76-os löveg alkalmi kezelőszemélyzete. Egyetlen lövésük se csapódott be a József körút túloldalán húzódó Valéria kávéház falába. Lehet, hogy a művész éveken át éppen e kávéháznak volt a törzsvendége...

E kiállítás összes résztvevőjét az ő helyébe képzelem a harcképtelenné tett tank előterében. Az időbeli közelség okán legelőbb azt a hét és fél éves kisfiút, aki talán éppen ugyanakkor, nem is oly messze tőle, rajzlapján a Budapestre betolakodó, tekintetükkel is szúrós, vöröscsillagos „vasba öltözött” harcosokat örökíti meg. Hunyt szemmel nézve mintha egy házilag készített társasjáték labirintusát látnánk, amelyben minden tank, minden páncélcocsi, minden teherautó megsemmisíthető egy-egy hatos dobással. A rajzzal együtt megőrzött lyukas zászló bizonyossága a kisiskolás rendíthetetlen hitének. Tudja, ki lesz a győztes.

A lyukas zászló, amelynek magyar szabadalmával harminchárom évvel később az összeomló „béketábor” mennyi országában hivatkozás nélkül élnek, több művészt is megihletett. Kinél „csak” meghatározó motívumként szerepel, mert fel lehet vele tartóztatni a magyar életet legázoló és bezabáló harckocsit, kinél szépen kidolgozott zárfoglalat a összelyuggatott vöröscsillag alakban utcakövezetre ért s mementóként bedobozolt eszmének.

Van, akinél maga a zászló a mű, s annak érces csikorgással kimetszett közepe komor támaszpontja a Budapestet november 4-én lerohanni felsorakozott tankoknak. A vér-aláfutásos lyukas zászló pedig mintha a Márai Sándor által népek Krisztusaként megverselt Magyarország halotti leple volna, míg a szabadság láncszemekből összeálló és

ingerli a történelmet. A fotón forradalmunk békésebb pillanataiban egy valóságos ágyúnál tüzért játszó gyereket látni. Azonos a helyszín, akárcsak a két ember. Különbségük leghitelesebb mércéje a felhőtlen mosoly. Jó,

hogy a gyermek megőrizte. Hiszen soha annyi mosolygó embert Magyarország nem látott, mint ama október 23-án: a tüntető Budapesten.

A kiállított műalkotások döntő hányada a pillanatok alatt összeomló zsarnoki hatalomról, a küzdelemről és a megtorlásról szól. A vaspálcákkal berácsozott szépség egy másik keretben már képtelen áttörni a geometrikus gúzsbakötöttségen, így a felület válik a lényeg leplező, felfejtésre váró tartalommal. Guernica drámáját festménytette ismertté a nagyvilágban, de érzékeltethető-e Mosonmagyaróvár gyásza? Az itt látható festményen vádlókként élnek ők, az évtizedekig tartó hazugságnak kiszolgáltatott élők és halottak...

súlyánál fogva is félárbócra eresztett lobogója a hűbéres címer kifűrészelésével válhat 1956-ban a küzdelemre készek páncélingévé.

Az idő csapdájában érezhetjük magunkat azzal a komor fotóművésszel együtt, aki napjaink csillogó ékszerüzleténél gyermekkori fényképét tartva maga előtt

A megtépázott idegrendszerével védtelen romház éppoly kiszolgáltatott, mint a kibelezett villamos, a füstbe ment gépkocsi, kiégett tank vagy az esendő vasdarabokká roncsolódott önjáró löveg, bezúzott színésznő-arc, kék könnycsepp, rabkalitkájából már-már sikeresen kitörő madár, egymásra csikorgó sarló-kalapács, apránkénti megszenesedettségében tenyerünkre történelmet író, derékba tört gyufaszál... És megannyi derékba tört élet, hóhérgyö-

nyörködtetően foszforeszkáló nyakszirt...

Az installációs képes krónikában megénekelt hősöknek, akik előtt a várva várt ENSZ-hadsereget kellene tisztelegve elvonultatni, jóvátételül ömlesztett sajt jár. És lefőzött tejpor a cserbenhagyott népnek. Ragacsát ma is érzem a számban.

A kiállítás logója talán a térdeplésből repülni vágyás lehetne, amely egyszerű, könnyed formáival is érzékeltetni képes a letaglózottságból feltápáskodás iszonyú kínját és gyönyörűségét. A tükröződőt tekinthetjük a história elvárásolt kastélyának, amelynek színözönében megmártóztva is képes valóságérzékét megőrizni az ember.

Mit visz magával bőröndjében az útra kelő és az idegenbe érkező? A Corvin köz macskakövét és az egyforintos Kossuth-címet. S az elhagyott otthon kulcsait. Hogy önmagát és a visszatérés reményét megőrizze. Úgy indul textilbe szőtt rácsok között a napfelkelte felé...

Deák-Sárosi László

1956 filmekén

■ A 60. évforduló alkalmával összegyűjtöttem azokat a dokumentum- és játékfilmeket, amelyek az 1956-os forradalom és szabadságharcra hangsúlyosan foglalkoznak, legalább egy-egy epizód erejéig. A lista nem teljes, hiszen nehéz meghúzni a határt, hogy mi számít hangsúlyosnak a tematika alapján, illetve mely parabola utal például – áttételesen – arra a bizonyos tizenkét napra és előzményeire, illetve következményeire. A felderítést az is nehezíti, hogy 1989 után nem csak központi költségvetési támogatással készültek dokumentumfilmek, ami a kötelezpéldány-gyűjtésnél még mindig fontos szempont. A gyártók ráadásul nem minden esetben tettek eleget a kópia- vagy másfajta másolat leadási kötelességüknek.

Célom elsősorban az, hogy a főbb kategóriákra találjak példákat, a legfontosabb alkotásokat kiemeljem, és ezek főbb jellemzőit felvázoljam azok számára, akik történeti vagy ismeretterjesztő forrásként vagy az adott történelmi fejezet élményszerű megismerése céljából kívánnak válogatni a lehetőségek közül.

1.1.1 Híradók (októberig és december végén)

A forradalom évének, 1956-nak megismerése szempontjából értékes anyagot jelentenek a filmhíradók. Természetesen a híradók a pártállam felügyelete alatt készültek, és alapvetően a hivatalos, Rákosi és felső vezető társai ideológiáját képviselik. A tudósításokból azonban hírt lehet kapni a fontos bel- és külpolitikai eseményekről, az ipari termelésről és kismértékben a mindennapi életről.

A híradókban a diktatúra nyomasztó ideológiai programszövegei mellett megjelenik az enyhülés és a kritikai hang is. A narrátor az első hónapokban még csupán a köztisztaság nem megfelelő kezelésének felelősségét firtatja, de ősztől, a 30-as és 40-es heti sorszámú híradókban a szerkesztők már azt is megengedhették maguknak, hogy szóvá tegyék: egy lánykollégiumot a diákok helyett miért a rendőrök használhatnak.

A Magyar Filmhíradó 1956. 37., szeptemberi kiadásában látható, hallható, amint a Kínába induló Magyar Néphadsereg Művészegyüttese előadja a Nemzeti Múzeum lépcsőjén Kodály Zoltán Petőfi Sándor *Nemzeti dalára* írt kórusművét. Igazi előforradalmi hangulatot idéznek meg ezek a hangos képek. A Nemzeti Múzeum lépcsőjén jelen volt a zeneszerző, Kodály; és a Múzeumkertet, ameddig a szem és a kamera ellátott, emberek sűrű tömege töltötte be.

Beszédesek lehetnek a híradókból cenzurális okokból kihagyott hírek is. A 32. heti híradóból kihagyták a szuezi válságról szóló tudósítást.

Az 1956. október 11-ei, 41-es számú híradóban látható összeállítás Rajk László és társai rehabilitálásáról, temetéséről. A hírcsokor a rendszerrel szembeni ellenállás erősödésének egyértelmű jele.

Az 1956-os év híradóit a MaNDA digitálisan felújított formában, a hiányzó részeket pótolva meg fogja jelentetni DVD-n, még 2016-ban. A forradalom idején nem készültek híradók, de a kiadványban ezeket válogatott dokumentumfelvételek pótolják.

1.1.2 Filmgyári filmesek felvételei

Az 1956. október 23-át követő eseményekről is készültek dokumentumfilm-felvételek. A Filmgyárban fennmaradt jegyzőkönyvek szerint egész csoport operatőr és rendező kapott felkérést kollégák, gyártásvezetők részéről, akik rokonszenveztek a forradalom célkitűzéseivel, hogy rögzítsék az utcákon zajló eseményeket. Egy ilyen jegyzőkönyv szerint (idézi Gervai 2011: 35) a dokumentumfelvételek forgatásában a következő operatőrök, rendezők, producerek vettek részt: Badal János, Banovich Tamás, Forgács Ottó, Hegyi Barnabás, Herczenik Miklós, Herskó János, Magyar József, Makk Károly, Máriássy Félix, Mészáros Gyula, Nádasy László, Nemere László, Pásztor István, Révész György, Rényi Tamás, Szemes Mihály, Szóts István, Teuchert József, Tóth János, Vagyóczky Tibor, Zsigmond Vilmos és több, néven nem nevezett diák a Filmművészeti Főiskoláról. Egyéb források szerint ennél jóval több filmes vett részt a dokumentumfilmes munkában, hiszen alkalmilag többen is csatlakoztak a forgatócsoportokhoz.

A magyar filmesek, gyakran veszélyes helyzetekben, nagyon fontos mozzanatokat rögzítettek abban a tizenkét napban. Sajnos ezek a felvételek nem mind maradtak fenn. Egy részük visszajutott a Filmgyárba, de ezeket részben megsemmisítették, például úgy, hogy egyes személyek kinyitogatták a még elő nem hívott negatívok dobozait. Jobb sorsra azok a tekercsek jutottak, amelyeket a készítőik vagy általuk megbízott személyek külföldre juttattak. Ezekből a határon kicsempészett felvételekből több részlet szerepelt külföldi híradókban, dokumentumfilmekben. Ám a mai napig léteznek felderítetlen és Magyarországra még vissza nem juttatott felvételek.

A fennmaradt és hazakerült felvételekről se derült ki minden esetben, hogy ki készítette. A többiek érdekeit nem csökkentve megemlíthető, hogy kiemelkedő munkát végzett Badal János (1927–2015), Kovács László (1933–2007), Szóts István (1912–1998) és Zsigmond Vilmos (1930–2016). A három operatőr, joggal tartva a megtorlás veszélyeitől, külföldre menekült. Ők valamennyien jelentős nemzetközi filmes karriert futottak be. 1957-ben Szóts István is elhagyta az országot. Hogy a negatív példák se merüljenek feledésbe, egyet érdemes megemlíteni: Illés Lajos operatőrrel úgy emlékeznek a filmes kollégák, mint aki több, a Filmgyárba került negatív dobozát kinyitogatta előhívás előtt.

1.1.3 Mikó József felvételei

Külön csoportot képeznek a dokumentumfilmek sorában Mikó József (1920–2008) felvételei. Mikó nem filmgyári, hanem állami filmes operatőr volt. Neki kis teherautó is rendelkezésére állt, és számos helyszínre el tudott jutni nem kis méretű filmes felszerelésével. Az ő anyaga minőségileg jelentős – bár a terjedelme mindössze 40 perc –, és nagy előnye, hogy készítője gyorsan külföldre juttatta. Mikó az Egyesült Államokban telepedett le, és a rendszerváltás után Budapestre látogatva segített a Filmarchívum munkatársainak helyszínek, időpontok és személyek azonosításában. Mikó felvételeit nyers állapotban, tehát szerkesztetlen formában őrzi a MaNDA és Filmintézet. Az egyes képsorok azonban ismertek, és számos hazai és külföldi dokumentumfilmben használták már fel őket. A MaNDA munkatársai – történészekkel összefogva – már évek óta tervezik egy filmes honlap létrehozását, amely jelenetek, sőt kisebb egységek (snitek) szerint időpont, helyszín és tárgyszavak segítségével nyilvánosan kereshetővé tenné az anyagot. Nyilván nem csak Mikó felvételeit.

1.1.4 Dr. Erdélyi István által összegyűjtött mozgóképek

Az 1956-os dokumentumfilm-felvételek másik nagyobb csoportja, amelyet a MaNDA és Filmintézet őrizz, az a dr. Erdélyi István producer által összegyűjtött anyag. Ezek is szerkesztetlen helyzetképek, összterjedelmük megközelítőleg egy óra, és több készítőtől származnak. Vannak köztük a fent már említett filmgyári alkotók felvételeiből, de amatőr filmek és külföldi társaságok anyagai is. Még Mikó József képsoraiból is található benne. A gyűjtő, dr. Erdélyi István producer már 1956 előtt külföldön élt. A második világháború után hagyta el az országot, és cége, a Kárpátfilm által gyártott több magyar film negatívját, pozitív kópiáit csempészte nyugatra egy jugoszláv sóderszállító uszályon (Hangosfilm 2016). Ezeknek a filmeknek nagy része az 1945 utáni kommunista tisztogató akciók áldozatául esett volna. A mintegy 130 betiltott filmből többtucatnyi sérülten, hiányosan, vagy egyáltalán nem maradt fenn, köztük néhány, Erdélyi cége által gyártott film se. Az Erdélyi által összegyűjtött 1956-os anyagból összefüggő dokumentumfilm is készült 1957-ben, a Német Szövetségi Köztársaságban; a film a forradalom történelmi előzményeit is tárgyalja. Magyarországra csak főcím nélküli kópiája jutott el, így a stáb pontosan nem ismeretes, de a hagyomány producerként és rendezőként is Erdélyit jelöli meg. A film a 2000-es években DVD-n is megjelent.

1.1.5 Amatőrfilm-felvételek

A forradalmi eseményekről mind a fővárosban, mind vidéken készültek amatőrfilm-felvételek is, de ezek többségét a készítők november 4-e után megsemmisítették, tartva a hatalom megtorlásától. Fotókon, sőt mozgóképeken is feltűnnek amatőr filmesek, kezükben kamerával. A felvételeknek csak kis hányadát sikerült külföldre csempészni, és még kevesebb jutott vissza belőlük Magyarországra. A kevés kivétel közé tartoznak a Bartis Ferenc erdélyi költő hagyatékából a Petőfi Irodalmi Múzeumba került képsorok.

1.1.6 Külföldi tévétársaságok és magánszemélyek felvételei

Fotók és más dokumentumok tanúsága szerint külföldi tévétársaságok is forgattak 1956. október 23-a és november 4-e között Budapest, illetve más magyarországi települések utcáin, például az osztrák és a lengyel filmhíradó, a BBC Panoráma forgatócsoportja, a Fox, az NBC, a CBS, a Telenews, a CNBC, a RAI olasz rádiótársaság és egy svájci operatőr (Kő idézi Vargát 2016). Ezek összegyűjtésére már történtek kísérletek, de a kutatás több munkát és anyagi ráfordítást igényelne. Bonyolítja a helyzetet, hogy a tévétársaságok archiválása 1956-ban még nem volt kellően körültekintő, illetve hogy a dokumentumfilm-összeállításaikban nem mindig saját anyagot használtak. A könnyebben hozzáférhető tudósítások nem ismeretlenek Magyarországon, hiszen például a MaNDA és az MTA TTI közös filmklubjában 2016. április 20-án meg lehetett tekinteni egy összeállítást korabeli lengyel filmhíradókból.

1.2.1 A kádári pártállam dokumentumfilmje 1956-ról

Idehaza, a forradalmat a szovjeteknek eláruló kádári hatalom nem tétlenkedett megrendelni a filmesektől a maga legitimációját megjelenítő dokumentumfilmet. 1957-ben Kolonits Ilona készített egy 30 perc körüli hosszúságú rövidfilmet *Így történt* címmel. Már a cím is jelzi, hogy a történeti hitelesség igényével lép fel, és mintha nem is értelmezné, hanem csupán megmutatná az 1956-os eseményeket. Ezzel szemben a népfelkelést ellenforradalomként értelmezi. Egy pártpropagandai *filmkatalógus* ajánló szövege Kolonits filmjéről: „Az 1956-os magyarországi ellenforradalom eseményeivel foglalkozik a film, a reakciós-imperialista erők támadásának okaival. A munkásmozgalom története oktatásához ajánljuk” (Filmkatalógus 1981: 110). A katalógus a történelmi tematikák között további dokumentum- és

oktatófilmeket ajánl, amelyek érintőlegesen foglalkoznak 1956-tal. 1981-ben még ilyen, az ideológiai nevelést segítő filmkatalógust jelentetett meg a Kossuth Könyvkiadó.

1.2.2 Dokumentumfilmek 1956-ról a rendszerváltás után

1956 történetileg hű, de legalábbis pontosabb bemutatásához várni kellett 1989-ig. Azóta készültek filmek, nem is kis számban. A filmek minősége azonban nem mindig kielégítő a történeti alaposság, de a technikai színvonalat illetően sem. A felderítésük sem egyszerű, mert a finanszírozói, gyártói és forgalmazói rendszer nagyon szétdarabolódott. Éppen azért csupán egy válogatást közlök az alábbiakban olyan filmekből, amelyeket magam is megtekintettem, vagy megbízható forrásból olvastam róla dokumentációt, leírást. A MaNDA és Filmintézetben, ami kötelezpéldány-gyűjtő hely, nincs meg az összes filmnek a kópiája.

A válogatásba felvettem a történeti vagy esztétikai szempontból kiemelkedő alkotásokat, illetve azokból többet is, amelyek a 40. és az 50. évfordulóra készültek. A legtöbb dokumentumfilm az 50. évforduló előtt készült, vegyes színvonalon. A 37. Filmszemlén csak négyet mutattak be a versenyszekcióban, de pozitívum, hogy további tizenhármát meg lehetett tekinteni információs vetítéseken. Érdekes, hogy a fődíjat a dokumentumfilm kategóriában nem 1956-os, hanem külföldi tematikájú film kapta (*Fekete kutya – Történetek a spanyol polgárháborúról*, 2005, Forgács Péter), és az 1956-osok közül sem úgymond a lényegeset emelték ki. Az OSZK 1956-os Intézete különdíjjal a *Képzelt forradalom avagy osztrák–magyar Románia* (2005, Zágoni Balázs) című filmet ismerte el, ami nem központi, a forradalom sorát meghatározó eseményekről szól. Az OSZK 1956-os Intézete körültekintően és szakmailag megalapozottan

értékelte a 37. Filmszemlén bemutatott összes 1956-os filmet, és joggal jegyzi meg, hogy a stáblistákon egy-két filmtől eltekintve nem jelzik a felhasznált dokumentumok (képek, zenék, filmrészletek) forrásait (OSZK 1956-os I. 2006).

A dokumentumfilmek közül kiemelek néhány filmet, amelyeket mindenképpen érdemes megtekinteni. A *Vérrel és kötéllel* (1989, Erdélyi János, Zsigmond Dezső) az egyik legkorábbi tabudöntő film, a mosonmagyaróvári sortűz valódi okai után nyomoz. Az *Ávosok I–III.* (1994, Kubinyi Ferenc, Chrudinák Alajos) az 1956-ban a nép ellen fordult erőszakszervezet, az ÁVH történetét mutatja be. A tévéfilm sugárzását az ismétlés során betiltották, és nem az igazságtartalma miatt. A legátfogóbb, leghitelesebb 1956-ról szóló képet a négy-, majd ötrészesre bővült „*Népek Krisztusa, Magyarország*” I–IV. (2007, Jelenczki István) nyújtja. Jelenczki megszólaltatja a forradalom még élő hőseit, történész és politikus szakértőket, és a film árnyaltabban tárgyalja például Nagy Imre szerepét és a Kossuth téri tüntetés, illetve sortűz részleteit, mint a korábbi filmek és történészi munkák. Az I–IV. részek a forradalom és szabadságharc legfontosabb eseményeit taglalják, az V. rész, *Tóth Ilona drámája* (2008) viszont egy egyéni sorsot követ végig.

A *szabadság vihara* (*Freedom's Fury* – 2006, Colin K. Gray, Megan Raney) ugyankülföldigyártásúfilm, közreműködő magyar koprodukciós partnerrel, de mindenképp az egyik legátfogóbb, legalaposabb és legigényesebb kivitelű. A néhány apróbb ténybeli tévedés és az amerikai, sportközpontú szemlélet nem befolyásolja a lényegét. A több mint másfél órás film kitér a forradalom történelmi előzményeire, összekapcsolja a szálakat a melbourne-i olimpián az elődöntőben a szovjet csapattal összecsapó vízilabdázók sorsával, és megszólaltat számos, 2005-ben még élő résztvevőt, szemtanút, köztük a magyar és a szovjet vízilabdacsapat még élő tagjait, illetve Hruscsov szovjet főtitkár fiát és Mikó József operatőrt is.

A *vers mögött – Papp Tibor digitális költői műhelye* (2015, Baska Balázs, Czirják Pál, Deák-Sárosi László, Képes Gábor) című dokumentumfilmet nem elsősorban társszerkesztői és vágói érdekeltségem miatt emelem ki, hanem azért, mert a film rövidebb és hosszabb változata ingyenesen és legálisan elérhető az interneten. A film – mint a címe is jelzi – portré a párizsi Magyar Műhely egyik alapítójáról. Papp Tibor azonban hosszan és élményszerűen mesél benne a 1956-os emlékeiről, a Budapesten töltött napokról, majd az országból való meneküléséről.

A *Hazatérők* (2016, Szabó Mihály) Papp Tibor mellett további három, 1956 után emigrációba kényszerült író visszaemlékezéseit tartalmazza: András Sándorét, Ferdinandy Györgyét és Makkai Ádámét.

2.1.1 1956-ban készült rendszerkritikus játékfilmek
Meglepő és mégis érthető, hogy 1956-ban film készült a II. József idején szerveződő első magyar köztársasági mozgalomról, közismertebb – megbélyegző – nevén Martinovics-összeesküvésről. Ha nem is az összes részletét tekintve, de a mozgalom a lényegét illetően, összességében párhuzamba állítható 1956-tal. Érdekesség, hogy a film diafilmként is megjelent. A *császár parancsára* (1956, Bán Frigyes) az egyetlen, 1956-ban készült rendszerkritikus film, amelyet nem tiltottak be vagy nem cenzúráztak meg.

A *csodacsatár* (1956, Keleti Márton) nemcsak a gyártás éve és cenzúrázottsága okán – a „disszidált” Puskás Ferencet újraforgatott jelenetekben Hidegkuti Nándorral helyettesítették – kapcsolódik 1956-hoz. A film egy képzeletbeli banánköztársaságban játszódik, Duca tengernagy megkísérli a hatalomátvételt, de sikertelenül. A közönség körében a retrospektív vetítéseken népszerű alkotást a MaNDA digitálisan felújítva tervezi megjelentetni.

Az *Eltűszentett birodalom* (1956, Banovich Tamás) a valaha készült egyik legjobb magyar politikai satíra. Alapja egy népmesei történet az igazmondó juhászról. A középpontban a hatalma féltésétől megőrült király áll, akit a végén a juhász az egész udvartartásával együtt a feneketlen kútba táncoltat. Az üzenetet a pártvezetés magára vette, a filmet már bemutatása előtt betiltották, a rendezője pedig kilenc évig nem jutott munkához a szakmájában. A rendezőt volt szerencsém meghívni 2014-ben egy általam szervezett filmklubra (*A szocialista szellem vasútja – Betiltott, cenzúrázott satírák és drámák*), a film vetítésére. Banovich Tamás a közön-

ségtalálkozóon hosszan mesélt 1956-os emlékeiről (idézi: Deák-Sárosi 2014).

Érdekes adalék, még a dokumentumfilmes anyaghoz, hogy az 1956. december 4-ei nőtüntetésről Banovich Tamás felvételeket készített. A filmtekerceket elásták a Svábhegyen. Sajnos a rendező társát később letartóztatták, aki a szovjet vállalatoknak kínzás hatására elárulta a tekercek helyét. A dokumentumanyag így eltűnt, de Banovich szerint még meglehet valamelyik szovjet-orosz archívumban vagy levéltárban.

Ugyancsak a betiltás sorsára jutott a *Keserű igazság* (1956, Várkonyi Zoltán). A film a korszakban a pártállam által megrendelt munkaverseny- és szabotázsfilmek kritikája, egyfajta ellentörténet, amely a munkaverseny okán hatalmukkal visszaélő gazdasági vezetők magatartását mutatja be. A történet egyben az összeomlásra megérett rendszer parabolája is.

2.1.2 1957-ben készült játékfilmek 1956-ról

Lényeges mozzanat, hogy már az 1956-os események után vagyunk, tehát közvetlen és áttételes utalásokat egyaránt lehet keresni a látottak, hallottak között. Ami igazán különös, hogy ez a két film egyáltalán nem az újjászerveződő kommunista hatalom és a kádári pártállam szócsöve. Ezek ma is nézhető és érvényes filmek, mi több, történetileg hitelesek. Hogy miért lehetett szólni szabadban 1956-ról, annak az a fő oka, hogy 1956 végén és 1957 első felében a kádári konszolidációt még tanácstalanság és útkeresés jellemezte. Kádár, aki kezdetben a forradalom ügye mellé állt, majd a szovjetek oldalára, és az 1950-es években börtönben ült, el akart határolódni Rákositól, a személyi kultusztól, illetve az 1950-es évektől. Ezért készülhetett el a két film, de *A nagyrozsdási eset* című (1957, Kalmár László) olyan kritikusra sikerült, hogy betiltották.

Az *Éjjélkor* (1957, Révész György) nem a harcokat és a forradalmi események közvetlen politikai okait tárgyalja, hanem egy szerelmespár személyes sorsán keresztül mutatja be azokat a társadalmi, politikai, ideológiai törésvonalakat, amelyek a népfelkeléshez vezettek. A pár nem is vesz részt a tömegmegmozdulásokban, hanem üdülés közben a rádióból értesülnek a hírekről. Az országos és a magánéleti dilemmák miatt döntésre kényszerülnek, és 1956 szilveszterén választanak: egyikük elhagyja az országot, a másik pedig itthon marad.

Teljesen más jellegű *A nagyrozsdási eset* (1957, Kalmár László). Nem realista stílusú dráma vagy melodráma, hanem komédiának, vígjátéknak álcázott politikai szatíra és parabola. A fiktív történet szerint a kisvárosba borellen-

őr érkezik, akit egy tévedés miatt miniszternek hisznek, és ez olyan folyamatot indít el, amelynek során megdől a kisváros korrupt vezetésének a hatalma. A film nemcsak a történet összefüggéseivel beszél nagyon is jól felismerhetően a forradalomról, hanem személyekre tett utalásokkal is egyértelműsíti mondandóját. Például a személyi kultuszát képekkel, szobrokkal kihangsúlyozó tanácselnök (Tompá Sándor) nagyon hasonlít Rákosi Mátyásra és a borellenőr (Páger Antal) Nagy Imrére. Sinkovits Imre pedig önmagát játssza. A népszerű színész, aki a tömegtüntetéseken a Talpra magyart szavalta, és beválasztották a színészek forradalmi bizottságába, a filmben a korrupt hatalmat megdöntő megmozdulások fő szervezője lesz. A történetben kettős szerepben, fürdőigazgatóként és a borászati vállalat igazgatójaként, tehát nagyon hangsúlyosan

szerepel Gáti József színész, aki – ő maga és a maszkjai is – megtévesztésig hasonlítanak Károlyi Mihályra. A film ezzel a gesztussal nemcsak a Rákosi-korszakot, hanem a teljes baloldali mozgalmat kidobta az ablakon. Kritikussága miatt ezt a filmet is betiltották és 1984-ig, tehát 27 évig pihent piros Z-betűvel ellátott, zárt dobozokban. A film rendezője később már csupán két film készítésére kapott lehetőséget, évekkel később, és a nevét még 1983-ban sem találni a filmes életrajzi lexikonban (Papp–Karcsai 1983). *A nagyrozsdási eset* azóta is az 1956-os forradalom legjobb játékfilmes és parabolisztikus feldolgozása (Deák-Sárosi

2014: 19–24), de DVD-n való megjelentetése nem merült fel az illetékesekben.

2.1.3. A kádári pártállam játékfilmjei 1956-ról

Néhány éves késéssel a kommunista hatalom is elkészítette a saját játékfilmes verzióját 1956 értelmezéséről. A *Tegnap* (1959, Keleti Márton) Dobozy Imre *Szélvihar* című színműve alapján készült. Dobozy a forgatókönyv írásában is részt vett, és ő írta a folytatása, a *Virrad* (1960, Keleti Márton) szövegkönyvét is. A *Szélvihart* 1985-ben ismét filmre alkalmazta, de már egy másik rendező, Jeles András. A forradalom utóéletéről szól *Az arc nélküli város* (1960, Fejér Tamás). Ezek mindegyike az 1956-os forradalom valódi tényeinek és céljainak tagadásában fogant. Megtekintésük azoknak ajánlott, akik történelmi ismereteik alapján kritikailag tudják értelmezni a pártállam művészi kinyilatkoztatásait.

2.1.4 Parabolák és visszaemlékezések a rendszerváltás előtt 1956-ról

Bár nehezen hihető, 1957 és 1989 között is készültek filmek, amelyek érvényes feldolgozásai 1956-nak. Ezek az alkotások áttételesen utalnak a forradalomra, vagy annak utóéletével foglalkoznak.

A megfelelő ember (1959, Révész György) *Anagyrozsdási* esethez hasonló politikai szatíra és parabola, csak óvatosabb és kuszább. A történet egy méntelep korrump vezetőjének a megbuktatását meséli el. Érdekes, hogy ez a méntelep-vezető szintén megtévesztésig hasonlít Rákosi Mátyásra az őt alakító Tompa Sándor révén.

A *Négyen az árban* (1961, Révész György) első megközelítésben ifjúsági film, úttörőfilm és katasztrófafilm, mégis remek parabolája az 1956-os forradalomnak. A történet az 1956 tavaszi dunai árvíz idején játszódik, de árnyalt utalásokkal megidézi az októberi-novemberi eseményeket is. A jégzajlás, a fiatalok engedetlensége és

a végén a repülőkből a jégtáblákra a környezet megóvása érdekében zúdított sortűz erős asszociációkat indíthat el abban, akinek van hozzá szeme, füle (Deák-Sárosi 2014c. 11–15). A forgatókönyvíró, Örsi Ferenc – családtagjainak visszaemlékezései alapján – szándéka szerint minden írásával, filmjével utalni akart 1956-ra. Ha az összes forgatókönyvével nem is, de a *Négyen az árban* cíművel sikerült.

A *Nyár a hegyen* (1967, Bacsó Péter) azért kell megemlítenem 1956 vonatkozásában, mert egy balatonfelvidéki kényszermunkatábor egykori vezetőjének és fogvatartottjának találkozásáról szól. A film külön érdekessége, hogy a főszereplője Mensáros László (Deák-Sárosi 2013), aki 1956-os tevékenységéért börtönben ült. 1956 utóéletéről szóló kiváló alkotás, ami számos hazai és külföldi díjat nyert.

A *Szerelem* (1970, Makk Károly) Déry Tibor két önéletrajzi novellája alapján készült. Déry Tibort, mint ismeretes, 1956-ban a Petőfi kör sajtóvitájában történt, a pártvezetést bíráló felszólalása és a forradalomban való tevékenysége miatt börtönbüntetésre ítélték. A büntetés egy részét le is töltötte. A *Szerelem* hiteles lélektani helyzetkép 1956 utóéletéből.

Bár az *Eldorádó* (1988, Bereményi Géza) nem teljes terjedelmében szól 1956-ról, és nem is feszegeti a forradalom történelmi és politikai okait, sokan úgy emlékeznek erre a filmre, mint amelyik elsőként mert utalni 1956-ra az 1980-as évek végén.

2.2.1 Kritikus szemmel nézendő játékfilmek 1956-ról a rendszerváltás előtről és utánról

Természetesen nincsen olyan film, amelyben ne lehetne valamilyen tartalmi vagy formai hibát találni, de az e kategóriába tartozók 1956 vonatkozásában tévednek, véletlenül vagy szándékosan, bizonyos tényeket vagy szemléletet illetően. Kellő történelmi tájékozottsággal azonban bármelyik film megtekinthető.

A *Húsz óra* (1965, Fábri Zoltán) az egyik olyan film, amellyel a főszereplő, Páger Antal törlesztett a pártnak azért, hogy 1956 nyarán visszahívták az országból, és megbocsájtották korábbi radikális jobboldali megnyilvánulásait. A *Húsz órában* a mindenkinek jót akaró tanácselnököt alakítja. Ugyanakkor szerepelt *A nagyrozsdási* esetben, majd három évvel később *Az arc nélküli városban* is.

A *Tízezer nap* (1965, Kósa Ferenc) egyetlen, nem túl hosszú, de hangsúlyos epizód erejéig foglalkozik 1956-tal. Ez a film leginkább problematikus része, mert a többi megfelel a szociográfiai kutatások alapanyagának. Az epizód a minden kommunistával való zsigeri leszámolás modelljét villantja fel, ami nem volt jellemző sem a vidéki, sem a fővárosi helyszínekre. A rendező egy közönségtalálkozón elmondta, hogy az epizódot átírták és újra is forgatták vele. A film viszont 2014-ben megjelent DVD-n, és az epizódot nem helyettesítették az eredetivel, amennyiben az (még) megvan. Különös, hogy a DVD borítójára épp az 1956-os jelenet került, amikor a falu két fő kommunistája a folyóban állnak, esetleges kivégzésükre várva. A szerkesztő ezt találta a film legjellemzőbb pillanatképének, és az alkotók ismereteim szerint nem tiltakoztak a borítókép kiválasztása ellen.

Az e kategóriába tartozó filmek közül több csak érintőlegesen foglalkozik 1956-tal, vagy indokolatlanul pesszimista és nihilista perspektívájúra szorítja le 1956 utóéletét. Az *Egymásra nézve* (1982, Makk Károly) tulajdonképpen egy leszbikus újságíró nő nemi identitásának elismeréséért folytatott „szabadságharca”. 1956 szabadsága és egy nem heteroszexuális újságíró nő szabadsága meglátásom szerint nem hozható közös nevezőre, vagy csak nagyon erőltetetten. A *Megáll az idő*, (1981, Gothár Péter) és a *Szamárköhögés* (1986, Gárdos Péter) depresszív alapállása és kilátástalan perspektívája mondhatni „nem reprezentatív”. Az utóbbiból az ÁVÓ-s pesti értelmiségi családok nézőpontja még kevésbé. Még a *Két történet a félműltből* (1979, Philemon és Baucis, Makk Károly) is legalább döntésre készíti a két idős főszereplőt, miszerint ha történik valami országos méretű változás, abból senki nem vonhatja ki magát, valamilyen mértékben és jelleggel állást kell foglalnia. A *Másik ember* (1987, Kósa Ferenc) és a *Halálraítélt* (1989, Zsombolyai János) nem mutatja be a társadalomban és a politikában a legfontosabb törésvonalakat. A *temetetlen halott* (2004, Mészáros Márta) dokumentumjellege és számos valódi tény megidézése ellenére nem fest pontos képet a Nagy Imre elleni eljárásról, az ellene hozott ítéletről és végrehajtásáról, és még kevésbé a forradalom ügye mellé álló miniszterelnök jellemrajzáról. A *Kolorádó Kid*, (2010, Vágvolgyi B. András) egyszerűen azt állítja, hogy a forradalom utáni megtorlás idején gyakorlatilag mindenki árulóvá vált.

Az egyik legproblematisabb film a *Szerencsés Dániel* (1982, Sándor Pál). Rossz asszociációkat és érzéseket kelt a nézőben, hogy a volt ÁVH-st Angelinek (’angyal’-nak) hívják; mindenki mindenkivel összefog és le is számol; illetve a lyukas zászlós „hazafiak” egy csoportja a

határnál, menekülés közben még mindig lincseléssel akarja rendezni a számlát a (volt) karhatalmisok felé.

A *Szerencsés Dániel* 2016-ban egy intézmények közötti, költséges digitális felújítási program része a *Szamárköhögéssel* és az *Egymásra nézvével* együtt, miközben más, 1956-ot történelmileg pontosabban, arányosabban és elfogulatlanabban bemutató filmek restaurálása és kiadása fel sem merül.

2.2.2. Játékfilmek a rendszerváltás után 1956-ról

A rendszerváltás után készült játékfilmek többsége már kevesebb tévedést vagy akár torzítást tartalmaz, mint a korábbiak. Nem tanácsos azonban ezeket se kritikátlanul történelmi forrásnak tekinteni, és nem csupán történetük fikciós jellege miatt. Például a *Szabadság, szerelem* (2006, Goda Krisztina) remekül kidolgozott, korszerű, fiatalokat is megszólítani képes film, azonban az október 25-én a Kossuth téren tüntető magyar civilek egy részét fegyverrel a kezükben ábrázolja, miközben ezt semmilyen tény nem igazolja.

Létezik tehát számos, 1956-ot jól, rosszul, vagy elfogadhatóan feldolgozó dokumentum- és fikciós film. Ha néhány filmet ki kell emelnem, akkor a Mészöly Miklós és Ratkó József művei alapján készült *Pannon töredéket* (1997, Sólyom András), a Kovács István regénye alapján forgatott *Budakeszi srácokat* (2006, Erdőss Pál), illetve a *Mansfeld*-per anyagait feldolgozó *Mansfeld* (2006, Szilágyi Andor) című alkotásokat említem.

3. Animációs filmek

Mindössze két rövidfilm elkészültéről vannak ismereteim, de ezek tartalmilag és esztétikai kivitelben is értéket képviselnek. A fiatalkorú mártír-szabadságharcoson végrehajtott halálos ítélet dokumentumait dolgozza fel képi-
leg a maga nemében, műfajában egyedülálló animációs rövidfilm: *Jegyzőkönyv – Mansfeld Péter emlékére* (2006,

Szilágyi Varga Zoltán). Létezik a forradalom legfontosabb képi motívumait fekete-fehér rajzokkal elevenné, érzelmileg átélhetővé tévő mozgókép is: *Töredékek 1956* (2006, Kiss Iván).

JEGYZETEK

A vers mögött – Papp Tibor digitális költői műhelye (2015, BASKA Balázs, CZIRJÁK Pál, DEÁK-SÁROSI László, KÉPEs Gábor):

http://mandarchiv.hu/cikk/4185/A_vers_mogott__Papp_Tibor_digitalis_koltoi_muhelye
<https://youtu.be/JUHITYARYA4>

DEÁK-SÁROSI László. 2013. *Mensáros László történelmi ügyei*. Mandarchiv. 2013. február 7.

http://mandarchiv.hu/cikk/1526/Mensaros_Laszlo_tortenelmi_maganugyei

DEÁK-SÁROSI László. 2014. *Filmklubos találkozás Banovich Tamással*. Káfé Főnix: <http://kafe.hhrf.org/?p=35362>

DEÁK-SÁROSI László. 2014b. *Az 1956-as forradalom lélektana szatirikus parabolában: A nagyrozsdási eset (1957)*; *Magyar Napló*, 2014. augusztus, 19–24.

DEÁK-SÁROSI László. 2014c. *Jégzajlás és sortűz 1956-ban: A Négyen az árban című filmről*. *Magyar Napló*, 2014. november, 11–15.

Dr. Erdélyi Istvánról a Hangosfilm szócikkében (2016. VIII. 30.): <http://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/erdelyi-istvan>
Filmkatalógus a tömegpolitikai munkában felhasználható filmekről. Bp., Kossuth, 1981.

GERVAI András: 2010. *Fedőneve: „szocializmus” – Művészek, ügynökök, titkosszolgák*. Pécs, Jelenkor 2010.

KŐ András: 2016. *Menekítés hátizsákban és csomagban*. = *Magyar Hírlap*, http://magyarhirlap.hu/cikk/38564/Menekites_hatizsakban_es_csomagban

1956-os témájú dokumentumfilmek a 37. Magyar Filmszemlén. 2006.- Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet és Oral History Archívum:

http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:50/filmszemle

PAPP Sándor, dr. – KARCSAI Kulcsár István (szerk.). 1983. *Ki kicsoda a mai magyar filmművészetben. Akik a magyar filmeket csinálják*. Magyar Filmgyártó Vállalat, Mozcóképc Forgalmazási Vállalat, Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum. Budapest.

JÁTÉKFILMEKARENDSZERVÁLTÁS UTÁN 1956-RÓL
Magyar rekviem (1990, Makk Károly)

Napló apámnak, anyámnak (1990, Mészáros Márta)

Pannon töredék (1997, Sólyom András)

Bolygóút (2002, Vicsek Károly)

Rózsadomb (2003, Cantu Mari)

Telitalálat (2003, Kardos Sándor–Szabó Illés)

Világszám (2004, Koltai Róbert)

Szabadság, szerelem (2006, Goda Krisztina)

56 csepp vér (2006, Bokor Attila, Pintér Tamás)

Budakeszi srácok (2006, Erdőss Pál)

Mansfeld (2006, Szilágyi Andor)

Jegyzőkönyv – Mansfeld Péter emlékére (2006, Szilágyi Varga Zoltán)

Liberté '56 (2006, Vidnyánszky Attila)

Csendkút – Gérecz Attila emlékének (2007, Pozsgai Zsolt)

A Nap utcai fiúk (2007, Szomjas György)

Bedobozolt kacatok – egy magyar litánia (2011, Puszt Tibor)

A berni követ – tévéfilm (2014, Szász Attila)

A teljes bibliográfia elérhető a Magyar Művészeti Akadémia könyvtárában.

Török Lajos

A forradalom ellenségei

*Politikai propaganda a Kádár-kori
bűnügyi irodalomban*

1. Bevezetés

■ Az alábbi gondolathalmaz a rendszerváltás előtti bő három évtized magyar nyelvű, a kritikai közbeszédben „szocialista krimi”-ként is aposztrofált szövegkorpuszának keletkezéstörténetébe kíván betekinteni. Azon belül is a műfaj első bő egy évtizednyi termésének arculatát meghatározó jelenségekre fókuszál: az 1956-os forradalom után újjászerveződő kommunista rezsim hatalmi praxisára jellemző politikai propaganda néhány változatát igyekszik szemügyre venni korabeli regények felidézésével. Bár reflexióink igényelnék a téma tágabb kontextusban való elhelyezését lehetővé tévő politikai, kultúrtörténeti és ideológiai összefüggések felvázolását, most nem vállalkozhatunk efféle munka elvégzésére. Az ebből származó befogadói hiányérzetet azzal igyekszünk feloldani, hogy témánk kifejtése során próbáljuk beleszőni gondolatmenetünkbe a ki nem fejtett összefüggések néhány mozzanatát.

Ha arra a kérdésre próbálnánk válaszolni, hogy mi hívta életre a Kádár-korszakban a legutóbbi szakirodalom szerint¹ a két világháború közötti időszakban virágzó, a háború után lassan elhaló, a Rákosi-éra és az 1956-os forradalom bukása között pedig tiltólistára került népszerű irodalmi műfajt, a krimi, először a zsáner korabeli honi létezhetőségének problémájával kellene foglalkoznunk. E szükségletet az indokolja, hogy a bűnügyi irodalom történetét elbeszélő hazai gyártású népszerűsítő és tudományos szakirodalomban e műfaj Kádár-korszakbeli jelenségei nem, vagy csak néhány bekezdés erejéig válnak reflexió tárgyává. Azok, akik szót ejtenek róla, a krimi magyarországi hanyatlástörténeteként értelmezik e saját korában kétségkívül népszerű és olvasott, de mostanság már felettébb silánynak tartott szövegkorpuszt. Kondor Vilmos, a kritika által a műfaj egyik legmeghatározóbbnak tartott jelenkori hazai képviselője egy interjúban a magyar nyelvű krimi hiányosságait firtató újságírói kérdésre a következőt válaszolta: „Berkesi [vagyis Berkési András – T. L.] meg Mattyasovszky [vagyis Mattyasovszky Jenő

– T. L.] könyveiből elképesztően sokat adtak el, de nem azért, mert jó könyvek voltak. A szocialista szerzők két szempontból fontosak ebben a kérdésben. Egyfelől rajtuk kívül nem volt más, így nyilván mindenki őket olvasa. Másfelől pedig éppen ők voltak azok, akik kitartó és csökönyös munkával egyszerre két eredményt is elértek: hiteltelen hőseikkel gyakorlatilag ledózerolták a magyar krimi, végezetül Hód, Kántor és társai sóval hintették be a helyét. Majd népszerű lesz megint a magyar krimi, ha jó könyveket írnak. A szocialista krimi a kortárs magyar krimi műfajának Csernobilja volt, és egy ideig még sajnos feleződik a rossz hatás és a kellemetlen élmény.”² Ez a hozzáállás a szerző öt darabból álló *Budapest-ciklus*ának megkomponálásában is tetten érhető, hiszen Gordon Zsigmond utolsó kalandja éppen akkor ér véget – az öt kötetből álló regényfolyam utolsó darabja, a *Budapest novemberben* 1956 őszének sorsfordító napjaiban játszódik –, amikor a kádári kommunista rezsim megszűnik, ezáltal egy olyan műfaji emlékezettel számol, amelybe a forradalom utáni időszak termése már nem tartozik bele. Hogy mennyire igaz vagy sem a kondori ítélet, most nem kívánjuk eldönteni. Már csak azért sem, mert alábbi megjegyzéseinkkel nem a „szocialista krimi” kapcsán katasztrofálisnak tartott színvonalbeli sajátosságok indokoltságát vizsgáljuk, hanem azt a tulajdonságát, amely miatt Kondor a fenti értékítélet megfogalmazására kényszerül(het)t: a műfajnak a kommunista államhatalom politikai szócsövévé válását.

2. Mintázatok

A Kádár-kori bűnügyi irodalom kibontakozását legalább két okra vezethetjük vissza. Egyrészt az 1956 után újjászerveződő kommunista államhatalom legitimációs gyakorlatához kötődő (kultúr)politikai törekvésekre, másrészt pedig a honi szórakoztató irodalom iránt megnövekedő olvasói érdeklődésre. A kettő viszonya – ugyanúgy, mint minden önkényuralmi rendszer felülről

vezérelt kulturális praxisában – hierarchikus: az előbbi szükségletei jelentős (vagy teljes) mértékben meghatározták az utóbbi lehetőségeit. Éppen ezért nem meglepő, hogy a kor bűnügyi irodalmát a Kádár-rezsim politikai önértelmezése, egy militarizált Kelet–Nyugat ellentétre épülő hidegháborús retorika, és a szocialista ideológia által uralt közösségi eszmények alakították. Emiatt cseppet sem csodálkozhatunk azon, hogy e korpusznak a maga korában sem igazán termelődött számottevő recepciója. A kor honi irodalomértelmezési gyakorlata néhány elszigetelt, terjedelmében és színvonalában nem igazán mérvadó próbálkozásnál többet nem tud felmutatni. Az, hogy a rendszer igyekezett saját szócsöveként kezelni a krimit, nem pusztán a korpusz esztétikai alutápláltságához vezetett, de magát a (termékeny) kritikát is kitessékelte saját, ideológiailag színes, poétikailag viszont szürke világából. Az a néhány reflexió, amely a kérdéses műfaj és/vagy a hozzá rendelhető szövegcsoporthoz kapcsán napvilágot látott, kommunista szellemiség és poétikai megformáltság feloldhatatlan feszültségén keseregve arra a következtetésre jutott, hogy a művek a szocialista világ- és értékrend közvetítésére alkalmasak ugyan, irodalmi nívót viszont nem képviselnek. Mondanom sem kell, hogy az irodalmi értékteremtés szüksége nem szerepelt a zsáner geneziséhez köthető korabeli politikai elit víziói között, és azon írók törekvéseitől is távol állt, akik a honi krimi Kádár-kori felélesztésében jeleskedtek. Egyrészt azért nem volt, mert a korabeli krimi a zsáner irodalmi hagyományához egyáltalán nem kötődő bűnügyi riport műfajából nőtt ki. Ez 1957-től, a Kádár-rezsim erőszakos konszolidálásának kommunikációs eszközeként az elsők között igyekezett meggyőzni az olvasóközönséget az előző esztendő eseményei miatt erősen megtépzott kommunista államhatalom politikai, erkölcsi, jogi és társadalmi legitimálásáról. Eme agitációs praxis egyik – ha nem a – legfontosabb eleme a politikai ellenségek épülő hatalmi beszéd, melynek kitüntetett témája az 1956-os „ellenforradalmár”, s legfőbb célja ennek démonizálása. Másrészt pedig azért nem játszott szerepet az irodalmi színvonal a korabeli krimi születésében, mert a műfajnak az 1950-es évek vége és a ’60-as és ’70-es évek fordulójá közötti bő egy évtizedében szinte kizárólag olyan szerzők tollából születnek a regények, akik a Rákosi-érában, esetleg a kádári hatalomátvétel utáni években vagy a rendvédelmi, illetve az államvédelmi szervek tisztii állományába tartoztak; vagy a rendszer szócsöveként működő médiumok tehetségesnek tartott munkatársai voltak. Az előbbire a volt ÁVO-s tisztet, a Kondor által is említett Berkesi Andrást, az utóbbira

a pályáját az 1950-es évek végén bűnügyi riporterként kezdő és e hivatásában példátlan karriert befutó Szabó Lászlót vagy éppen a kondori idézetben citált Mattyasovszky Jenőt említhetnénk hevenyészett példaként.

Az a tény, hogy a Kádár-kori bűnügyi irodalom a kommunista ideológia képviseletében került be a szocialista kultúra vérkeringésébe, nemcsak az első évtizedben, de az egész korszakban meghatározta a műfaj arculatát. A hatalom iránti politikai-ideológiai elkötelezettség kommunikálása – igaz, változó formában és valamelyest gyengülő intenzitással – szinte a rendszerváltás idejéig uralta a műfajt. A Kondor Vilmos említette „ledózerolás” tapasztalata döntően annak köszönhető, hogy a Kádár-kori bűnügyi irodalom kezdetben minden olyan hagyományt igyekezett eliminálni, amely a zsáner XIX–XX. századi nyugat-európai és/vagy tengerentúli, vagy éppen honi előzményeihez köthette volna. A két világháború közötti hazai „pengős” vagy „filléres” krimik világában még mindennaposnak számító, egy rejtély (többnyire gyilkosság) megoldásának folyamatára épülő cselekményt vagy az igazság bajnokaként fellépő magánnyomozó figurája köré szerveződő sztorit a Kádár-rezsim belügyi szerveinek képviseletében fellépő katonatisztek, nyomozók, kémelhárítók, és e szervek által kíméletlenül üldözött kémek, diverzánsok és kollaboránsaik díszes kavalkádja váltotta fel.

A túlnyomórészt a nyugati kémszervezetek lankadatlan – ám hiábavaló – hírszerző tevékenységével szembeni és a szocialista világrend védelmében folytatott, több műben egyenesen „hazafiasnak” nevezett, mindig sikerrel járó harcokról mesélő művek kezdetben nem a népszerű irodalom iránt fogékony olvasóközönség számára készültek, hanem a Belügyminisztérium rend- és államvédelmi állományába tartozóknak. A sztálini, majd a hruscsovi szovjet kémelhárítás tevékenységét regényesítő orosz ajkú szerzők munkáinak fordításait tartalmazó kötetek mellett „eredeti”, ám az előbbiekhöz világnézetileg, tematikailag, sőt olykor szövegszerűen is feltűnően hasonlító alkotásokat is magában foglaló, hosszabb-rövidebb életű könyvsorozatok indultak és folytatódtak az 1956 novemberében újjászervezett Belügyminisztérium központi szerveinek kiadásában. A Rákosi-érában a BM Országos Rendőrkapitányság Politikai Főosztálya által útjára bocsátott *Rendőrség kiskönyvtár*ában egészen 1958-ig jelentek meg kötetek, a BM Határőrség Politikai Csoportfőnöksége 1957-ben indította útjára a *Határőrök kiskönyvtárát*, a BM Tanulmányi és Módszertani Osztálya pedig 1960-ban a *Belügyminisztérium kiskönyvtárát*. Ezek közül a szériák közül az elsőként és az utoljára említett csak néhány esztendőig élt, a középső viszont egészen a rendszerváltásig

(utolsó kötetei 1990-ben láttak napvilágot). A sorozatok, amelyek a kémkedéssel összefüggő bűncselekmények mellett a rend- és az államvédelem világába kalauzoló, az '50-es évek első felének esztétikai ízlésére jellemző sematizmussal átítatott, a vasfüggönyön inneni világot derűvel és optimizmussal, az azon túlit pedig iróniával és szarkazmussal ábrázoló életképeket is tartalmaztak, döntően propagandacélokat szolgáltak. A többnyire kémek vagy kémcsoportok lefülélésének történetét elbeszélő regények emiatt a belügyi szervek oktató-nevelő tevékenységének korabeli dokumentumai közé is sorolhatók. Céljuk az volt, hogy a kurrens kriminalisztikai tankönyveknel valamivel könnyedebb formában, ám azok elméleti-módszertani ismeretanyagához szorosan kötődve megismertessék olvasójukkal a rend-, a határvédelem és a kémelhárítás munkáját, a nyugati kémszervezetek működését, a kémek kiképzésének folyamatát és jellemrajzát. Emellett pedig a korábban említett, nagyrészt 1956 kádári olvasatával létrehívott ellenségképekre épülő bűnesetekkel kívánták a hatalom jogi és morális értelmezésében a bűn és bűnösség fogalmait példázatos sztorikkal megvilágítani. A *Belügyminisztérium kiskönyvtára* első kötetének, Földes Mihály *Felszáll a köd* című regényének³ sorozatajánlójában olvashatjuk a következőket a sorozat elindításának céljairól: „A Belügyminisztérium beosztottai és családtagjai részére érdekes, tanulságos, izgalmas könyveket adunk azzal a céllal, hogy a Belügyminisztérium különböző területén dolgozó elvtársak a regényekből megismerjék és a jövőben fokozottabban megbecsüljék egymás munkáját, támogassák egymást nehéz, áldozatos munkájukban. Célunk az is, hogy a Belügyminisztérium dolgozói és családtagjai növeljék politikai és szakmai képzettségüket, gyarapítsák általános műveltségüket.” A kémelhárítás, a honvédség és a rendőrség tevékenységének bemutatásakor gyakran alkalmazott eljárás volt a probléma megoldására fókuszáló stratégiák protokollszabályoknak megfelelő cselekményesítése. Rendszeresen visszatérő eljárás a regényekben, hogy a belügyi tisztikar különböző rendfokozatú tagjai párbeszéd közben felmondják az adott esetre alkalmazható kriminalisztikai leckéket, mégpedig úgy, hogy a magasabb rendfokozatú felettes tiszt kérdez vagy javasol, vagy tanácsokat ad, az alacsonyabb pedig válaszol, illetve el- vagy megfogadja előjárója útmutatásait. Efféle megoldást tartalmaz az 1956 előtt az ÁVH kötelékébe, de a Kádár-rezsim első másfél évtizedében is még a BM tisztikarába tartozó Vértes Tivadar 1961-ben megjelent *A fecske* című regényének ötödik fejezete, amelyben Timkó Béla őrnagy, a bűnügyi alosztály vezetője beszámoltatás céljából magához kéreti Újvári századost, aki

nyomozócsoportjával éppen egy különös haláleset körülményeit vizsgálja, s a nyombiztosítás, a tanúkihallgatás módszertani tisztázása közben összegzik a nyomozás eddigi eredményeit. A katonai, rendőrségi szabályzatokban rögzített elvárások is egyszerre válnak reflexió tárgyává és a cselekményt formáló, a hősöket motiváló elemekké. Vértesi hivatkozott művében a sorkatonai szolgálatát teljesítő Füzesi Gábortól a nevelt lányával őt behálózó, majd érzelmileg zsaroló, az egyik nyugati kémszervezet honi kollaboránsaként tevékenykedő Németh Lajos haditechnikai titkokat akar szerezni. A lány iránti vonzódása és a „hazafiúi” lelkiismerete közt őrlődő ifjú azért dönt végül amellest, hogy beszámol feletteseinek a kémről, mert a honvédelmi oktatáson egy fiatal tisztnek a haza védelmét szolgáló helyes katonai viselkedésre vonatkozó magyarázata közben Füzesi ráismer az általa korábban elkövetett vétségekre: szóba állt egy idegennel (Némethtel), és megdöglőntanul fecsegett neki a laktanya haditechnikai fejlesztéseiről, noha „hazánk védelme – figyelmeztet az előadó – megköveteli minden lelkiismeretes katonától, hogy őrizze a katonai titkokat. A megdöglőntanul fecseggel ártunk népünknek és magunknak, s ellenségeinket segítjük”, majd hozzáteszi, hogy „egy katona nem köthet első látásra ismeretséget. Óvakodni kell a feltűnően barátkozni akaró idegenektől...”⁴

A fenti sorozatok írói kényszerben figyeltek arra, hogy egy olyan rend- és államvédelmi intézményrendszer képét rögzítsék műveikben, amelyben a legprofibb, hibázni és/vagy veszíteni nem tudó szakemberek és káderek találhatók. Emiatt regénybéli státuszuk tisztán funkcionális: kizárólag a rend- és államvédelem nagy gépezetében betöltött szerepükben látjuk őket. Ez egyformán érvényes minden egyes figurára, legyen az egy járőrszolgálatot teljesítő rendőr tizedes, vagy egy nyomozó, vagy egy kémelhárító tiszt. Mint ahogy az is minden felsorolt típusra igaz, hogy a potenciális bűnelkövetők kiletét illetően megérzéseik, sejtéseik mindig beigazolódnak: már jóval azelőtt tudomást szereznek a kémtevékenységgel gyanúsítható személyekről és csoportokról, amikor azok még csupán tervezik a bűncselekmény elkövetését. Általában már a regények kezdetén kész szereposztást kapunk. Pontosan tudjuk, hogy ki a kém, a diverzáns, vagy ki a kollaboráns, csak idő kérdése, mikor jut el a cselekmény a leleplezésükhöz. Két példát hoznék erre a jelenségre. Az első Svecz István 1960-ban megjelent regényének, *A rózsadombi villának*⁵ az első fejezete, amelyben Kovács Sándor rendőr tizedes fényjeleket vesz észre az egyik ház emeleti ablakán, s több alkalommal kilesve a tett elkövetőjét, megfigyeli a jeleket, s jelenti az esetet feletteseinek. Innentől fogva már csak az a

dolga a rendőrségnek és a kémelhárításnak, hogy az elkövető nyomait követve felszámolja a kémcsoporthoz. A második a korábban már említett Szabó László önálló „szépirói” munkásságának első darabja, az 1962-ben megjelent *Az elmaradt találkozás* című regény. A mű egy kihallgatási jelenettel indul, amelyben a vizsgálótiszt, Molnár Tibor főhadnagy Krizsán Péter őrizetést arról faggatja, hogyan került kapcsolatba az amerikai hírszerzéssel. A gyanúsítottat a nyomozónak sikerül megtörnie, s vallomása alapján már azelőtt lelepleződik a nyugati kém szervezet, hogy bármelyik tagja magyar földre lépett volna.

Az efféle könyvek világában a jogi és politikai értelemben vett bűnösök mindig elnyerik büntetésüket. Olyan sohasem fordulhat elő, hogy valaki a rendszer által felmentést nyerjen. Morális feloldozás sincs. Döntően azért, mert a regények világában a kommunista államapparátus a hatalom megdöntése érdekében tevékenykedőket már azelőtt bűnösnek tekint, hogy azok kémnek álltak volna. Ennek az az oka, hogy a diverzánsként értelmezett figurák szinte kizárólag azokból az ellenségképekből nyerik eredetüket, amelyet a Rákosi-érától kezdődően a honi önkényuralmi rendszer megkonstruált. A Kádár-kori bűnügyi irodalom részben a személyi kultusz korából örökölt, részben pedig saját politikai identitásának megalkotása és megőrzése céljából teremtett ellenségképekre építette hatalmi praxisát és retorikáját. Az 1956 előtti időszak által politikailag demonizált típusok közül három tűnik fel a legtöbb bűnügyi regény lapjain: a két világháború közötti időszakban felemelkedő és a proletariátuson élősködő pénzarisztokrácia; a Horthy-rendszer és a nyilas rémuralom idején a magyar hadseregben szolgáló, 1944/45-ben emigrált katonatisztek; és az 1948-as kommunista hatalomátvétel miatt hazájukat elhagyók. A bűnügyi irodalom leggyakrabban citált réme azonban nem ezek közül került ki, hanem – ahogy arra már korábban utaltunk – a kádári politika saját gyártású szörnyszülöttjeiből, az 1956-ra reflektáló, „ellenforradalmi” diskurzus által létrehívott két típusból: egyrészt a rendszerint bűnözői múlttal rendelkező, erőszakos, érzéketlen fegyveres ellenállóból, aki eszmék nélkül, nyereségvágyból vagy heccből fegyvert ragadott és a kommunizmus épületének rombolásába kezdett; másrészt az októberi-novemberi események miatt kialakult politikai, gazdasági és társadalmi válság haszonélvezőiből. A korabeli bűnügyi irodalomban előforduló kémek, akikkel a honi rend- és államvédelem képviselőinek meggyűlik a baja, nagyrészt azok az ötvenhatosok, akik a forradalom bukása után elhagyták Magyarországot, és akiket a nyugati hírszerzés zsarolással, ígéretekkkel kémtevékenységre kényszerített.

A fentiekben kifejtettek alapján a „Kádár-kori bűnügyi irodalom” egy tágran értelmezett szövegtörzset jelölő alakzat. Olyan gyűjtőnév, amelybe a bűnügyi riport, a belügyi szervek által belső használatra készült oktató-nevelő célzatú példázatos történetek és a honi olvasóközönség egésze számára írott, több tízezres példányszámban megjelent „kalandregények” egyaránt beletartoznak. Politikai propagandafunkciójuk egészen az 1960–70-es évek fordulójáig dominánsnak mondható. Ezen esztendőknél során a pártállami kultúrpolitikának a népszerű (vagy ponyva-)irodalommal szembeni ellenérzéseiben mutatkozó, a krimi későbbi alakulására kedvezően ható módosulások (megindul az *Albatrosz könyvek* és a *Fekete könyvek* sorozat, amely a detektívtörténet klasszikus és modern képviselőinek – Conan Doyle-nak, Agatha Christie-nek, Hammettnek, Chandlernek vagy éppen Simenonnak – a munkásságát részben vagy egészben hozzáférhetővé teszi a magyar olvasóközönség számára) komoly szerepet játszanak abban, hogy a honi bűnügyi irodalomban ettől fogva a politikai propaganda mellett a detektívtörténet hagyományos műfaji sémái és hőstípusai is egyre nagyobb jelentőséget kapnak. A politikai propaganda részleges visszaszorulása – Mattyasovszky Hód-történetei és Mág Bertalan önéletrajzi ihletésű rendőrségi regényei csaknem a rendszerváltásig őrzik a Kádár-rezsim korai időszakának rend- és államvédelmi propagandájára jellemző beszédmódok emlékeztetét – maga után vonja a hatalmi elit által létrehozott és éveken át tartósított ellenségképekre épülő bűnügyi irodalom befolyásának csökkenését. Az 1956-hoz kötődő ellenségkép végleg ugyan nem tűnik el a korpusz világából, de az ebbe a körbe tartozó „hősök” ideológiai alapozású ábrázolása, jellemrajza és a művek cselekményvilágában betöltött funkciója megváltozik.

3. Ellenségképek

A forradalom utáni években napvilágot látott írásművekben 1956 még az ellenségkép-alkotás tematikai centrumában áll. Ez azt jelenti, hogy a bűnözés szinte minden formáját, a bűnelkövetés csaknem összes változatát – közvetve vagy közvetlenül – „ellenforradalmi” előzményekhez kötődő okokra vezetnek vissza. A Kádár-rezsim korai társadalomnevelő törekvéseinek részeként is szemlélhető bűnügyi riport ennek a praxisnak talán legrepresentatívabb példája. A hatalom „ellenforradalmi” propagandájának a népszerű műfajokhoz kötődő első komolyabb kísérlete Pintér István és Szabó László *Riporterek az alvilágban* című kötete, amely 1957 júniusában jelent meg. A mű az 1950–60-as évek fordulóján aktuálisnak tekintett társa-

dalmi kérdésekkel (többek között az ifúság nevelésének problémaival, az időskorúak helyzetével, a párkapcsolatokkal) foglalkozó *Hétköznapiak* sorozat első darabjaként látott napvilágot. E gyűjtemény enciklopédikus jelleggel fogja át a később kiteljesedő Kádár-kori bűnügyi irodalom leggyakrabban előforduló témáit: a gazdasági, vagyoni-, élet- és államellenes bűncselekményeket, a fiatalkori bűnözést, a prostitúciót; emellett betekintést nyújt a csaknem százszázalékos hatékonysággal folyó rendőrségi és államvédelmi munka világába. A látszólag ismeretterjesztő jellegű írásokból álló kötetet megkomponáltsága, illetve a riporter szövegek perspektívái és nyelve alapján a kommunista államhatalom 1956-ra vonatkozó interpretációs manőverei uralják. A büntettek szinte kizárólag a forradalom által megbomlott közrenddel kerülnek ok-okozati összefüggésbe. Az első fejezet a következő megállapítással indul:

„Bizonyára Ön is örömmel tapasztalta, kedves olvasó, hogy ma már esténként nyugodtan lehet sétálni az utcán, szórakozni a zenés vendéglőben. Éjszaka hazafelé tartva nem kell minden pillanatban arra számítani, hogy *elibénk* toppan egy bűnöző, követelve pénztárcánkat, esetleg ruhánkat. Egyszóval össze sem lehet hasonlítani a főváros közbiztonságát mondjuk az 1956. évi novemberi–decemberivel. Pedig a 13 ezret is meghaladja azoknak a bűnözőknek a száma, akik az októberi események során a börtönökből kiszabadultak. Igaz, sok »nehéz fiú« ma már Ausztriát boldogítja. De azért maradt belőlük idehaza is elég. No, nem kell félni – a rendőrség a kiszabadult bűnözők tekintélyes részét már visszajuttatta eredeti »lakhelyére«. S általában minden éjjel horogra akad 15-20 szökött rab.”⁶

A megállapítás oppozíciókra épített argumentációs logikával igyekszik meggyőzni olvasóját arról, hogyan tekintsen a közelmúltra és a jelenre. A múlt a káosz, a jelen a rend világa; az olvasó az előbbi áldozataként és az utóbbi haszonélvezőjeként jelenik meg. A bűnösök már azelőtt a bűn megtestesítőiként értelmeződnek, hogy az „ellenforradalom” színpadára léptek volna. Az idézett magyarázat főként lélektani érvekkel igyekszik meggyőzni az olvasót a fejezet további szakaszaiban a riport főszereplőivé váló belügyi szervek által rendszeresen tartott razziák társadalmi hasznosságáról. A rend őrei iránti kollektív tisztelet legfőbb indoka, hogy azok a társadalomnak a közelmúlt-hoz fűződő féltelmeit a rend helyreállításával visszanyert biztonságérzettel cserélik fel. A kifejtettek hitelességének illúzióját a riporter egy egyszerű fikciós manőverrel igyekszik elérni: magát is (lásd az idézetben általam dőlt

betűvel kiemelt szót) a megszólított közösség tagjaként tünteti fel. A kötet első lapjain vázolt témák és argumentációs technikák a további fejezetekben részletesebb kidolgozást kapnak. Az „ellenforradalmár” csoportok összetételére vonatkozó reflexiók a Kádár-rezsim későbbi történelemkönyveiből is jól ismert ellenségtípusokra építik az 1956-os események értelmezését. Az *Amikor kinyíltak a börtönök kapui* című fejezet arról tájékoztat, hogy a kommunista államhatalom megdöntésére irányuló fegyveres csoportok csaknem egészében a zavargások során kiszabadult politikai és köztörvényes bűnözőkből álltak. Az előbbibe tartoznak az antiszemiták, nyilasok, fasiszták, háborús uszítók, a horthysta katonai tisztikar és csendőrkülönítmények egykori tagjai, továbbá mindazok, akik korábban „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés büntetéseért kerültek börtönbe”.⁷ Az „ellenforradalmárok” csoportjának összetételét taglaló szerzők olyannyira el vannak foglalva a bűnösök kollektív jellemzésével és megnevezett főszereplőik személyiségének megrajzolásával, hogy nem figyelnek fel – valószínű inkább, hogy nem is akarnak figyelni – egy argumentációs zavart eredményező hibára. Arra a kérdésre ugyanis nem válaszolnak, hogy kik lehettek azok, akik a börtönből kiengedett bűnözőkből álló „ellenforradalmi” csoportok tagjait kiszabadították. Ha ugyanis azok is bűnözők (erre céloz a fenti fejezet elején az „ellenforradalmi” sajtót jellemző szakasz egyik zárójeles megjegyzése, amely szerint a Magyar Nemzet 1956. november 2-i számának a váci börtön megnyitásáról szóló híradását „egyébként szintén egy szökött rab”⁸ írta), őket is ki kellett valakinek szabadítani. Ha viszont nem azok, akkor az „ellenforradalmárokról” alkotott kép hamis. Valószínűleg szándékos csúsztatásról van itt szó. Nemcsak azért, hogy a szerzők az „ellenforradalmárokat” a lehető legsötétebb színben tüntessék fel, hanem azért is, hogy közösségüket még felforgató cselekedeteik végrehajtása előtt jogi és morális szempontból elkülönítsék az általuk törvénytisztelőnek és erkölcsileg tisztának vélt állampolgároktól. Ezzel a kérdéses ellenségképet vélt olvasóközönségük tudatába is bevésik.

A *Riporterek az alvilágban* lapjain életre keltett, a társadalomra és az államhatalomra veszélyt jelentő egyéb típusokról (a Magyarországot 1956 utolsó és 1957 első hónapjaiban elhagyók vagy elhagyni szándékozók útját egyengető embercsempészekről, vagy az forradalomból az előzőekhez hasonlóan anyagi hasznot húzó spekulánsokról) külön nem ejtünk szót. Ezek a Kádár-kori bűnügyi irodalom első évtizedének termésében gyakran felbukkannak, de a bűnügyi riport előbbi példájá-

hoz viszonyítva valamelyest átalakuló „ellenforradalmi” diskurzus részeként. E diskurzus képviselői már nem a forradalom világának felidézésében érdekeltek, hanem a jelenbe nyúló következményeinek kimutatásában. Arról igyekeznek meggyőzni a honi olvasóközönséget, hogy az államhatalom megdöntésére irányuló törekvések 1956 után sem lanyhultak: a nyugat-európai és/vagy az Egyesült Államokban működő kémszervezetek az „ellenforradalmi” tevékenységük miatt hazájuk elhagyására kényszerült bűnözőket a kapitalizmus kémeiként visszacsempészik Magyarországra, azzal a céllal, hogy kifürkésszék a keleti blokk katonai erejét, vagy azzal, hogy a szocialista világrend végső győzelméhez hozzájáruló hadi- és orvostechikai találmányok terveit ellopják. Ilyesféle cselekménysémák bukkannak fel a BM belső használatra készült könyvsorozatának számos kötetében. A korábban említettek közül Svecz István *A rózsadombi villa*, Vértess Tivadar *A fecske* című regényeiben, de az 1960-as évekből a szövegek paratextusainak műfaji megjelölése szerint legtöbbször „kalandregénynek” nevezett, a nagyközönség számára készült bűnügyi regények közül is számos példát említhetnénk. Csak néhány a sok közül: Berkesi András *FB-86* (1960), Szabó Miklós *A 117-es ügynök* (1961), Szabó László és Pintér István *Különös vadászat* (1963), Szabó László *A Gamma-null eltűnik* (1967), Sós György *A szürke autó utasai* (1967). Az „ellenség köztünk él” kommunista víziójának efféle változatai az ’56-os ellenségképet tovább őrzik, de ezzel egyetemben a hidegháborús világpolitikai helyzet alapján újra is értelmezik. Emiatt a kor honi bűnügyi irodalmában csak elvétve találhatunk olyan regényeket, amelyek 1956 eseményeinek és szereplőinek közvetlen felidézésére törekcsenek. Azok, amelyek ezt megteszik, egyrésztől szolgáian követik a forradalom értelmezésének a Kádár-rezsim első hónapjaiban kodifikált argumentációs sémáit, másrésztől pedig megpróbálják kimetszeni a kérdéses időszakot a kommunizmus honi kiteljesedésének üdvtörténeti elbeszéléséből. Míg az előbbi stratégiával az ’56-hoz kötődő ellenségképek továbbörökítésével kísérleteznek, addig az utóbbival a kommunista államhatalom politikai legitimitásának az 1956 előtti évekre visszanyúló kontinuitását próbálják bizonyítani. Az alábbiakban két, egymástól nyolcévnyi eltéréssel napvilágot látott mű alapján igyekszünk közelebb jutni ezekhez a törekvésekhez.

Első példánk az általunk vizsgált periódus elejéről származik. Vértess Tivadarnak a *Belügyminisztérium kiskönyvtára* sorozatban 1962-ben megjelent *A K-4-es kísérlet* című regénye 1945 és az 50-es évek vége között

játszódik. Középpontjában egy, már a forradalom után elkövetett gyilkossággal összefüggő ipari kémkedési ügy áll, amelyet a rendőri és államvédelmi szervek felgöngyölítenek. A cselekmény a nyomozás megkezdésekor visszatér közvetlenül a háború utáni hónapokba, s megismerteti az olvasót a bűn elkövetőinek előéletével. Az egyik figura Somkuthy Ákos, a korabeli politikai viharok haszonélvezője. Az 1949-es kommunista hatalomátvételig egy híradás-technikai üzem tulajdonosa, majd az államosítások idején üzemét szövetkezetté alakítja, s főként állami megrendelésekből magas bevételre tesz szert. Gazdasági büntetetei mellett ipari kémkedést is vállal, mert az NSZK kémszervezetének illetékese szembe-síti világháborús múltjával: 1944-ben a magyar hadsereg tisztjeként szökés közben meggyilkolta az oroszoknak magukat megadni szándékozó katonáit. A másik figura Bodonyi Zita, egy 1945 előtt fajvédő és nacionalista, a háború után züllésnek indult és alkoholistává vált hivatalnok lánya, aki a családon belüli erőszak elől megszökik, s egy prostituált barátnőjénél élve maga is törvényszegővé válik. A narrátor ironikus/szarkasztikus perspektívája mellett e két alak nézőpontja határozza meg a forradalom regénybéli elbeszélését. Somkuthyhoz az októberi napok egyikén forradalmárok érkeznek. A fikció szerint 16–18 éves suhancokból álló gépfegyveres csapat arra próbálja kényszeríteni őt, hogy az általa igazgatott szövetkezet teherautóit adja át nekik. Somkuthynak és a vita közben megérkező szövetkezeti dolgozók erélyes fellépésének köszönhetően a három fiatal fegyveres elillan. Bodonyi Zita számára az október 25-i nap fordulópont lesz: akkor indul el az erkölcsi züllés útján. Fegyverropogásra ébred, majd az utcára lépve találkozik prostituált barátnője futatójával, Ferivel, aki egy csapat forradalmárral teherautón száguldozik a budapesti utcákon. A lány csatlakozik a csapathoz, s mivel nem érti mindazt, ami körülötte történik, a férfihez fordul.

„– Mondd, Feri? Mi van itt tulajdonképpen? Ti mit csináltok itt? – teszi fel a kérdést Zita, amint egyedül maradnak.

– Forradalom van angyalom. Kitakarítjuk a vörösöket, át vesszük a hatalmat... Meg mit tudom én. Egyelőre csak azt tudom, hogy ebben a zűrzavarban nagyszerűen lehet élni, majd te is meg fogod látni.

[...]

– De mégis, mivel foglalkozik a csoportod? Hadd tudjam legalább, ha már így belecsöppentem.

– Mivel? Hát egy kis szajré, aztán meglátogatunk egy-két ávós családot, s ha nem találjuk otthon az ipsiszt, első-

rakozunk velük, végül elhozzuk, amit tudunk. Hidd el, nagyszerű világ van... Senki sem kérdezi, hogy honnan, hova visszük a cuccot. Fegyverrel, jó flepnivel mindent meg lehet szerezni, csak ügyesnek kell lenni, és ez a csoport tele van ügyes fickókkal.”⁹

Zita a kezdeti félelmeitől megszabadulva felettébb könnyen alkalmazkodik a forradalomnak az előbbi idézet által vázolt értékrendjéhez. Szemrebbenés nélkül lop, csal és gyilkol. A harcok végeztével pedig Ferivel együtt hagyja el az országot, hogy aztán a nyugati kémiszervezetek képviselőjeként később új személyazonossággal visszatérjen az országba, és Somkuthyt segítse kémtevékenységében. A regény – különösen annak a forradalom idején játszódó fejezeteiben – propagandaalkalmának messze eleget téve szinte a bűnök enciklopédiájává válik, hiszen a Kádár-kori bűnügyi irodalom összes törvénybe és erkölcsbe ütköző bűnét ráaggatja szereplőire, a lehető legnagyobb mértékűre növelve ideális olvasójának e figurákkal szembeni ellenszenvét. Vértesi ebből a szempontból (is) hűen alkalmazza a bűnügyi riport témájánál már általunk említett „ellenforradalmi” diskurzus ellenségekéit. Somkuthy és Bodonyi Zita egy személyben egyszerre több típust is megtestesít. A férfi a horthysta katonatisztet, spekulánst, gyilkost, kémet, a nő pedig az utóbbi kettő mellett a prostituáltat. A forradalom világa itt is a káosz megtestesítője, a céltalan vagy önző, erkölcsileg és jogilag bűnös figurák halmaza. Ahogy a bűnügyi riport korábbi példájában, úgy itt is az 1956 utáni rend- és államvédelem a törvény és erkölcs forradalom előtti állapotának visszaállítójaként értelmeződik: a regény végére minden bűnös elnyeri méltó büntetését.

Második példánk az általunk vizsgált periódus végén keletkezett. Az 1945-től haláláig (1971) pártfunkcionáriusként, újság- és szíróként tevékenykedő Révész Gy. Istvánnak 1970-ben az *Albatrosz* könyvek sorozatában megjelent regénye, *Az izgága bébi* a Vértesi-mű cselekménybonyolításában uralkodó kronológiai folytonosság helyett a párhuzamos időszerkesztés „poétikai” relevanciájára építi a sztori kifejtését. A történet az ipari kémkedés narratív sémáját idézi. 1956 válságos napjaiban egy fiatal magyar vegyész, Zuboly Károly úgy dönt, hogy az általa és a professzora által kifejlesztett radioaktív izotóppal és annak dokumentációjával elhagyja az országot, méghozzá azzal a céllal, hogy a nyugati hatalmaknak eladva a találmányt, meggazdagodjon. Mivel idősebb kollégája nemet mond a férfi ötletére, az ifjú tudós szerelmével (aki kollégájának lánya is egyben) megszökik. Mikor a professzor mindezt megtudja, öngyilkos lesz. A két

fiatal 1957 februárjában egy embercsempész segítségével tiltott határátlépést kísérel meg, de felfedezik őket, s az osztrák és magyar határőrök között kialakult tűzharcban a lány életét veszíti. A férfi egy másik meggyilkolt disszidens iratait magához véve visszatér Budapestre, s az elhunyt személyazonosságát felvéve él egészen addig, míg az általa elrejtett izotóp, amelynek konténere menekülés közben megsérült, halálos sugáradaggal meg nem betegít egy tinédzserkorú lányt. Ez utóbbi, majd másfél évtizeddel a disszidálási kísérlet után történt bűneset ügyében kezd el nyomozni a rendőrség, s el is jut a vegyészhez, akit a találmány Nyugatra való eladásának egyik újabb kísérlete alkalmával el is fog. A disszidálás és a radioaktív sugárzás okozta haláleset ügyében folytatott nyomozás története a regény első harmadában párhuzamosan fut. Az utóbbi sztori szakaszait hat *Közjáték a múltból* címmel ellátott fejezet szakítja meg. A szerző ezzel a kompozíciós eljárással lényegében szakítja a Kádár-kori bűnügyi irodalom politikai propagandaszeretet magára vállaló szerzőinek általunk korábban említett szerkesztési elvével, az előre leosztott szerepek alkalmazásával. Az olvasó csak a cselekményszálak egymásba érésekor tudja meg, ki a voltaképpeni tettes. Az '56-os szál felhasználja az „ellenforradalmi” diskurzus jó néhány elemét. A fiatal vegyész jellemrajza a kommunista rendszer ellenségekéiből bontakozik ki, ám egyértelműen mégsem sorolható a rezsim által bűnösnek ítélt alakok közé. Noha ki akarja használni a kommunista államhatalom válságos pillanatait, egyáltalán nem tartozik annak predesztinált bűnözői közé. Nincs '56 előtti priusza, a találmány ellopása és a disszidálási kísérlet pedig olyan „járulékos” következményekkel jár (szerelme és a tinédzserkorú lány is meghal), amelyek őt is megtörik, s amelyeknek bekövetkeztében morális szempontból nem tekinthető egyértelműen bűnösnek. Ezt sugallja a regény több helyen is. A volt vegyész kedvese holttestének felfedezésekor, illetve a nyomozók előtti vallomástétel alkalmával az őszinte gyász és megbánás jeleit mutatja. A törvény viszont vele sem tesz kivételt.

A párhuzamos időszerkesztéssel mintha azt kommunikálná a regény, hogy a jelen és a múlt között már nincs közvetlen folytonosság. Másként fogalmazva: mintha a múlt és a jelen már nem lenne elbeszélhető egyetlen történet részeként. A szerző a forradalmat elnagyoltan, árnyékszerű háttérként mutatja be. Ez az ábrázolásmód és Zuboly karakterének erkölcsi megítélése természetesen még nem jelenti Révész regényében a forradalommal szembeni ellenszenv megszűnését, de demonizálásának szükségletében jelentős visszaesés tapasztalható. Ez legfőképpen abban mutatkozik meg,

hogyan az 1960-as évek honi krimijének '56-ra vonatkozó kommunista olvasatát uraló propagandisztikus retorika tulajdonképpen eltűnik a szövegből. A regény végén az ügyben érdekelt nyomozótisztek egyike így elmélkedik: „De hát beleillik-e Zuboly esete, cselekedetei a meg-rögzött gonosztevők kategóriájába? Aligha. Intellektuális egyéniség, aki talán sohasem került volna a bűn útjára, ha az ellenforradalom nem csillant meg előtte egy váratlan, őt elkápráztató lehetőséget. Hogy aztán gyávaság, bosszúvágy, hamis érvényesülési törekvések következtében az első ballépés súlyos bűnhalmazmazzá tornyosult, az már a lejtő törvényéből, és nem utolsósorban egy véletlen szerencsétlenségből fakadt, amit nem vett idejében észre: abból, hogy a konténer megsérült. Tényleg, hogyan is történhetett ez?”¹⁰ Amiatt, hogy egy – a regény világában rezonőrnek nem igazán nevezhető – rendőrtiszt mondja ki a végső szót és nem a Kádár-kori bűnügyi irodalomban ezt az előjogot bitorló narrátor, az elmélkedés aligha értelmezhető az olvasóra is érvényes kollektív verdiktnek. Már csak azért sem, mert politikai propaganda helyett egy nehezen feloldható dilemmát rögzít a gondolat a bűnösség megoszlásáról és a bűn viszonylagossá válásáról. Az „ellenforradalomra” mint okra már csak részben vezeti vissza Zuboly motivációit; a tettek és azok tragikus következményei közti logikai kapcsolatok hiánya pedig eldönthetetlenné teszi, hogy Zuboly miért vonható felelősségre és miért nem.

Az a tény, hogy az „ellenforradalom” Révész regényében jelentősen veszít a Kádár-kori bűnügyi irodalomban korábban rögzített démonikus funkciójából, már a műfaj '70-es évekbeli részleges irányváltását előlegezi. Regényíróként az '56-os ellenpropagandán szocializálódott nemzedék tagjainak többsége az évtized elejére/közepére befejezi „szépírói” pályafutását. Az e hagyományhoz kötődő „keményvonalas” krimi – már „ellenforradalmi” retorika nélkül, de a keleti blokk hidegháborús nyelvének megőrzésével – Mattyasovszky Jenő Hód-története és Falus György kémhistóriái képviselik, de egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek Mág Bertalan politikai propagandától mentes, életellenes, vagyonellenes bűncselekmények nyomozati anyagára támaszkodó dokumentarista elbeszélései. A kádári konszolidáció lazuló kultúrpolitikai környezetében tollat ragadó fiatal újságírók közül Kristóf Attila neve említendő még, aki az elsők között próbálkozott a klasszikus angolszász krimihagyomány hazai viszonyokra applikálásával. De az ő és kortársainak világa már egy másik történetbe vezetne minket.

JEGYZETEK

- 1 GRÓB László: *A magyar detektívregény fénykora* (1930–1948). Máriabesenyő, Attraktor, 2015.
- 2 SZATHMÁRY István Pál: *A szocialista krimi volt a műfaj Csernobilja: Kondor Vilmos a történelmi tabukról, anyai pofonokról és a külföldi sikerről*. <http://mno.hu/grund/a-szocialista-krimi-volt-a-mufaj-csernobilja-1115490> (A letöltés időpontja: 2016. október 14.)
- 3 FÖLDES Mihály: *Felszáll a kód*. Bp., Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztálya, 1960.
- 4 VÉRTESI Tivadar: *A fecske*. Bp., Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztálya, 1961, 111.
- 5 SVE CZ István: *A rózsadombi villa*. Bp., Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztálya, 1960.
- 6 PINTÉR István – SZABÓ László: *Riporterek az alvilágban*. Bp., Kossuth, 1957, 9.
- 7 *Uo.*, 40.
- 8 *Uo.*, 37.
- 9 VÉRTESI Tivadar: *A „K-4-es kísérlet”*. Bp., Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztálya, 1962, 72–73.
- 10 RÉVÉ SZ Gy. István: *Az izgága bébi*. Bp., Magvető, 1970, 241.

Gedeon Sarolta

Kádár János és az irodalom

*Az MSZMP viszonya az irodalomhoz
a dokumentumok tükrében 1957–1989*

■ Jelen tanulmány egy hosszabb doktori értekezés egyik fontos részproblémájának, az MSZMP irodalmi látásmódjának összefoglalása. Térségünkben a politikusok és az értelmiség bonyolult és egymástól kölcsönösen függő viszonyrendszerben kapcsolódnak egymáshoz, a politikai hatalomtól való különféle mértékű (közvetett, közvetlen vagy éppen távolságtartó) függés következményei (megjelenési lehetőség, érvényesülés, megélhetés, öncenzúra) miatt az autonómia, a művészi önazonosság szükségképpen sérül.¹ A Kádár-rendszerben a(z) (irodalom)politikai berendezkedés, intézményrendszer és az irodalmi, tudományos diskurzus változása nagymértékben meghatározta az irodalomról való beszéd feltételeit. Ahogy Scheibner Tamás írta *Az irodalom szovjetizálása* című könyvében: „...a marxizmus–leninizmus ideológiai közege – annak ellenére, hogy egységesíteni volt hivatott a(z) (irodalom)tudományos nyelvhasználatot – mégsem segítette a megértést, mert a világot teljesen átszemantizálta: a világot megismerhető és a marxista–leninista kód által megfejtendő rejtvényként láttatta.”² A kód nem volt egységes, folyamatosan változott az, hogy mit gondol a marxizmus egy-egy jelenségről, így bárki felelősségre volt vonható.

A nyilvánosság különféle szintjeinek ismerete meghatározta az információkhoz való hozzáférést, mely szintén pozicionális különbségeket okozott a párton belül. Az Aczél György által javasolt, belső köröknek szánt,³ politikailag fontosnak tartott nyugati művek belső kiadásának gyakorlata 1961-től megvalósult, a rendszer látszatnyilvánossága – Kalmár Melinda szóhasználatában „kvázi-nyilvánosság”⁴ – többszörösen tagolódott, melyet könyvtarjesztői módszerekkel is szabályoztak.⁵

Az 1948–1956 közötti, ötvenes évek elnevezéssel is illetett korszak kulturális életének alapvető vonásai, a központosítás, államosítás, a kultúra irányítottsága és ennek szerkezete, az állami és pártirányítás (MDP, 1956 végétől MSZMP) centralizált és bürokratikus kettős

rendszere az államszocialista időszakban végig fennmaradt, az általános célokat, elveket a párt testületei fogalmazták meg, az állami szervek feladata pedig az operatív irányítás volt.⁶ A központi bizottság, politikai bizottság, agitációs és propagandabizottság, kulturális elméleti munkaközösség mellett a politikusok rendszeresen, előíró módon, apró részletekbe merülően nyilatkoztak irodalmi kérdésekről, ami 1945 előtt nem volt jellemző ezen a szinten, vagy ha mégis előfordult, akkor sem feltétlenül követte az irodalomkritikai nyelv ehhez fogható megváltozása.⁷ Annak ellenére, hogy a nagypolitikai, külpolitikai eseményeket nem fordíthatjuk le egyértelműen az irodalomtörténet szintjére, mégis nagymértékben befolyásolták annak alakulását, de az állandó szovjet irodalompolitikai hatásgyakorlás mellett a köztes, „fordító” szinteknek, az állami, irodalmi intézményeknek, kiadóknak, sajtónak is nagy szerepe volt. Ezen túl a hétköznapi élet is beavatkozott a történetekbe, mert a leírt utasítások és azok gyakorlati szinten való megjelenése sem esett feltétlenül egybe, az ideálok nem, vagy ritkán valósultak meg vegytiszta formában: többször eltértek a nagyon irányzatos elvektől, mert az egyéni belátás inkább az életszerűség mellett döntött.

Félreértésekre adott okot az elvek gyakorlatba ültetésénél az elvek előadásának adott esetben kompromisszumos formája, vagy épp ellenkezőleg, az, hogy Kádár János egyszerűen megfogalmazott irodalompolitikai iránymutatása hogyan alakítható át a párt bonyolultabb rendszerű elvi álláspontjává. Ennek következtében megtörténhetett az, hogy az idők folyamán a hangsúlyeltolódások következtében egymással összeütközésben levő elvi álláspontokat fogalmaztak meg különböző időpontokban. Kádár János – az 1980-as évek első feléig konzekvensnek nevezhető – egyértelműnek tűnő, fésűletlenebb mondatokból álló kinyilatkoztatásaiban érzékelhető az a komoly utópisztikus hit, hogy a kultúrával, irodalommal a tömegek tudatát lehet alakítani, közelíte-

ni (vagy szinte kicserélni) a szocialista tudatforma felé, illetve hogy a társadalom műveltségi állapotát értékes könyvek kiadásával lehet emelni. Mindennek köszönhetően a Kádár-korszak puha diktatúrájának időszakában rendkívül sokszínű, tartalmi minőséget szem előtt tartó könyvkiadást hoztak létre – felülről irányítottan.

A tanulmány megkísérli a korszak minél hitelesebb képének megrajzolása céljából az idézeteket és a művek mellé írt, különféle szemléletű szövegeket egymással „beszéltetni”. A mikroszkopikus nézőpontban megjelenő határozatok tükrében a nagy folyamatok kicsit más-képp látszanak, sőt olyan folyamatok is érzékelhetők, melyek nagy távlatból nem (úgy) vehetők észre. Erre a bonyolultabb látásmódra szükségünk van, hogy a túlzott általánosítást, leegyszerűsítést elkerüljük, illetve a párt-határozatok egymással való összevetése révén megmutatózó tarkaság, sokszínűség csak ezáltal érzékelhető.

1.

A Kádár-korszakban az irodalom szerepét és az irodalmi színvonal kérdését meghatározta az, hogy elvárásai elsősorban ideológiai, társadalmi-politikai jellegűek voltak, a stílus-, esztétikai kritériumok másodlagosak. A kultúrpolitika ideológiai folytonosságot mutat a Kádár-korszak során, melynek problémái közé sorolható többek között a gazdaság és könyvkiadás – kultúrpolitikai szándék – szakadéka, a túrés kategória határainak meghatározása, s a tiltás – cenzúra – alkalmazása mellett az, hogy a művészileg jó kategóriája nem azonos a művészetpolitikailag jó kritériumával. „A művészetpolitika által [...] kialakított értékrend szempontjai [...] nem feltétlenül azonosak a kizárólag művészeti, immanensen esztétikai szempontokkal. A művészileg »jó«, az esztétikailag »jó« művészetpolitikailag nem közvetlenül érvényesíthető kritérium.”⁸

A politikai átalakítás 1957 és 1962 közötti ideológiateremtő időszaka egybeesett a hivatalos irodalmi élet meghatározó intézményei kialakításának időszakával, emiatt az 1956 után megújított kommunista ideológia szempontjából fundamentális korszaknak tekinthető, mert az intézkedések visszafordíthatatlan változásokat eredményezve meghatározták a későbbi, konszolidált működést. Tudván, hogy az ideológiai átforgatáshoz idő kell, gyakran tűztek ki nagyon hosszú távú célokat. Az irodalom- és művészetpolitikáról szóló 1957. szeptember 12-i PB-ülésen már megfogalmazták átfogó, jövőre vonatkozó terveiket. „Az irodalmi szerveknél, folyóiratoknál, lapoknál, a kiadók szerkesztőségeiben, valamint minden olyan területen, amelynek tevékenysége az irodalommal kapcsolatos (rádió, színház, film stb.), biztosítani kell a megfele-

lő párt- és állami irányítást. A pártirányításnak az egyes szerveknél dolgozó kommunisták útján kell érvényesülnie. Az állami irányítás elvi módon történjék, a kicsinyes beavatkozást az alkotó munka folyamatába kerülni kell. Ugyanakkor, ha kell, adminisztratív úton is meg kell akadályozni az ellenséges törekvések érvényesülését.”⁹

Az irodalompolitika a korszak hivatalos állami művelődéspolitikájának, kultúrpolitikájának részeként értelmezhető, melynek célja az új művészet kialakításán keresztül a társadalom szellemi arculatának politika által meghatározott marxista ideológia szerinti átforgatása: világnézeti nevelőmunka, a szocialista emberi tudat „kialakítása” a kulturális forradalom révén. „A párt az irodalmat, a kulturális fejlődés e hatalmas fegyverét a szó igazi értelmében a népnevelés egyik kimagasló jelentőségű eszközének tekinti, s szembeszáll minden olyan törekvéssel, amely az irodalmat függetleníteni akarja a néptől, a párttól, vagy szembe akarja fordítani vele. A párt olyan irodalomért küzd, amely magáévá teszi a lenini pártosság elvét.”¹⁰

A Kádár-rendszer – utópikus ideológiájának kényszeréből következően – az irodalmat elsősorban ideológiai képződménynek tekintette, melynek erkölcsi hatóereje és tudatformáló szerepe van, ennek megfelelően kapott a korszakban politikai figyelmet, de az irodalomnak nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, mint amilyen helyet ítéltek számára a szocialista társadalomban.¹¹ A kutatók egyetértenek abban, hogy az irodalom kiemelt társadalmi, politikai jelentősége megszűnt a korai kádárizmustól kezdve, s ezután már csak a humánértelmesítés hangsúlyos szerepe maradt fenn egészen az 1989-es rendszerváltásig. Az irodalom befolyásának csökkenését nemcsak az írók 1956-os forradalombeli szerepvállalását követő megtorlások okozták, hanem ez volt a rendszer hosszú távú szándéka is: a Kádár-korszakban a hatalmon levő vezetés ideológiája támogatásához nem egy szűk értelmiségi elit működésére számított (mint a Rákosi-időszakban), hanem nagyobb (viszonylagos és többrétű) nyilvánosságra, politikailag passzivitást mutató társadalomra. *Az irodalom és művészetek hivatása* című dokumentumban így írtak erről: „A művészeti és a szélesebb közvélemény egy része eltúlozza az irodalom társadalmi, pontosabban: közvetlen politikai funkcióját... Az irodalom politikai szerepének még ma is tovább lappangó túlbecsülése tehát a nacionalista színvonalú revizionista hagyományértelmezés és a dogmatizmus együttes hatására vezethető vissza... Hangsúlyozva az irodalom társadalmi szerepének fontosságát és nélkülözhetetlenségét, kétfrontos harcot kell tehát vívni politikai szerepének mind közvetlen, jobboldali, mind közvetett, „baloldali” tartalmú eltorzítása ellen. Mindkét változat

megzavarja a politika és az irodalom viszonyát, felcseréli a felépítményben elfoglalt helyüket, és mindkettő egyaránt ellentmond a politika elsődlegessége elvének.”¹²

Az 1958-as művelődéspolitikai irányelvek megfogalmazásától kezdve a kádárista ideológia érdeklődésének középpontjába az irodalom helyére a (társadalom)tudományok léptek, ettől több hasznot reméltek már, mint az irodalomtól, annak ellenére, hogy direkt agitációt már egyre kevésbé vártak a (társadalom)tudományoktól. „... Hatalmát a politika már nem elsősorban az irodalmon keresztül, nem az érzelmek útján akarta közvetíttetni és megjeleníttetni, hanem egy gondosabban, differenciáltabban kidolgozott filozófiai „köntösben” megjelenő ideológián keresztül.”¹³

2.

A kádárista vezetés az értelmiség ideológiai szerepének visszaszorítására többfrontos intézkedéseket alkalmazott. Az 1956-os forradalom után a pártapparátus már 1956 előtt is tapasztalható értelmiségellenessége felerősödött az írók forradalombeli szerepvállalása következtében, és amiatt, hogy az értelmiségi elit nagy része inkább a passzív rezisztencia elveinek következtében Széchenyi és Deák kultusza felé fordult, azt hangoztatva, hogy egy kis országnak nagyhatalmak között nem lehet önálló kül- és belpolitikája. 1957 elején az Írószövetség feloszlata és a kulturális élet vezető pozícióinak megszerzése, megtorlások (bebörtönzések, kivégzések) mellett mégis 1957–58-tól egyre inkább hangsúlyozza a pártvezetés, hogy nem lehet az értelmiség nélkül szocializmust építeni, mert az alakuló új szövetségi politikát veszélyeztette a szélsőséges baloldaliak azon álláspontja, mely differenciálatlanul az értelmiséget tette felelőssé az 1956-os forradalomért.

Ezzel szemben Kádár János támogatná az önkéntes műkedvelő, munkás kultúrcsoportokat, bár például Aczél György utalt ennek esetlegesen problematikus voltára. Kádár János: „... önkéntes műkedvelő munkás kultúrcsoportokat nekünk helyes támogatni, hogy létezzenek, és sok létezzen, ez biztos. ... Azelőtt is volt, hogy iskolán kívül lett valaki színész, s ezek közt a műkedvelő körök között meg ezeknek a tevékenységében még írók is születhetnek és színészek is születhetnek... Aztán írnak ők még maguk is írnak egyfelvonásos darabokat, ha nem hajlandók nekik a nagy írók írni, s nem is sokkal rosszabbat, mint mikor egy nagy író leereszkedik hozzájuk... és ha helyes ez, hogy vegyük be, hogy a tömegek maguk nem állnak passzívan szembe a kultúrával, hanem alkotóan is, hát akkor miért baj bevonni, hogy a munkás- és paraszt

műkedvelés ennek része, amivel a tömegek alkotóan bekapcsolódnak a kulturális életbe, és alkotói közé.”¹⁴

1956 után Kádár szerint szükség volt ideologikus fordulatra, mely azt jelentette, hogy a kultúra kultikus, reprezentatív szerepe az ideológia területén csökkenjen. „Erősíteni kell a tömegekben a szocialista lelkesedést, a szocializmus építése iránti lelkesedést. Megvannak a feltételek. Nem csinnadrattával, meg butaságokkal, de tiszta szívvel. A köztudatba ismét bele kell vinni azt a szellemet, ami volt 48–49-ben, 50-ben, a szocialista perspektívába vetett hit, meggyőzés, mert az nagy előny” – mondta Kádár János.¹⁵ Ekkortól a kultúrát az ideológiai befolyásolás még mindig a legfontosabb, de már nem egyetlen eszközeinek tartották. „Anélkül hogy a magasan kvalifikált, vezető értelmiségről való fokozott gondoskodás elvét feladnánk, az értelmiség nagy tömegeinek anyagi és erkölcsi megbecsülésére az eddiginél nagyobb gondot kell fordítani”¹⁶ – jelentette ki Aczél György, aki hangsúlyozta, hogy az értelmiségre (az ő szavaival: képzett szakemberekre) az élet valamennyi területén szükség van, de nem lehet belőlük a szocializmusban kiemelt szerepű, vezető társadalmi réteg. Ennél szigorúbban fogalmazott Kádár János: „Az íróknak én egyszer meg is mondtam, hogy hozzájuk is a munkás és paraszt tömegeken keresztül vezet az út.”¹⁷ Ez a tendencia az értelmiségi elitről kialakított koncepcióval együtt jelezte, hogy differenciáltabb, a társadalmi tudat átalakítását teljesen meghatározó elméletekre van szükség, melynek következtében az irodalom (és így az író) reprezentatív, kiváltságos helyzete megszűnt, az irodalmiság hanyatlásnak indult a lassan modernizálódó szocializmusban.

3.

A kádárista vezetés már uralma elején felismerte a sajtó és általában a tömegkommunikáció kiemelkedő szerepét a társadalom befolyásolásában, ezért az előző gyakorlattól eltérően már nem az egyre anakronisztikusabbá váló irodalmi kultúrának, hanem az azonnali reagálásra képes tömegkommunikációnak szánta a főszerepet az alakuló rendszer az ideológiai átnevelésben. A sajtóval kapcsolatban Kádár János már egy 1956. november 21-i vitában megfogalmazta, hogy „a rádió és a sajtó többet ér, mint a puská”.¹⁸

Az irodalom és a tömegkommunikáció megváltozott politikai viszonyait mutatja a PB 1960. december 20-i ülése is, melyen Kádár elismételte, hogy ha az eszmei meggyőzés nem elég, akkor adminisztratív és pénzügyi eszközöket kell alkalmazni. „...működjek jobban a kiadói kritika és ne adjon le olyan dolgokat, ami nem

érdemli meg a nyomdafestéket, vagy a rádiót, vagy a színházat... Szerintem első a napilap, a rádió, a színpad, második az irodalmi folyóirat. Ott már nem bánom, akármit nyomnak ki. Ez a mi pártunk általános harcát nem nagyon zavarja, de ami a napilapokban, rádióban jelenik meg, az közvetlenül hat társadalmi életünkre és visszahat a politikai harcra.”¹⁹

4.

Az irodalmi közélet színvonala is folyamatos változáson ment keresztül. A Révai-időszakot a szélsőséges sematizmus határozta meg, ezzel szemben a kora kádárista irodalmi élet nem szerette a szélsőségeket, a középmezőnyt „dilettantizmusa”, „szürkeség”, „unalom” jellemezte. Az irodalmi élet szanálásának időszakában a magyar írói csoportok felszámolása (differenciálása) után az irodalmi elittel szemben a középmezőnyt támogatták, az irodalmi-politikai csoportokat fokozatosan apolitikus egyedekre bontották. Az irodalom nevelő-emberformáló szerepeltvárásoknak rendelődt alá, mely a minőségre is kihatással volt. „A kulturális forradalom célja: végleg megszüntetni a volt uralkodó osztályok műveltségi kiváltságait és előnyét. Növelni az egész dolgozó nép műveltségét, tudását, emelni kulturális színvonalát. A kultúra eredményeinek közkinccsé tételével biztosítani, hogy a szocialista társadalmunkban a nép kulturális alkotó ereje sokoldalúan kibontakozzék, illetve továbbfejlődjék.”²⁰

Fontos változásnak tekinthető a *Filozófiai Szemle* első, 1957 márciusában megjelent száma szerkesztői bevezetőjének figyelmeztetése. Az írás utalt arra, hogy a filozófia, az elméleti megközelítés a korábbinál nagyobb szerepet játszhat majd a következő időszakban, mely közvetetten érintheti az irodalmi minőség témáját. „...a magyar írók és művészek negatív viszonya a filozófia, különösen az esztétika nagy kérdéseire negatív befolyásolja munkáik eszmei tartalmának gazdagságát és mélységét is.”²¹ Az 1957. szeptember 12-i pb-ülésen kijelentették: „A szocialista realista irodalom mindenekelőtti támogatása nem jelenthet visszatérést semmiféle sematizmushoz, s nem ad menlevelet a sekélyes, értéktelen írásműveknek. Népművészi színvonalas, művészi értékű alkotásokat vár az íróktól.”²² Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról című, 1957. november 21-i dokumentumban szintén hangsúlyozták a minőség fontosságát: (a politikai bizottság) „Utasítja a kiadókat, akadályozzák meg az értéktelen, alacsony színvonalú szépirodalmi munkák kiadását, amelyek egyáltalában nem járulnak hozzá a magyar irodalom fejlődéséhez.”²³

Az 1950-es évek sematizmusa, elsősorban érzelmekre hatása után az esztétikailag-etikailag-filozófiai színvonalasabb, klasszikus értékek felé fordultak, melyeket csak burkoltabban, nem direkt formában lehetett felhasználni a politika céljaira. Az 1958. évi könyvkiadási tervekben megjelent a színvonalas, kommunista alkotások írásának elvárása, ha ez nem lehetséges, akkor: „A gyenge munkák helyett jelentessünk meg klasszikusokat és értékes külföldi műveket.” A korábbi „alacsony esztétikai színvonal” már a politikai vezetés számára sem alkalmas a Szovjetunió irodalmának népszerűsítésére.

Az értelmiség hagyományosan kiemelt társadalmi, illetve a forradalomban betöltött szerepe ellensúlyozásaként az 1958. júliusi központi bizottsági ülésen Kádár kifejtette nézeteit a kultúra színvonalát illetően, melyet befolyásolhatott az eltelt másfél év liberálisabb könyvkiadása is: „[...] ha a között kell választani, hogy ilyen közepes nivójú szocialista kultúrát adunk, vagy egészen magas nivón antiszocialistát, én megmondom, hogy a közepes nivójú szocialista kultúrára szavazok, hogy ne legyen félreértés, mert itt választani kell néha [...] és sok ilyen elvtárs van, kommunista elvtárs, aki fél a nivósüllyedéstől, ugye a kultúra politika is. Mit csináljunk, ha egyszer választanunk kell? Adott esetben, átmenetileg lesz igaz, egy kis nivósüllyedés, művészi színvonalcsúszás. Mi ezt nem akarjuk, de egy nagyon magas színvonalú ellenséges kultúra között – ha muszáj választanunk – megmondom, hogy én a közepes színvonalra fogok szavazni, megmondom én ezt Kodálynak is, még ha le is néz, nem félek én attól. Mert a magas színvonalú szocialista kultúrához az út mindenképpen a szocialista tartalmon keresztül vezethet el és nem a nivón keresztül.”²⁴

Az irodalmi színvonal és a pártosság elvárásának elmentmondásai végigkísérték a Kádár-kori irodalompolitika történetét. „Ezt a harcot eszmékkel és művekkel kell megvívni. A szocialista irodalom fejlődésében a művek társadalmi mondanivalójának eszmei tisztasága alapvető. Az eszmei tisztaságnak olyan művészi színvonallal kell párosulnia, amely a szocialista realista irodalom művészi fölényét minden vonatkozásban bebizonyítja. Ezért a szocialista írók el nem hanyagolható kötelessége alkotásaik művészi színvonalának emelése, összhangban a szocialista irodalom magas eszmeiségével.”²⁵ A szocialista realizmus nyelvezetére jellemző ekkoriban az elkötelezettség, a népiség és közérthetőség, melyet a „kulturális forradalom” uralkodó osztályok monopóliumának megszüntetésére vonatkozó tételéből vezettek le, és a pártosság elvárása. 1959-ben az MSZMP KB kulturális munkaközösségének vitaindító tézisében a pártosságot

a következőképp határozták meg: „A párt olyan irodalomért küzd, amely magáévá teszi a lenini pártosság elvét. A lenini pártosság lényege: a valóság hű ábrázolása és a szocializmus győzelmének elősegítése, a valóság ábrázolása a proletariátus világnézete, a marxizmus–leninizmus szemlélete alapján, egy meghatározott társadalmi osztály, a dolgozó nép harcát vezető munkásosztály érdekeinek nyílt védelme, képviselete. A lenini pártosság alapja tehát a marxista–leninista világnézet, fő eleme: a szocializmus győzelméért folyó küzdelem támogatása az irodalom eszközeivel. Más szóval: a nép szolgálata, a munkásosztály ügyének szolgálata, a társadalmi haladás szolgálata magas eszmei színvonalon, az irodalom nevelő és mozgósító erejével.”²⁶

Az irodalmi színvonal és a politikai lojalitás problematikája érzékelhető az újjáalakított Írószövetség 1959. szeptember 25-én tartott alakuló közgyűlésén Darvas József előadásában, melyben a korabeli magyar irodalmat gyenge színvonalúnak nevezte. A Magyar Írók Szövetségének 1962. májusi referátumának téziseiben Darvas József újra kitért a minőség problémájára. „A szocialista-realizmus irodalmi fölényét a polgári irányzatok fölött elsősorban művekkel lehet bebizonyítani. Az irodalmi termés azt mutatja, hogy sok a szürke, eszmeileg egyaránt igénytelen mű. Nekünk, íróknak becsületbeli ügyünk, hogy emeljük az alkotások eszmei és művészi színvonalát. Vegyük fel a harcot az ellen, hogy bárki is elsietett, nem kiért munkákkal jelentkezzék. Tiltakozunk a kontárság, a giccs, a könnyű pénzkeresés különböző formái ellen.”²⁷

1960. június 21-én az MSZMP PB ülésén hangsúlyozták a nagy tömegeknek szóló, népszerű és színvonalas irodalom kiadásának fontosságát. „A kiadók határozottabban lépjenek fel a polgári nézetek és az eszmei, művészi igénytelenség ellen. Számolják fel a tekintélynek való elvtelen behódolást, a liberalizmust, a klikkszellemet, és helyes álláspontjukat bátrabban és nagyobb elvi következetességgel védjék meg.”²⁸

Többször kiemelték a minőség szerepét, fontosságát, például a KB 1965. március 11–13-i kibővített ülésén is, „a minőségen kell javítani” – mondta Révész Géza a felszólalásában.²⁹ A szocialista ember sokoldalú neveléséről írták: „Helytelen lenne, ha erről az egészséges fejlődésről a gyenge, eszmeileg hibás munkák elterelnék a figyelmünket.”³⁰

Az irodalom színvonalának problémája következett az irodalom és általában a művészet szerepének politikai alárendeltségéből és a műalkotások objektivitásának hitéből. „A marxista esztétika álláspontja szerint az irodalmat és a művészeteket a megismerő és kifejező

funkció elválaszthatatlan egysége jellemzi. Elismerve a művészet valóság-megközelítésének komplex voltát, a műalkotás szubjektív és aktív formáltságát, változatlanul hangsúlyozza, hogy a művészet tárgya a társadalmi valóság. Elutasítja azokat a nézeteket, amelyek a művészet szerepét kizárólag meghatározatlan belső víziók kivetítésében látják. Vitázik azokkal, amelyek elismerik, hogy a valóság forrása a művészetnek, de tagadják vagy mellőzik azt, hogy a művészi megismerésnek tárgya is a valóság... A művészetek ábrázoló és kifejező (újrateremtő) funkciójának egysége nem áll ellentétben a műalkotások objektivitásával, értékük mérhetőségével, végső soron a lenini tükröződési elmélettel.”³¹

5.

Az irodalmi közélet színvonalát befolyásolta a modern tömegszórakoztatás és a szocialista (modernizmusnak nevezett) művészet kapcsolatának problémája. „S míg a modernizmus és nyomában a polgári esztétikák elsősorban a hatalomnak okoztak gondot, a tömegfogyasztást mindig szem előtt tartó kádárizmusban a mérsékelten támogatott tömegkultúra magának a »magas« irodalomnak jelentett konkurenciát.”³² Szemben az 1950-es évek merevségével, törekedtek arra, hogy ne azonosítsák a könnyű műfajokat kritikátlanul a giccs fogalmával, hiszen a tömegszórakoztatásra nagy szüksége volt a kádári ideológiának.

A tömegkultúra problémája megoldhatatlannak bizonyult, egyrészt kulturális szemétnak tartották (bár a megfogalmazás 1958-hoz képest finomodik), másrészt hatalmi kérdés, mert a kispolgári individualizmust képviseli, ezáltal az „ellenforradalom” ideológiáját támogatja, de a kiadók gazdaságosabb működése érdekében szükség volt főleg nyugati importból származó (tehát a valutakeretet fogyasztó), nagy példányszámban, drágán eladható művekre.

6.

Az irodalomkritikával kapcsolatosan az MSZMP PB 1960. december 20-i ülésén Kádár János kifejtette: az irodalomkritikusok feladata az eszmei meggyőzés elveinek kidolgozása. „Itt két osztágról van szó: irodalomkritikusokról és irodalomkritikát író emberekről... Ezek megérdemlik a velük való egyéni foglalkozást évszámra, mert az irodalomkritikát nem mi fogjuk megváltoztatni, akik itt ülünk az asztalnál, hanem azok. Ezekkel külön kell foglalkozni... Én is rátérek a kiadói, lapkiadói és egyéb kritikára, aminek a jelen helyzetben döntő szerepe van, mert amíg eszmei meggyőzéssel nem tudjuk az egész frontot áthatni, addig kénytelenek vagyunk pénz-

ügyi, adminisztratív módszerekkel is hatni... működjké jobban a kiadói kritika, és ne adjon le olyan dolgokat, ami nem érdemli meg a nyomdafestéket vagy a rádiót vagy a színházat.”³³ Kádár János az irodalomkritikusok és a kiadók felelősségét hangsúlyozta: „Tényleg borzalmas dolgok jelennek meg, olyan dolgok, amelyekről csak szégyenkezéssel lehet beszélni. Ilyesmiket írnak nagy, neves írók is, és nem kellene ezeket leköszölni. Fodorról pl. el lehet mondani, hogy tisztességes ember és költő, de az isten áldja meg, ha akkordokban írja az értéktelen baromságokat, ne adjuk ki. Hogy van ez? Belő az ablakon egy verset, elkapják, és már megy is a nyomdába? Nem is szabad megnézni? Vagy vannak fiatal költők, akik írnak jó verseket, de utána írnak gyengéket, mégis leadják, bár nem üti meg a színvonalat. Hogyan fog akkor fejlődni? Én ebben a vonatkozásban nagyon nagy, talán legnagyobb fontosságot tulajdonítok a kiadói kritikának. Válogassuk meg jobban, mit adunk ki, mit nyomunk ki.”³⁴

1962-re, a diktatúra szanálásának végére Kádár biztos volt abban, hogy az irodalom behódolásra kényszerül, és elkezdődhet a konszolidált uralkodás ideje, bár még ekkor is fő ellenségnek tartották az ellenforradalomban felszínre került revizionista és polgári nézeteket. A következőket jelentette ki az MSZMP PB 1962. május 3-i ülésén, mely az írószövetségi közgyűlés tervezett referátumát tárgyalta: „Egyébként én már régen mondtam, lesz magyar irodalom, mert olyan lakodalom még nem volt, ahol volt menyasszony, volt vőlegény, ennivaló, hozomány, és zene nem volt. [...] Mi korábban is mondtuk, csak a munkások értsenek velünk egyet és a parasztok egy része, akkor majd jelentkeznek az írók is, ha viszont erőnket külön az írókra fecséreljük, akkor nem lesznek mellettünk. Ha majd látják, hogy a munkások és parasztok mellettünk lesznek, akkor ők is oda állnak. [...] Értsék meg, hogy a népnek szívességet nem tehet senki a világon, csak nagyon nagy megtiszteltetést érezhet, ha a nép ügyét szolgálhatja! Ez kivétel nélkül minden emberre – az írókra is – vonatkozik. Tehát nem a nemzet tartozik neki kézcsókkal, mert ő kegyes írni valamit, hanem ő csókolja meg a kezét, hogy szolgálhatja a népet.”³⁵ Kádár fenntartotta magának a legfontosabb politikai döntések jogát, a vezérlő elvek egyszerű megfogalmazását, melynek a gyakorlatba ültetése, strukturálása az apparátus dolga volt. „A primitív és a strukturált kádárista gondolkodás meglepően kompatibilis volt egymással. Kádár legtöbbször nem is lépte túl uralkodói-politikusi kompetenciáját, s talán ez volt az egyik oka annak, hogy viszonylag sokáig tudott békés keretek között kormányozni.”³⁶

A hatvanas évek elejétől, bár a kultúrpolitikai vezetés hirdette ugyan, hogy az ideológiában és a művészetekben nincs koegzisztencia, mégis mindennek következtében lassanként elindult a kulturális és irodalmi elképzelések felülvizsgálata, a nyugati modern művészet átértékelődése. A „tűrés” határainak elmozdulása következményeképp beáramlottak a kihívást jelentő, új szellemi irányzatok, annak ellenére, hogy ezzel ellentétes ideológiai irányú folyamatok is jelen voltak, melyek nagy veszélyt láttak a művészetbeli egymás mellett élés elvének megjelenésében. Még 1958-ban a Művelődéspolitikai irányelvek vitájánál utalt Kádár János arra, hogy ez a tűrés-beengedési folyamat, ha elindul, nem tudni, hol fejeződik be. „Most, amit Major elvtárs felvetett, én is felvetem. Ezt a közönség kérdését. Itt a múltkor mi arról beszélünk, hogy először van egy alibi... hogy azért adunk ilyesmit, mert a közönség ezt kívánja. Ez szerintem hamis alibi, mert többféle közönség létezik már most is, az egyik azt kívánja, hogy ilyen gikszerekkel a rendszer ellen tapsolhasson és az még fog szaporodni, ez kihalni nem fog, mert van ilyen dialektikus hatása, ha ilyen darabokat mutatunk be, akkor ez a publikum növekedik és akkor megint kénytelenek leszünk ilyen darabokat bemutatni, mert a publikum követeli és akkor hova jutunk a végén, Habsburg Ottót kell megkoronázni a végén, ha ezzel a dialektikával akarunk menni.”³⁷

1958 végére készült el, de csak 1959 februárjában jelent meg az irodalmi konszolidációról szóló véglegesnek szánt állásfoglalás, melyről azt tervezték, hogy kialakítja az irodalmi élet szervezeti működését, hiszen Kádár úgy vélte, a megfelelő működés a jó politikai megoldás következménye. Az 1959 februári irodalmi határozat a gyakorlati irányítást az állami szervekre bízta, tolerált a szocialista realizmuson kívül más irányzatokat is, de feltételül szabta, hogy a nem realista irányzatok irodalmi megjelenésének nem lehet következménye politikai szerveződés. Már ebben a szövegben megjelenik a határok meghatározhatatlanságának problémája.

A művészetek legitimációs szerepe a hatvanas években is fontos volt, melyet mutat a nagyszámú művészetpolitikai pártidokumentum keletkezése. Ezekből kitűnik, hogy a párt nehezen tudta uralma alatt tartani a művészeti életet, mert visszatérő elemük a harc különféle (általában polgárinak, kispolgárinak nevezett) nézetek ellen, a szocialista realizmus pozícióinak erősítése.

Az MSZMP KB 1965. március 11–13-i üléséről kiadott dokumentum szövege továbbra is hangsúlyozta a művek kiválasztásában az irodalomkritikusok és velük összefüggésben a kiadók felelősségét. „Egyik-másik írónk és mű-

vészünk – jóhiszeműen keresve az újat – olyan műveket alkot, amelyek eltávolodnak a szocializmus eszméitől. Akadnak olyanok is, akik nem ismerik fel a társadalom valóságos mozgását s ebben a művészi alkotás szerepét, könnyen kétségbeesnek életünk hibáinak és fonáságainak láttán, polgári és kispolgári nézetek hatása alá kerülnek. Végül némelyek saját régi, polgári vagy kispolgári nézeteiket elevenítik föl. Ez az egyik oka annak, hogy a szocializmustól távol álló jelenségek is fölerősödnek irodalmunkban és művészetünkben. Sajnos, kiadóink, színházaink, filmstúdióink és más kulturális intézményeink, a sajtó, a rádió és a televízió sokszor tűrhetetlen engedékenységet tanúsítanak irántuk.”³⁸

8.

Annak ellenére, hogy a dokumentumokban többször hangsúlyozták, hogy a kiadók tevékenységét cenzúra nem szabályozza, és hogy a Kádár-rendszerben nem volt hivatalos cenzúrahivatal, a Kiadói Főigazgatóság mégis ennek volt tekinthető. „... 1956 után már csakugyan nem létezett a magyar könyvkiadásban nyilvános, törvény által előírt, jogszabályban rögzített előzetes, szöveg szerinti cenzúra, márpedig... csak ezt minősítették cenzúrának, míg a teljes körű kontrollt és a »politikai hibák« esetén szükségessé váló »adminisztratív beavatkozást« nem.”³⁹ Kádár a *Mozgó Világ*-ügy kapcsán jelentette ki 1983-ban: „... a fő problémának azt tartom... hogy az irányítási rendszerünk⁴⁰ nem működik. Igen? Ezen a területen, a kulturális területen... ez az eset ezt külön bizonyítja, hogy nem működik jól az irányítási rendszer. Hát két évvel ezelőtt találkoztunk ezzel az istenverte lappal, teljesen azonos jelenségeket állapítottunk meg, mikor beszéltünk, és akkor valamilyen eljárást javasoltunk az elvtársaknak, hogy beszélünk a szerkesztősséggel, hogy meggyőzzük őket... és a nagy meggyőzés azzal végződött, hogy ugyanazt a szerkesztősséget ugyanott hagyták... Hát az ország nem lenne szegényebb, ha 1–2–3 ilyen vacak lap nem lenne Magyarországon, még mindig marad elég. S rendbe szednénk a rendelkezésre álló erővel azokat a lapokat, amelyek léteznek és dolgoznak... És azon kívül semmit se csinálunk. Semmit. Hát ezekkel akarsz Te újra beszélni?”⁴¹

9.

A hatvanas évek második felében a kultúra területén elindult reformok a közművelődés területén éltek tovább. Az 1970-es évektől kezdődően Aczél György beszédeiben megjelent a hétköznapi forradalmiságának gondolata, mely a szocializmus építésében való aktív részvétel propagálására utalt. A hatalom és a szellemi elit közti konszen-

zus a '70-es években bomlásnak indult, nagy, átfogó művelődéspolitikai koncepció már nem született, a művészeti életéről elfogadott 1977-es párthatározat is azt jelezte, hogy a „művelődéspolitikai önmaga körein belül mozgott”.⁴² 1981 decemberében jelent meg az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a VI. ötéves terve művelődéspolitikai koncepciójáról, melyben a művelődéspolitikai koncepcióban változatlan – a közművelődés fejlesztését hangsúlyozó – céljai mellett hangsúlyozták a gazdasági irányítás korszerűsítésének szükségességét. Kádár az ellenzékkel szembeni erőteljesebb fellépést követelt Aczéltól, a sajtó megrendszabályozását, nyíltabb, offenzívabb konfrontációt, személycseréket a napilapok élén.

A művelődéspolitikai irányelvek 1958-as kiadásának évfordulóját ünneplő 1983-as tanácskozás már a defenzívába szorulás jegyeit mutatta, mivel az alulról jövő kezdeményezéseknek már nem voltak képesek hatékonyan ellenállni. 1986–87-től megfigyelhető a korábbi struktúrák szétesése, a művelődéspolitikai koncepció már nem alakítja a folyamatokat, hanem utólagosan reagál azokra, ennek következtében nem lehet koncepcionális művészetpolitikáról beszélni annak ellenére, hogy még a Kádár-korszak végén is született átfogó jellegű, a párt művelődéspolitikáját megreformálni szándékozó dokumentum.⁴³

10.

A társadalmi folyamatok és azok hatásai a szellemi élet különféle területeire sohasem olyan egysíkúan alakulnak, amilyenek néha a különböző előjelű politikai, eszmei elkötelezettség vagy előítélet utólag beállítja. Fontos hangsúlyoznunk, hogy felismerhető az irodalom határain túlmutató tanulságok és művelődéstörténeti kapcsolatok bonyolult rendszere, és félrevezető – leegyszerűsítő módon – azt gondolnunk, hogy az ellentmondásos politikai, társadalmi légkör csak negatív hatásokat eredményezett a kultúrában. A Kádár-rendszer szakaszosan puhuló diktatúrájának időszakában sokszínű kulturális élet, tartalmi minőséget is szem előtt tartó könyvkiadás jött létre, értékes művek születtek, fellendült a folyóiratkiadás, színházi élet, az oktatás területén több pozitív változás következett be. De ettől még a diktatúra diktatúra maradt, és azok a repressziók, amelyek az időszak politikájából következtek, súlyosan érintették sok gondolkodó, író, tudós életét, munkásságát, környezetét, körülményeit, hosszan lehetne a sort folytatni a félbetört sorsokról, megnyomorított életokról, a kényszerű öncenzúra pusztító hatásairól, megtorlásokról (lásd filozófusper, *Darabér-per*,⁴⁴ bebörtönzések, elhallgattatások, pszichiátriai kényszergyógykezelések).

JEGYZETEK

- 1 Ld. a témához STANDEISKY Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Bp., 1956-os Intézet Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005.
- 2 SCHEIBNER Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*. Bp., Ráció, 2014. 10.
- 3 http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=276&MT=1
- 4 Kalmár Melinda „kvázi”, Gombár Csaba „harmonikázó” nyilvánosságnak nevezte. KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Bp., Magvető, 1998, 132. RÉVÉSZ Sándor: *Aczél és korunk*. Bp., Sik, 1997, 171.
- 5 Ld. még ehhez a témához: CSEH Gergő Bendegúz: *Külpolitikai propaganda, belső tájékoztatás a Kádár-rendszer első éveiben*. = *Társadalmi Szemle*, 1997/6.
- 6 DRABANCZ M. Róbert – FÓNAI Mihály: *A magyar kultúrpolitika története 1920–1990*. Debrecen, Csokonai, 2005, 121.
- 7 SCHEIBNER Tamás: *i. m.*, 10.
- 8 *Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban*. Az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének tanulmánya (1966). = *Szöveggyűjtemény a művelődéspolitikai, könyvtárpolitikai tanulmányozásához*. Szerk. CSÁKI Pál, TÓTH Gyula. Bp., Tankönyvkiadó, 1981, 67. *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963–1966*, 1968, 505.
- 9 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata az irodalommal kapcsolatos egyes intézkedésekről. 1957. szeptember 12. *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*, 1973, 141–143.
- 10 *I. m.* 334.
- 11 1960-ban Déry kiszabadulása után a hazai kultúrpolitikai viszonyok közt keresvén a helyét, közli vele Köpeczi Béla, hogy: „mi az irodalomnak nem tulajdonítunk nagyobb jelentőséget, mint amilyen hely megilleti a szocialista társadalomban, s helyes, ha saját helyzetét is ebből a szempontból ítéli meg... Megkívánjuk persze, hogy ha valaki részt akar venni az irodalmi életben, akkor tisztázza helyzetét.” RÉVÉSZ Sándor, 1997. 118–119. Idézi: Magyar Országos Levéltár, 288. fond, 33. cs./1960/17. ő. e.
- 12 *Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban*. 482–483. *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963–1966*. 1968, 482–483.
- 13 KALMÁR, 1998, 198.
- 14 Az MSZMP KB 1958. július 25-i KB ülésének jegyzőkönyve. MOL 1958. július 25. MNL OL 288. f. 4/18. ő. e. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=473&MT=1
http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=4812&MT=1
- 15 Az MSZMP KB 1958. július 25-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL 288. f. 4. cs. 18. ő. e. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=4812&MT=1
- 16 *Művelődési politikánk elvei és céljai*. 1958. április MNL OL XIX-I-4-aaa Aczél György miniszterhelyettes iratai. Cseh Gergő Bendegúz kutatásából.
- 17 Az 1957. augusztus 6-án tartott PB-ülésen az irodalmi helyzetről is tárgyaltak. MNL OL 288. f. 5/38. ő. e. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=2858&MT=1
- 18 Az MSZMP PB 1956. november 21-i ülésének jegyzőkönyve http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=5603&MT=1
- 19 Az MSZMP PB 1960. december 20-i ülésének jegyzőkönyve MNL OL 288. f. 5. cs. 214. ő. e. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=298&MT=1
- 20 Az MSZMP KB 1958. július 25-i ülésének jegyzőkönyve MNL OL 288. f. 4. cs. 18. ő. e. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=4812&MT=1
http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=437&MT=1
- 21 *Filozófiai Szemle*, 1957. március.
- 22 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata az irodalommal kapcsolatos egyes intézkedésekről. 1957. szeptember 12. *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*. 1973, 141–144. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=2859&MT=1
- 23 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról. 1957. *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*. 1973, 161. 1957. november 21. MNL OL 288. f. 5/50. ő. e. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=167&MT=1
- 24 http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=4812&MT=1
http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=473&MT=1
- 25 A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről MSZMP KB kulturális munkaközösségének vitaindító tézise. *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*. 1973, 338.
- 26 A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről MSZMP KB kulturális munkaközösségének vitaindító tézise, *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*, 1973, 319–341.

- 27 Az MSZMP PB 1962. május 3-i ülése. MNL OL 288. f. 5/264. ö. e.
http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=2161&MT=1
- 28 I. m. 162–163.
- 29 http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=473&MT=1
- 30 *AZ MSZMP határozatai és dokumentumai 1963–1966*, 1968, 125–164.
http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=473&MT=1
- 31 A szocialista realizmusról (1965. május–június). *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1963–1966*, 1968, 198.
- 32 CSEH, KALMÁR, PÓR, 1999, 23.
- 33 Az MSZMP PB 1960. december 20-i ülésének jegyzőkönyve MNL OL 288.f. 5. 1960. cs. 214. ö. e.
http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=298&MT=1
- 34 Az MSZMP PB 1960. december 20-i ülésének jegyzőkönyve MNL OL 288. f. 5. 1960. cs. 214. ö. e. (Fodor Józsefre utalt.)
http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=298&MT=1
- 35 Az MSZMP PB 1962. május 3-i ülése az írószövetségi közgyűlés tervezett referátumát tárgyalta: MNL OL 288. f. 5. cs. 264. ö. e. http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=2161&MT=1
- 36 KALMÁR, 1998, 106.
- 37 Az MSZMP KB 1958. július 25-i ülésének jegyzőkönyve MNL OL 288. f. 4. cs. 18. ö. e.
http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=4812&MT=1
http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=437&MT=1
- 38 http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=473&MT=1
- 39 BART, 2002, 41.
- 40 http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=2616&MT=1
- 41 MNL OL 288. fond, 5. cs. 887. ö. e. PB 1983. július 26. MNL OL 288. f. 5/887. ö. e.
http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=2616&MT=1
1980 körül bontakozott ki a *Mozgó Világ*-ügy, a helyzet újdonsága abban állt, hogy egy szerkesztőség sikeresen tudta határait megvédeni Kulin Ferenc vezetése alatt. RÉVÉSZ, 1997, 321–334. A fiatal írók meghirdették az „aczéli” pályáról való levonulást elutasítva azt, „... ami Aczél lényege: a (kultur)politika perszonális, peticionális és okkasionális működésmódját.” RÉVÉSZ, 1997, 280.
- E témában még további információkat tudhatunk meg: *Zabolátlan szerkesztők*, = *Beszélő*, Összkiadás, Bp., AB-Kiadó, 1992, I. köt.; *Rejtőzködő legendárium*, Az interjúkat készítette és a kötetet szerkesztette CSÁKI Judit, KOVÁCS Dezső. Bp., Szépirodalmi–Szemtanú, 1990, 423–424.
- 42 DRABANCZ–FÓNAI, 2005, 213.
- 43 Az MSZMP KB Művelődéspolitikai Munkaközösségének tézisei a párt művelődéspolitikájáról (1989. július 31.) *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1985–1989*. 1994, 626–632.
- 44 Haraszti Miklóst 1973 májusában a *Darabbér* című műve kéziratáért letartóztatták. Az utolsó magyar íróper a demokratikus ellenzék első csatájává vált. Harasztit kéthetes éhségsztrájk után szabadon engedték, s a vád tanúiként megidézett értelmiségiek bátor kiállása nyomán kénytelenek voltak felfüggesztett börtönbüntetéssel beérni (az ügyész 2–8 évi fegyházat kért).

Ferdinandy György

1956 a nyugati magyar irodalomban*

1.

■ Mindazoknak, akik átérték, 1956 életük meghatározó élménye. Ami engem illet, ma is évről évre végighallgatom a Szabad Kossuth Rádió 1956-os adásait, és csak nehezen tudom visszatartani a könnyeimet. Immár húsz éve, hogy hivatalosan is hazatelepültem, négy évtizedes trópusi száműzetésem után. Negyven évig benne éltem az úgynevezett „Nyugati magyar irodalomban.” Hét könyvem jelent meg, Münchenben, Párizsban, Londonban, Chicagóban, számtalan előadókörúton kerestem fel a nyugati magyar egyesületeket. Tíz éven át írtam a recenziókat a Szabad Európa Rádiónak.

Érthető, hogy megdöbbenett a kérdés, amit ma, a 60. évfordulón nekem szegeztek hazai pályatársaim. Nevezetesen, hogy mi, akik odakint, a szabad világban élünk, miért nem írtuk meg 1956-ot? Értsd: a Forradalom nagyrégényét, amit a Kádár-korszak évtizedeiben – dixit – nem írhattak meg az itthoniak.

Erre a kérdésre próbálok most válaszolni. Azzal kezdem, hogy az én nemzedékem, a huszonévesek, Nyugatra kerülésük után többnyire ösztöndíjat szereztek, és egyetemekre kerültek. Engem egy akkor még vidéki kisváros, Strasbourg fogadott be. A diáktáborokban olyan, többségükben „osztályidegen” fiatalok éltek, akiket nem vettek fel a magyar egyetemekre, akiknek itt nyílt először lehetőségük rá, hogy továbbtanuljanak.

Ehhez hasonló diákcsoportok éltek azokban az időkben Nyugat-Európa és Amerika egyetemein. Közülük kerültek ki azok, akik az írásnak – a magyar írásnak – kívánták szentelni az életüket. Nem is kevesen: „negyvenezer író Nyugatnak tart” – valahogyan így fogadott minket Cs. Szabó László, „Osztályfőnök úrnak” becézett mentorunk.

Az első években könyvmentes diáklapokat adtunk ki. Én a svájci, *Szent Gallen-i Magyar Diáknak* küldtem el első írásaimat. A strasbourgi csoportot teljesen lekötötték a francia nyelvkurzusok. Erre mentek rá első éveink: a nyelvtanulásra, az új környezet feltérképezésére. Ide, a

Rajna partjára nem jutottak el a párizsiak, londoniak irodalmi próbálkozásai.

A Forradalom emlékét ugyan tovább cipeltük magunkkal, de minket ezekben az években – minden energiánkat felemésztve – elsősorban az új, nyugati életünk foglalkoztatott. Jellemző, hogy a hatvanas évek elején megjelent két ösztövérs verseskötetemben egyetlenegyszer sem kerül említésre Ötvenhat. Persze az is igaz, hogy a sorok között erről szól valamennyi szövegem. Egy tizenkét soros versemben – véletlen lenne? – felteszem én is a kérdést:

*Hallgatásra ítélték – mondod – hát megfutamodtál.
Mit beléd fojtottak, lássuk, hol van a Szó?*

A konklúzió, az első időkre jellemzően, nem túlságosan lelkesítő:

*Hallgatásra ítélték – mondod – hát megfutamodtál.
Ordíthatsz már: hullámszik a süket sivatag.*

Első prózakötetem egyetlen '56-os írásában pedig budai családok bridzseznek a Forradalom alatt. „Szerencséd, hogy megtanultál bridzsezni!” – mondja barátjának egy Ausztria felé baktató ötvenhatos. Értsd: míg mi lövöldözünk, odaát, túl a határon, békésen bridzseztek az emberek.

2.

Forgatom nyugati pályatársaim első írásait. „Jaj, nincs ijesztebb az értelmetlen szabadságnál!” – kiált fel Parancs János. Thinsz Géza Stockholmban az északi lányokat fedezi fel, Papp Tibor Párizsban Európa „keserű reménytelenségét”. Pobrányi Gábor, az idősebb pályatárs megpróbálkozik a prózaírással, de csak a menekülés leírásáig jut el a *Kocaforradalmár* (*Un révolté du dimanche*, Julliard, Párizs) című regényféléseiben. Jelentős prózaírókat – az oxfordi magyar irodalomtörténész, Czigány Lóránt szerint – nem produkált az ötvenhatos nemzedék. (Oxford, 1984)

Annak, hogy '56 nincsen jelen a nyugati fiatalok első írásaiban, több oka van. Ezek az ifjú skriblerek nem voltak egyetemisták Budapesten, tehát kimaradtak a diákság mozgolódásaiból. Kimaradtak másrészt – már csak koruknál fogva is – a Petőfi Körből. Azt, hogy a Corvin közsrácai nem közülük kerültek ki, talán fölösleges is mondanom. A Király Béla körül szervezkedő Nemzetőrségben talán jutott egyiküknek-másikuknak egy „dióverő”, de ez is muníció nélkül. A Forradalommal tehát ennek a társaságnak nem volt semminemű konkrét kapcsolata. Érthető, hogy kevesen vetik papírra sovány, fogyó emlékeiket.

„Befutott” írók pedig tudomásom szerint nem hagyták el az országot 1956 után. Akkor hát kinek kellett volna megírni odakint, a szabad világban az októberi napokat?

Ami engem illet, arra, hogy megírjam az én '56-omat, csak húsz évvel később, a hetvenes évek derekán szántam el magam. Addigra volt már hozzá távlat, és konszolidálódott az életem. Ledoktoráltam, tanár voltam egy amerikai egyetemen.

1975 és '78 között, a müncheni *Nemzetörben* jelent meg – folytatásokban – első kísérletem. Nekem volt hozzá nyersanyagom. A Fővárosi Autóbuszüzemben dolgoztam 1954 és 1956 között, sok mindennek szemtanúja lehettem, jól ismertem a budapesti eseményeket. Nem rajtam múlt, hogy ezeket az írásaimat csak megkésve, az ezredforduló küszöbén ismerhette meg (a Magvető, majd a Kortárs kiadásában) a hazai olvasó.

Az új évezredben megjelent könyveimben már a kétlakiság, majd a hazatérés foglalkoztatott. Hazatalálni! Egy másik lehetetlennek tűnő feladat.

Most, a hatvanadik évfordulóra '56-os írásaimból is megjelenik egy kötet. Két hosszabb, és tucatnyi rövid elbeszélés. Túlnyomó többségükben a Forradalom nyugati utóélete.

Időközben már mások is megírták az emlékeiket. Úgy látszik, most jött el az emlékezés ideje. Jellemző, hogy Papp Tibor, a párizsi költő is nemrégiben fejezte be ötvenhatos regényét (*El innen!*, Nap Kiadó). Feldolgozásra kerülnek a részletek is, így a vidéki események. Nemrég jelent meg Reisinger Attila kisregénye, *A Lajta-menti forradalom*. Úgy tűnik, ennyi idő kell hozzá, hogy művészi megformálásra kerüljön a történelmi tapasztalat.

3.

Az 1956 utáni első idők – a nyelvtanulás és a beilleszkedés éve – sem képeztek azonban valamiféle steril, az írói pályára készülődéstől elrabolt korszakot. Ami engem illet, már 1957-től francia nyelvű beszámolómban magyaráztam, hogy mi is történt Budapesten. Emlékszem, a forradalom humoráról szóltak első, a sajtóban megjelent írásaim.

Az egyetemen történelmet tanultam. A francia forradalom magyarországi hatásairól – II. József koráról – írtam, 1958-ban, első dolgozatomat. (*L'influence des idées de la Révolution Française en Hongrie*. Université de Strasbourg.) Ezt követte a dijoni egyetemen megvédett, a X. századi magyar betörésről szóló diplomamunkám. (*Essai historique sur les causes des invasions hongroises en Europe, et plus particulièrement en Bourgogne*, 1960.)

Ebben korabeli nyugati források nyomán azt igyekeztem bizonyítani, hogy kalandozó őseink a közhittel ellentétben nem voltak vérszomjas szörnyetegek. Az összezsapásokat például rendre elkerülték. Hadjárataik egyes nyugati szerzők szerint a Kelettel való kereskedelmi kapcsolatokat készítették elő.

Vonzottak a demográfiai kutatások is. A Francia Közvélemény-kutató Intézettel karöltve felmérést végeztem a kelet-franciaországi menekültek között. Ebben összehasonlítottam a francia és az '56-os magyar fiatalok elképzeléseit szerelemről, boldogságról, a gyarmati háborúkról, mindarról, ami 1958-ban foglalkoztatta az embereket. Ebből az igencsak szűk körű felmérésből többek között kiderül, hogy míg a franciáknak 25, a magyaroknak több mint 60 százaléka tartott kíváncsnak egy szocialista típusú társadalmi berendezkedést.

Tanulmányaim és diplomamunkáim kivétel nélkül magyar tárgyúak. (Tíz évvel később Remenyik Zsigmond latin-amerikai munkásságáról írtam doktori disszertációt.) Most, fél évszázad után, szembeszökő, hogy mi mindenbe belefogtam. Leginkább az irodalom érdekelt volna, de a strasbourgi egyetem kurzusai unalmas csepűrágásnak tündek Gyergyai Albert és Füst Milán előadásai után. Elmúlt néhány év, mire rászántam magam, hogy félbeszakítsam egyetemi pályafutásomat, és az írásra tegyem fel az életemet.

Az úgynevezett irodalmi étellel – sem a magyarral, sem a franciával – nem volt ezekben az években semmiféle kapcsolatom. A diákokthonba, ahol a magyar ösztöndíjasok éltek, időről időre ellátogattak híres emberek. Meghallgattuk őket, Herzog Róbert szobatársam vállalta, hogy köszönti az ösztöndíjat adó szervezetet. Ez a verses laudáció kurtára sikerült:

„Díjazzák az ösztönöm,

Köszönöm, köszönöm!” – szavalta Robi, és ezzel jobb híján megneveztette a vendégeket. Emlékszem két politikus: Nagy Ferenc és Barankovics István látogatására. És Horthy Miklósné állítólagos rokonára, Puky Palira. Sok volt közöttük a „vitéz”, és mi harsányan kinevettük ezeket a rogyant öregurakat.

Két nevelőtanár élt velünk, az aranyos Albrecht Dezső bácsi, és egy Bajomi Miklós nevű vidéki tanár, aki később

Miklós Batori néven írta a francia regényeket. Emlékszem, egyik könyve a forradalomról szólt, a *Téglák* (*Les briques*, Robert Laffont, Párizs, 1963) azonban a Forradalom regényének a legnagyobb jóindulattal sem volt nevezhető. Gyűlölködés és bosszúállás volt benne, csupa olyasmi, ami nem létezett '56 nagylelkű napjaiban.

4.

A régi, világháborús emigráció közírói is felkeresték az ötvenhatos fiatalokat. Én dr. Ráttkay R. Kálmánnal, a Dél-Amerikában élő magyar íróval leveleztem. „Valljuk – írta nekem ez az úr –, hogy az 1956-os szabadságharc az ezeréves magyar területek felszabadításáért tört ki!” (*Beszélgetek Ilja Ehrenburggal*, São Paulo, 1954) Ezzel az alapállással jómagam nehezen tudtam volna egyetérteni. Válaszom (röviden) egyetlen kérdés volt: „Miért van az, hogy az emigráció irodalma – archaikus gondolatokkal, beteges túlzásokkal, faji és társadalmi előítéletekkel... egyszerűen fanatizmussal teletűzdelve – nem alkalmas sem a nyugati világ felrázására, sem erős emigrációs egység megteremtésére?” Jellegzetesen 1957-es gondolatok...

Az első években válaszoltam még Kovács Imre parasztpárti politikusnak, aki azt állította, hogy Vietnam dzsungelében „ugyanazokért” – értsd: az ötvenhatos – „célkitűzéseikért harcoltak az amerikai hadseregbe besorozott magyar fiatalok”. Sztáray Zoltánnak is megírtam, hogy a szabadság nem kényszerzubbony. Ő azzal vádolt, hogy rá akarom húzni trópusi tanítványaimra „a szabadság kényszerzubbonyát”. És így tovább. Ezeknek az írásaimnak helyet adott a párizsi *Irodalmi Újság* és a müncheni *Új Látóhatár*.

Időközben – a francia nyelven írottakkal párhuzamosan – megjelentek első magyar nyelvű könyveim. Ezekben, a nyolcvanas évektől kezdve, jelen van, immáron mint főszereplő, az 1956-os magyar Forradalom. (*A Mosoly Albuma*, Szepsi Csombor Kör, London, 1982.)

Kialakult az ötvenhatos írók intézményrendszere is. Az irodalmi körök, tanulmányi napok, összejövetelek. A párizsi *Magyar Műhellyel* pedig 1962-ben fórumot létesített magának a fiatal irodalom. Nem egykönnyen! Erről szól egyik, a hőskorban született novellám, a *Vigécek* (Bp., Ister, 2001).

„Volt Párizsban egy barátom, aki – akárcsak én – a budapesti felkelés utóéletéről írta a regényeket. Nyilván az ő igyekezetét sem méltányolták a franciák: mielőtt elbocsátották, Lőrinc főállásban böllér volt a közvágóhídon. Én addigra már a könyvterjesztésben tevékenykedtem. Meghívtam hát, hogy tegye át székhelyét Elzász-Lotaringiába, és azontúl dolgozzon velem. Két író egy kalap alatt! Néhány hét elég volt hozzá, hogy elhatározzuk: fo-

lyóiratot indítunk. Felmértük, mekkora űrt fog betölteni Elzász-Lotaringiában egy magyar irodalmi folyóirat.

Volt már miért dolgoznunk. A kimustrált taxiban, amit a szeméttelen vettem, öten fértünk el. Ketten már voltunk, harmadiknak Strichalski Joe, egy lengyel fiú is bejelentkezett. Lett két új emberem is, a felvidéki Szekerák Mikulás, és egy született francia: Makovski Gérard.

Ilyen gyűttmentekből tevődött össze a legénység. Még Gérard sem volt igazán francia: kisgyerek korában, a háború alatt, vele is történt valami rettenetes. Elvitték, vagy kivégezték volna az apját? Tényleg, talán csak ez volt a közös ebben a társaságban: a nagy, fekete Citroënben apja nem volt már senkinek.

Első utunk – miért ne! – Besançonba, Victor Hugo szülővárosába vezetett. Lőrinc ugyan mélyen megvetette a romantikusokat, de ezen ne múljon! Megállapodtunk, hogy a készülő folyóiratban Hugo nem kap majd helyet.

Szekerák Mikulás volt az egyetlen vérbeli eladó a brigádban. Éjjel dolgozott, kórházakban és klinikákon, az ügyeleteken. Nem tett házassági ajánlatot a nővéreknek, éppen ellenkezőleg: megjósolta nekik, hogy valamennyi előbb-utóbb a főorvos felesége lesz.

– Mindene megvan hozzá! – mondta a soros áldozatnak. Értsd: a testiek és a lelkiek. De hát, ugye, nemcsak kenyéren él az ember! – és a piruló ápolónők kezébe nyomott egy öt-kilós művészettörténetet.

Hajnaltól értünk vissza a szállodába, ahol kétágyas szobát béreltünk, azután leraktuk a földre a matracokat. Délután Lőrinc a múzeumokat járta, Gerard az utcalányokat. Szekerák Mikulás focizott: türelmesen tologatta a bábukat a békifutnak nevezett játékasztalon.

Joe, aki amatőr színész volt, a *Lear királyt* magolta:

– *Irgalmas ég, ne hagyj megtévelyedni!* – sóhajtott fel néha kétségbeesetten.

– *Drága lányom, én már öreg vagyok!* – súgta máskor a megszeppent pincérnő fülébe. *Ím, térdemen könyörgök* – ilyenkor le is térdelt – *juttass nekem egy felest!*

– *Itt egy másik* – bődült el, ha új vendég érkezett – *kinek kancsal szeme mutatja szíve indulatjait!*

– *Óhó! Hát így vagyunk?* – szavalta, ha valaki nem fizetett. – *Szemed súlyos, erszényed üres?!*

– Gól! – Szekerák Mikulás komoran pörgette a bábukat.

Elmúlt egy hónap, énekelve közeledtünk Strasbourg felé. A Rajna völgye észak felé kiszélesedik. A látóhatáron a székesegyház tornya, mint valami irdatlan iránytű, mutatja az utat. Ilyenkor este, lent a völgyben már sötét van, de a torony csúcsát még rózsaszínűre festi a nap.

A brigádot csak könyvekkel tudtam kifizetni. Nem haragudtak rám, még meg is köszönték. Lehajtott fejvel ban-

dukoltak el, a felvidéki Szekerák Mikulás, és Makovski Gérard, a francia.

– *Sírunk, amikor megszületünk* – sóhajtotta Strichalski Joe. – *Hogy a bolondok e nagy színpadára feljövünk!*

Róla még hallottam egyszer, amikor a *Lear király* megbukott. Lőrinc is csomagolt. Barátom állta a szavát: Párizsban hamarosan folyóiratot alapított.”

Ami engem illet, írtam tovább a Forradalom utóéletét. Visszaszereztem az ösztöndíjamat, lett rá időm: megjelentettem én is a folyóiratomat. A *Szomorú Vasárnap* időszakos lelki kalauzként hirdette magát, és alcíme szerint „az emigráns élet képtelen melléklete” lett.

5.

A hatvanas évek végén ledoktoráltam, sínre került az életem. Amerikában tanítottam, az egyetemen spanyolul, az Alliance-ban franciául tartottam az előadásaimat. Elsősorban az Óvilágról: a francia kolónia közönsége, akárcsak én, az elhagyott szülőhazáról álmodozott. De voltak a műsoromban, a „Magyarország felfedezése” sorozatban (Á la découverte de la Hongrie) szép számmal magyar tárgyú előadások is.

Ezekben az években tértem vissza véglegesen a magyar íráshoz, tíz év francia nyelvű próbálkozásai után. Ehhez – úgy éreztem – meg kellett ismerkednem a hatvanas évek hazai irodalmával, és újra meg kellett tanulnom – ezúttal spanyol környezetben – az anyanyelvemet. Ebben a nem kis munkában a Szabad Európa Rádió *Ötágú Síp* című irodalmi műsora segített. Közel tíz éven át írtam nekik a recenziókat, elolvastam és kijegyzeteltem több száz hazai kötetet.

Itt, a trópuson, és ilyen előzmények után születtek meg első írásaim a Forradalomról. Ezeket franciára is lefordítottam (szerződéselem párizsi kiadómmal hat kötetre szólt, ebből eddig csak kettő jelent meg).

’56-ról tehát ettől fogva gyakran írtam. *Fekete karácsony* című 2016-os válogatott kötetemben két kisregényről és tucatnyi novelláról mondható el, hogy „ötvenhatos”. A vád, hogy mi, nyugatiak, nem írtuk meg ötvenhatot, rám tehát, úgy érzem, nem vonatkozik.

A *Fekete karácsony* két nagy ciklusra oszlik. Az első a hazai élményeket dolgozza fel, a második a Forradalom nyugati utóéletét. Ez az én ötvenhatom. Mert a nagyregényt – a Forradalom történetét – én sem írtam meg. De végül is regény ez az én *Fekete karácsonyom* is. Novellafüzér, hiszen én végeredményben novellista vagyok.

Befejezésül: 1986-ban, a Forradalom 30. évfordulóján, a Woodbridge-i Magyar–amerikai Polgári Körben én voltam az ünnepi szónok. Itt sok száz fős hallgatóság előtt így foglaltam össze 1956-os gondolataimat:

„A szemtanúk vallomásai, az újsáagriportok, a hírmagyarozók kommentárjai után minden nagy esemény utóéletében eljön az idő, amikor azt szoktuk mondani: most már a történészeké a szó. Napjaink felgyorsuló életében az eseményből, a mából is az elmúlt koroknál sokkalta gyorsabban válik tegnap: történelem. Fiaink, lányaink immár több mint egy évtizede középiskolai tankönyveikből tanulják – angolul, franciául, németül, spanyolul – 1956-ot.

A történelemtudomány tehát – nyugodtan mondhatjuk – többé-kevésbé elvégezte feladatát, és ma már inkább csak »mazsolázik«: beilleszt az összképbe egy-egy újabb részletet.

Mint mindig, 1956 utóéletében is az irodalmi feldolgozások zárják be a sort. A művészi megfogalmazáshoz – úgy látszik – még a történelmi távolságnál is nagyobb távlat szükségeltetik.

Napjainkban egymás után jelennek meg a memoárok: politikusaink emlékiratai. A líra – a maga természetéből adódóan – mindig is gyorsan és érzékenyen reagált történelmünk nagy eseményeire. De 1956-ról szóló méltó, színvonalas prózai mű – dráma, nagyregény – magyar nyelven, tudtommal, mind a mai napig kevés született. Nekem hirtelenjében kettő jut eszembe: az egyik Benedikty (Horváth) Tamás *Szuvenír* című nagyregénye (Bp., Kertek, 1999, 2006), a másik Karátson Gábor *Ötvenhatos regénye* (Bp., Helikon, 2005).

Talán ezért volt szerencsés a woodbridge-i magyar kör választása, amikor 1956 harmincadik évfordulóján – politikusok és történészek után – egy írónak adta át a szót. Jól tudjuk, hogy írók művekkel, és nem szónoklatokkal szokták letenni a garast. A fogalmak tisztázása azonban sosem hiábavaló. Sokszor éppen ez a nagy művek születésének előfeltétele. Az öncenzúra, vagy egészen egyszerűen a szokás hatalma, a szellemi tunyaság a legjobbakat is visszatarthatja attól, hogy időről időre felülvizsgálják a sémákat, skatulyákat, a közhelyeket.

Számomra a mai meghívás egy ilyen önvizsgálatra is alkalom. Rendhagyó megemlékezés lesz hát ez a mai. Annál is rendhagyóbb, mivelhogy aki szól, nem csak amerikai magyar író, hanem tanárember is, és 1956 tanúja. Olyan ember tehát, akinek a múlt nem emlék, hanem feladat.”

6.

„De – így folytattam – elég a tanárember okoskodásaiból. Szóljon most önökhöz az író. Első 1956-ról szóló írásom, a *Mágneses erővonalak* alig tíz esztendeje született. Hadd idézzem belőle egyetlen nap, október 25 kora reggelét!

»Reggel már nem álltak ki a garázsból a buszok. Z. gyalog ment be a városba. Az Astoria előtt orosz páncélosok álltak. Kíváncsiak ácsorogtak a tankok körül, a katonák

kinyitották a páncélcocsik fedelét, hunyorogtak, amikor a szemükbe süttött a kora reggeli nap.

– Mit kerestek itt? Miért nem mentek haza? – szólt fel egy kis öregasszony. – Ki hívott titeket?

A katona felelt valamit. Z. csak azt értette, hogy bábuskának szólította az öreget.

– Istenem! – mondták az asszonyok. – Ki hitte volna? Ilyen fiatal gyerekek!

– Haza, haza! – mutogatták, és egy beszédkáros azt mondta: mennének ezek!

Valaki cigarettát kínált, a katonák rágyújtottak, egyre sűrűbb lett a tankok körül a tömeg. A toronyban most egy tiszt jelent meg:

– Menjetek, ahonnan jöttetek! – kiáltozta a nép. – Menjete Isten hírével, mi nem bántunk titeket!

Ezen mindenki nevetett. A tiszt kérdezett valamit, többször megismételte, várakozott.

– Azt kérdi – szólalt meg valaki –, hogy mit kiáltoznak az emberek.

– Megmondanám én neki! – fordult hátra egy asszony.

– Hangosabban! – követelték körülöttük. Fordítsa le valaki!

Egy lányt, Z. évfolyamtársát, erős karok emelték a páncélos peremére. Hangosabban!

– Azt kérdezi, hogy mit kiáltoznak az emberek.

Olyan zaj támadt, percekbe telt, mire helyreállt a csend.

– Mondja meg neki, kislány, hogy ne löjenek! Itt nincsenek fasiszták, nem látja? Csak becsületes munkásemberek!

– Nekünk azt mondták, hogy ellenforradalom van! – kiáltotta a tiszt.

Megint percekig tartott a hangzavar.

– Mit tárgyalnak velük! – kiáltotta valaki. – Ha parancsot kapnak rá, halomra lönek minket ezek!

– Mit mond? – kérdezte a tiszt.

Levette tányérsapkáját, letörölte homlokáról a vizet. A lány fordított, a tiszt elvörösödött.

– Nem! – kiáltotta, és ezt már mindenki megértette. – Nem!

Néma csend támadt, egy asszony mászott fel először a tankra, a tiszt mellére tűzte a nemzeti színeket. Ésszerűtlen, vak remény fogta el az embereket. Az oroszok velünk vannak! Mindenki egyszerre beszélt. Zászlók érkeztek, a nép kitűzte az elfoglalt páncélosokra a színes szövetet.

Akkor már több ezer ember hullámozott az Astoria előtt. Amikor a tankokon feltűntek a lobogók, az emberek levették a sapkájukat, és énekelni kezdett a tömeg. Z. arcán végigfolytak a könnyek. A Himnusz lassan indul, mint egy templomi ének, észre se vették, hogy a két utolsó sor nem kér már: követel, fenyeget.

– A Parlament elé! – kiáltotta egy hang, amikor az utolsó akkordok után egy pillanatra teljes lett a csend.

– A Parlament elé! Megmutatni a világnak: csoda történt! Velünk vannak az oroszok, az igazság vérontás nélkül felülkerekedett!

Z. később gyakran gondolt rá: soha többé nem lesz olyan ember, mint a többi, aki csak egy pillanatig is elhitte a lehetlent ott az Astoria előtt, azon a reggelen.◀

Ez – dióhéjban – Z. visszaemlékezése, és ez az én '56-om. Az emberi közösség megtalált és azonnal elveszett Édene.

Nem véletlen, hogy 1956 után egy időre megszűntek szóhasználatunkban az olyan ellentétpárok, mint urak és prolik, pestiek és tahók, urbánusok és népiek. Magyarok vagyunk. Az történt nálunk is, amit a francia történészek 1789 legnagyobb eredményének tartanak: befejeződött a nemzetté válás, magára talált a megalázott nemzeti öntudat.

Ezért nem szomorú ünnep ez a mai azok számára, akiknek 1956 harminc év után nemcsak nosztalgikus emlék, hanem, változatlanul, mindhalálíg tartó feladat.”

Így fejeztem be ezt a harminc éve elhangzott ünnepi beszédet, amerikai magyar munkásemberek előtt, a Forradalom harmincadik évfordulóján.

Íme tehát indító kérdésünkre adott három válaszom:

Egy: az idegen világba való beilleszkedés, a nyelvváltás, tehát az első évek nagy kihívásai megnehezítették 1956 feldolgozását a fiatal irodalom számára.

Kettő: a későbbiekben egyre többen megírták '56-os emlékeiket. Nem a mi hibánk, hogy ez az irodalom itthon sokszor mindmáig ismeretlen maradt.

Három: hazai íróársaink (a helyszínen, és pontos adatok birtokában) nálunk könnyebben feldolgozhatták '56-ot. Az asztalfióknak írtak! – állították többen is. Ilyen asztalfiók azonban – amint az a rendszerváltás után kiderült – nemigen létezett.

Egymásra mutogassunk? Az igazság érzésem szerint az, hogy a művészi feldolgozáshoz idő kell. Ki kell várni, hogy beérjenek az emlékek. A nyersanyag.

Lehet, hogy most, a 60. évforduló küszöbén jött el az 1956-os múlt irodalmi feldolgozásának is az ideje?

* Ebben a tanulmányban felhasználtam a Magyar Művészeti Akadémia „The Refugee of 1956–68” konferenciáján elhangzott *Fogadtatások* című munkám néhány részletét.

Gál Vilmos

Kiállítási kalauz múzeumjáróknak

REJT/JEL/KÉPEK '56 – A forradalom titkos művészete,
Nemzeti Múzeum

■ Amikor megkaptam a szerkesztőség felkérését a cikk megírására, nem haboztam túl hosszan, elvállaltam. A frász csak utána tört ki: mit és hogyan írjak arról a kiállításról, amit (legalább felesben; kurátortársam Ihász István) magam jegyeztem. A saját gyermekem. Lehet az ember objektív ebben az esetben? Persze hogy nem. Bolond az a kalmár, aki a saját portékáját becsmérli. Főként, ha istenigazából jónak is tartja. Jónak, ám itt a vallomás helye: szörnyen nehéz rendezés volt. Okozott nem kevés gyötrelmet, álmatlan éjszakát és egyéb kellemetlenséget. De aztán egy különös történet már a megnyitón feledtetette az átélt nehézségeket.

Olyan volt, mint a mesében. Vagy (még egy közhely): ilyen még a mesében sincs, csak a valóság képes efféle csodákra. A történet eleje: sok-sok képet kölcsönöztünk magánszemélyektől, így már elhunyt művészek 1956-os vonatkozású műveiből is, családtagoktól. Ennek köszönhetően került fel hat kép az András családnak köszönhetően András Tibor festőművészről a tárlat első termének falára. Természetesen mindenkit, aki ily módon segítette a kiállítás létrejöttét, meghívtunk a megnyitóra.

Most jön a katarzis. Az esemény rendben zajlik, a beszédek követően átsétálunk a tárlat fogadófalához, ahol egy rendkívüli fénykép nagyítása látható: középkorú férfi ül kisszékén a forradalmi utcán, romok között, háta megett egy tankkal, térdén mappa, és nagy átéléssel rajzol. A fényképet egy Anders Engman nevű svéd fotóriporter készítette, s a megnyitó pillanatáig nem volt biztos tudása a szakmának afelől, ki is látható a ké-

pen. Az András család férfi tagja mit sem sejtve közeledik a fogadófalhoz, majd döbbsen megáll és felkiált: „De hát ez az Apa!”

No, nem kívánok egyetlen muzeológus kollégának sem kevesebb örömet (megelégedést?), mint amit én – és még többen – akkor átéltünk. Kis pátozzsal: ezért érdemes csinálni, többek között. Az első szakmai siker (hozádek) tehát már a kiállítás megnyitásának első percében megszületett. Kívánhatni ennél többet? Kötve hiszem! De lépünk be az első terembe.

Elengedhetetlen statisztikai adatok: öt terem, 700 m², több mint 300 műalkotás, 2 külföldi kölcsönzés, továbbá válogatott művek hét hazai közgyűjteménytől, valamint 14 kölcsönző magánszemély. Az összes kölcsönzött műtárgy: 101 db.

Hatalmas teret kaptunk, amelyet meg kellett tölteni étellel. A saját grafikai anyag válogatása már 2015 őszén megkezdődött, s a kiállítás létrehozásában minden olyan kolléga kapott kisebb-nagyobb feladatot, aki a gyűjteménye révén érintett volt a munkában. Megtehetjük volna, hogy egy szűkebb értelmezésben csak a saját

(amúgy hatalmas, több mint 400 darabot számláló), tisztán 1956-ra vonatkozó képzőművészeti gyűjteményünk bemutatására vállalkozunk, ám úgy gondoltuk, ha már alkalom nyílt (egyébként ilyen méretekben először) 1956 képzőművészetének komplex bemutatására, akkor nem állhatunk meg a múzeum falain belül, ki kell tekintenünk a világra. Ebben a kitekintésben nagy segítségünkre volt Sümegi György, az 1956-os forradalom és szabadságharc művészetének legjelentősebb szakértője, akinek szakmai támogatása elengedhetetlenül szükséges volt az országban, illetve külföldön szétszórva (közgyűjteményeknél és magánszemélyeknél) megtalálható műtárgyi anyag rendszerezésében. Mindemellett néha-néha a véletlen, illetve a sok-sok látszólag különálló szál összekapcsolódása is a segítségünkre sietett néhány fontos műalkotás megtalálásában.

Műfajok: grafika, akvarell, olajfestmény, plakát, kisplasztika, érem, fénykép.

Ezek a képzőművészeti műfajok jelennek meg a kiállításban. Ha figyelmetlenek vagyunk, első ránézésre azt mondhatnánk, egy képzőművészeti kiállítással van dolgunk. Persze ennél azért többről van szó. A Nemzeti Múzeum történeti múzeum. Itt viszonylag ritkák a tisztán galériaszerű képműalkotások. '56 művészetét a kor történeti viszonyai közé illesztettük, ebben segített a nagyszabású installáció (ezer hála és köszönet a látványtervezésért Pintér Rékának), de legalább ennyit segített a koncepció kibontásában az a rengeteg 1956-ból való primer történeti tárgyi emlék, amely a Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben lelhető fel. Plakátok, röplapok, fényképek, személyes

tárgyak, gyermeknaplók; egy játék kard, mellyel még Maléter játszott; egy óra a börtönből, amelyet Szilágyi József viselt; vöröskeresztes segélydobozok, külföldi lapok, börröndök. Az utca emlékei: lyukas zászlók, kivágott címerek, megrongált vörös csillagok, eldobált sapkarózsák és zubbonygombok. És egy óriási kézfej bronzból.

Az óriási kézfej bronzból. Természetesen Mikus Sándor hírhedett szobrának kézfejről van szó. Sztálin keze. A legnagyobb megmaradt töredék. Persze története van. Nem is akármilyen.

Sztálin keze más miatt is különleges. Ugye ezt is tekinthetjük képzőművészeti alkotásnak, hiszen... de ezt nem kell magyaráznom. Ugyanakkor a ledöntés pillanatától, illetve a darabolástól kezdve e tárgy jelentése átalakult. Történeti tárgyi emlékké vált. Ráadásul nem is akármilyen jelentőségű emlékké. Meggyőződésem, hogy ez a szobortöredék reprezentálja leginkább a magyar történelem egyik legjelentősebb eseményét, az 1956-os forradalmat. Aki ezt a tárgyat megnézi, történetét megismeri, megtapasztalja a forradalom mibenlétét is. A kedvenc tárgyam. A történetével együtt.

A szobrot még október 23-a estéjén ledöntötték, és elvonszolták teherautókhoz rögzítve egészen a Blaha Lujza térig, pontosabban az Akácfa utcáig. A darabolás ott folytatódott, amikor is autójával a helyszínrre érkezett Pécsi Sándor, a korszak egyik legnagyobb színészgyénisége. Pécsi állítólag előszeretettel gyűjtött különleges tárgyakat, így amikor meghallotta, hogy a Sztálin-szobrot darabolják, úgy gondolta, abból neki is kellene egy „szelet”. Talán ő sem sejtette, hogy egy

akkora darabot, az egész kézfejet neki adják. Minden bizonnyal népszerűségének köszönhető, hogy a forradalmárok egy ilyen szép töredékkal ajándékozták meg. Mindenesetre az utókor is hálás lehet ezért, hiszen ez a legnagyobb ismert, fennmaradt töredék a szoborból. Pécsi megköszönte az ajándékot, hazavitte, és haláláig a kertjében kiállítva tartotta. Elhunytja után családja – félve az esetleges retorzióktól – elásta a kertben, és csupán 1986-ban került elő, akkor vásárolta meg a Legújabb kori Történeti Múzeum. Így került hát közgyűjteménybe Sztálin bronzkeze.

Létrák: piros létrák elszórtan, sokan vannak, az égre merednek. Többen kérdezték tőlem bizonytalanul, mi végre is ezek a feltűnő installációs elemek. A válasz persze ott rejlik egy-egy Borsos Miklós- és Kusztos Endre-vázlaton, no és egy fényképen: a Sztálin-szobor ledöntésekor létrákat támasztottak a forradalmárok a talpazathoz, hogy fel tudjanak mászni a szoborra. Amikor még a tervezésnél tartottunk, akkor jutott ez a látványelem az eszünkbe. Részemről az egyik kedvencem. Kell némi szöszmötölés és asszociáció, hogy értelmezni tudja a kedves látogató. Más szavakkal és szakmaiaskodva: megtörténik a látogató aktivizálása, bevonjuk a kiállítás értelmezésébe, támpontokat adunk, fenntartjuk érdeklődését stb.

Fényképek és grafikák. A tárlat előkészítése közben, mivel szorosan együttműködtünk a Múzeum Történeti Fényképtárával, arra jutottunk, hogy megpróbálunk néhány grafikai alkotáshoz fényképeket párosítani. Olyan párokat kerestünk, amelyeken a téma, a helyszín és a beállítás is nagyon hasonló, sőt esetenként szinte azonos. Az

ötlet megvalósítása sok-sok aprómunkát igényelt, ám várakozáson felüli eredményt hozott: egyrészt a szakma részéről is sokan dicsérték ezt a fajta megközelítést, másrészt a látogatók is nagy örömmel fogadták a kezdeményezést. Néhány esetben olyan elképesztő hasonlóság mutatkozott a fényképek és a grafikák között, hogy egymásra lehetett montírozni a képeket, ún. gifek készültek, amelyek a múzeum honlapjára is felkerültek. Fontos, hogy – egyetlen esettől eltekintve – a fényképek készítői és a grafikusok nem voltak azonosak. (Mindez azért érdekes, mert valóban, több olyan alkotóról is tudunk, aki nemcsak rajzolt, de fényképezett is a forradalom napjaiban.)

Kronológia. Természetesen a tárlat (miután egy történelmi eseményt hivatott bemutatni képzőművészeti alkotások segítségével) nem hagyhatta figyelmen kívül a forradalom eseményeinek pontos időrendi követését. Mindez persze okozott némi fejtörést, hiszen el kellett döntenünk, az egy alkotóhoz tartozó, de más-más (egymástól távoli) eseményeket bemutató képeket együtt tartjuk-e (ezzel felrúgva az időrend szigorát), avagy megbontjuk a művészi egységeket, hogy alkalmazkodjunk a kronológiához. Nos, szerencsére egy-két kivételtől eltekintve végül nem okozott problémát a művészi egységek fenntartása, ám néhány esetben kénytelenek voltunk a képcsoportok megbontására. Példának okáért Marosán Gyula rendkívül gazdag grafikai anyaga esetében, aki több tucat rajzot készített a forradalom teljes időszakáról (miután emigrált, még a menekülést és a határátlépést, az ausztriai menekülttáborok minden napjait is feldolgozta műveiben).

Ennek köszönhetően az első teremben egyrészt az első órák tüntetései, a szobordöntés, a Rádió ostroma, a fontosabb szimbolikus aktusok felidézése (pl. zászlóégetés, címertépés, Mindszenty kiszabadulása, a harckocsikon és teherautókon kapaszkodó forradalmárok látványa), illetve a Kossuth téri vérengzés felidézése valósulhatott meg.

Mire lehet jó egy lőszeresláda? A tárlat első három termében több lőszeresláda-rakás is feltűnik. Ezek a múzeumi raktárban, egyébként műtárgyak tárolására is használt eredeti (ám nem műtárgy) lőszeres ládák új funkciót nyertek általunk, hiszen némi tisztítást, zsák-vászonnal bélelést és egyszerű üvegtáblával fedést követően igen autentikus, a kor hangulatát tovább erősítő

vitrinekhez jutottunk, szinte ingyen. Örömmünket csak fokozta, amikor a ládákat felnyitva, a fedél belső oldalán cirill betűs nyomtatványokat találtunk: kiderült, ezeket a ládákat minden bizonnyal az 1991-ben kivonuló szovjet Vörös Hadsereg hagyta hátra.

Az első teremben két ilyen vitrint állítottunk fel, az egyikben külföldi vöröskeresztes élelmiszer-adományok

dobozai és különféle, az utcán eldobált holmik: sapkárózsa, repeszdarab, a Rádió épületéből kihajított óra stb. tekinthető meg, míg a másik vitrinben gyermeknaplók láthatók, amelyeket kiskamaszok írtak-rajzoltak tele, majd az 1990-es években – szerzőik emigrációból történt hazatérése után – kerültek múzeumi tulajdonba.

Lengyel segítségnyújtás. Az 1956-os magyar forradalom rendkívül élénk visszhangot váltott ki a lengyel népben, a lengyelek segíteni vágyása leginkább a véradásban és országos pénz-, élelmiszer- és gyógyszergyűjtésben mutatkozott meg. Összességében 10-12 ezer lengyel ember adott vért, az így összegyűlt mennyiség közel felét, 795 litert sikerült elküldeni Budapestre. Az akció másfél hétig tartott, s akkor zárult le, amikor a Magyar Vöröskereszt – megköszönve a lengyelek áldozatkészségét – jelezte, nincs már szüksége újabb vérszállítmányokra, viszont élelmiszerre, gyógyszerre és ruhaneműre igen. A lengyel segélyszállítmányok elsőként érkeztek Magyarországra, és a legnagyobb mértékű külföldi segítséget jelentették a magyar forradalom napjaiban. November 3-áig 15 repülőgép, 42 teherautó és 104 vasúti kocsik szállította a lengyel segélyszállítmányokat Budapestre. Alig három hét alatt összesen csaknem 20 millió zloty utaltak át a Lengyel Vöröskeresztnek, az összegért gyógyszert, kötszert és élelmiszert vásároltak, s küldtek tovább a Magyar Vöröskeresztnek. Sajnos ehhez kapcsolódó emlékünknem maradt fenn, ám az első terem egyik ablakán nem véletlenül tűnik fel Adam Wazyk verse, a *Qui tacet clamant*, amely a lengyel–magyar összefogásnak állít emléket. Az 1956-os lengyel és magyar események összefonódása, egymásra hatása természetesen másutt is megjelenik a kiállításon, így a Dede József által festett lengyel címer, amelyet transzparensként emeltek az első nap tüntetésein a magasba, vagy Franciszek Starowieyski síró galambot ábrázoló plakátja Varsó utcáiról, és Marosán grafikája, amely a Bem-szoborhoz vonuló egyetemistákat ábrázolja.

Ha átlépünk a második terembe, vérvörös falak között találjuk magunkat.

Ez a harcok terme, az első napok eufóriáját követő fájdalmasan felemelő időszaké, amikor a szabadságharcosok úgy harcoltak a túlerővel szemben, hogy sejtették, a győzelem reménye igen csekély.

Itt, a képzőművészeti alkotások mellett számos látványos, üvegtáblákra kasírozott fényképnagyítás teszi még megrázóbbá a terem hangulatát. E teremben is megjelennek a lőszeresláda-vitrinek, illetve egy láda, amely egy, a forradalom tisztaságát jelképező korabeli performance-ot idéz fel.

Pénzesláda mint az első hazai konceptuális műalkotás. 1956 novemberének első napjaiban üres lőszer- és mentőládák jelentek meg Budapest több pontján, többek között az Astoriánál, az Oktogonon és a Móricz Zsigmond körtéren. A ládák fölött egy-egy százforintost, a korszak legnagyobb forgalomban lévő címletű bankjegyét helyezték el a következő felirattal: *Forradalmunk tisztasága megengedi, hogy így gyűjtsünk mártírjaink családjának.* Az őrizetlenül hagyott ládák a járókelőknek köszönhetően néhány óra alatt megteltek. A ládákból a korabeli sajtó híradásai, valamint a személyes visszaemlékezések szerint soha, senki nem emelt el egy fillért sem. Az 1956-os forradalom erkölcsi tisztaságát emblematiszusan megörökítő pénzgyűjtést a Magyar Írók Szövetsége szervezte, s ezt az akciót a művészettörténészek és képzőművészek egy része az első hazai konceptuális műalkotásként tartja számon. A kiállításban mindenképpen szerettünk volna emléket állítani ennek a nagyszerű kezdeményezésnek. A látogatók a megvásárolt jegyek mellé korabeli magyar pénzek másolatait kapják, amelyeket a kiállításon egy nyitott ládába dobhatnak, amely mögött fényképnagyításon a valódi performance látható.

Külföldiek '56-ról. Meglepően kevés külföldi képzőművész tartotta fontosnak még azon melegében emléket állítani a magyar forradalomnak. Éppen ezért olyan fontos számunkra, magyarok számára Marc Chagall és Oskar Kokoschka néhány képe, amely – akár csak a lengyel művészek alkotásai –, a magyar szabadság ügye melletti kiállításnak számított.

A második terem bal oldali főfalán a már említett Starowieyski síró galambja mellett látható a nizzai Chagall Múzeumból kölcsönzött kép, az *Anya gyermekével* című alkotás, amelyen a bibliai jelenet (Mária, karján a kisdéd Jézussal) mellett egy haldokló galamb, valamint egy égő város kerül egy kompozícióba. Chagall e litográfiáját a párizsi magyar emigráns lap, az *Irodalmi Újság* közölte először, innen ismert e kép. Megtalálása és kölcsönzése okozott némi fejtörést, de szerencsére a múzeum művészettörténészei érték a dolgukat.

Kokoschka két litográfiát szentel '56 emlékének, az egyik érdekes hasonlóságot mutat a Chagall-képpel, ennek címe *A betlehemi gyermek*, s egy égő város utcájára helyezi Máriát a karonülő Jézussal, míg a másik képén a töviskoszorús Jézust rajzolta meg.

A Józsefváros festője, Amberg József. Szemben a Chagall-képpel egy magyar művész 26 grafikája, akvarellje látható. Amberg József alkotásai nem véletlenül kapták meg a kiállítás legnagyobb egybefüggő falfelületét. Talán a legfontosabb része tárlatunknak ez a kollekció, amely

egy magángyűjtőnek köszönhetően kerülhetett hozzánk. Amberg csodálatos ceruzavázlatokat készített az utcán, majd ezeket a vázlatait tökéletesítette (szinte fényképszerűek képei), sőt, ezekről otthon akvarelleket készített. Összesen 77 db alkotása maradt fenn. Képein a forradalom alatt szétlőtt Józsefváros utcái elevenednek meg. A gyűjtemény történeti szempontból is rendkívül jelentős, hiszen a művész minden egyes művét keltezte, és helyszínét is megjelölte a képek hátoldalán.

Nőtüntetés. Az egyik üvegtáblán Szántó Piroska egyik 1956-ban készült (aztán a művésznő jogos aggodalma miatt a '80-as évekig kertjében elásva rejtve) műve látható, amely a december 5-i budapesti asszonyok békés, néma menetét örökölte meg. Felette Döbrentei Kornél verse, a *Nőtüntetés* megrázó sorai olvashatóak. Koncepciónkban leginkább itt érhető tetten, amint egy szépirodalmi példa, illetve egy képzőművészeti alkotás kapcsolatára hívjuk fel a figyelmet. Ha több idő és tér állt volna rendelkezésre, bizonyára e törekvésünk még szembeötlőbben érvényesülhetett volna.

Az andaui híd. Magyarországot a szabadságharc vereségét követő hetekben több mint 200 000 menekült hagyta el. A terem utolsó harmada már a menekülésnek állít emléket (szögesdrót-installációk határolják a teret, köztük bőröndökből eszkábált híd jelképezi a lerombolt andaui hidat), illetve az ausztriai menekülttáborokban készült, a kényszerű emigrációhoz kapcsolódó alkotásokat mutatja be. A tábori élet mindennapjait Nagy Éva tucatnyi akvarellen keresztül ábrázolta. Képei, bár többnyire vázlatok, mégis elementáris erővel hatnak a szemlélőre. Átéreződik rajtuk a fájdalom, a kétségbeesés és a bizonytalanság.

A grafikák közül kilóg egy nagyobb festmény. Ez is a menekülésnek állít emléket, ám ez a kép itthon készült. Görgényi István tatabányai művész alkotása, aki a szabadságharcot követően több tucat 1956-os képet festett, ám ezek (a legtöbb hasonló témájú alkotáshoz hasonlóan) rejtve maradtak. Csak 2005-ben derült fény a titokra, amikor Görgényi hagyatékát megvásárolta egy gyűjtő, és a több száz, rossz állapotú kép vizsgálata során kiderült, több alkotás alatt (tájképek voltak ezek) 1956-ra vonatkozó képek rejlenek. Görgényi tehát néhány esetben eme elegáns módját választotta kompromittáló festményei elrejtésének.

A harmadik terembe egy jókora kulcslyukon keresztül léphetünk be.

A megtorlás terme. Itt, a feketére festett falak előtt fehér akasztófák sorakoznak, rajtuk kötéltre aggatott ingek, előttük néhány csupasz, ágas-bogas fa, amelyek mindegyikéről Nagy Imre bírósági ítéletének kihirdetésekor, az utolsó szó jogán elmondott beszédének filmfelvétele szembesít a Kádár-kor első éveinek kegyetlen megtorlásával. A terem közepén egy fekete henger, melybe néhány kukucskálón át pillanthatunk be. Asztal, szék, írógép, vállatolámpa, periratok. Egy jól megvilágított vállatolászoba.

A megrázó installáció elválasztja a belépés falát és a kilépés falát. A belépő falsíkon emigráns művészek 1957-es, már a kádári megtorlásról beszélő alkotásai láthatók. Szemben viszont a Kádár-rezsimet kiszolgáló a forradalmat ellenforradalmi színben feltüntetni kívánó, a rendszert kiszolgáló művészek néhány, jellemző grafikája tűnik fel. Ávós akasztások, Mindszenty ellenszenves ábrázolása, a reakció bemutatása történik meg itt. A képek felett egy jellemző felirat: FÉljen Kádár!. A graffitinek persze története van. A rendszerhű kommunisták ugyanis pártparancsra lelkesen festették házfalakra-kerítésekre 1956 végén az *Éljen Kádár!* szlogent. A leleményes ellenállók azonban rögtön rájöttek, csupán egy „F” betűt kell elé biggyeszteni, máris ellentétes értelművé válik az egész szöveg mondanivalója. Nos, nem haboztak tettekre váltani a gondolatot...

Ugyanebben a teremben két újabb Görgényi István-képet találunk, amelyek a kádári megtorlás ítélkezését és a kivégzéseket ábrázolják megrázó jelenetekben. A két Görgényi-kép felett pedig Anna Margit – a tárlat legfontosabb alkotásai közé tartozó – festményét láthatjuk, az *Akaszott bábu* című remekművet.

Hamisított tárgyak. A teremben két, vörös fénnel megvilágított, bontott téglából készült vitrinben furcsa tárgyakat szemlélhetünk meg, amelyeknek ugyancsak „története van”. 1957-ben a Hazafias Népfront Országos

Tanácsa kezdeményezésére az 1956 decemberében életre hívott Legújabbkori Történeti Múzeum vándorkiállítás rendezett az 1956-os forradalom eseményeiről. Mi sem természetesebb, nem forradalomként és szabadságharc-ként mutatták be az eseményeket, éppen ellenkezőleg: minden eszközt bevetve az ellenforradalom sötét oldalát kívánták megjeleníteni, mintegy bizonyítva ezzel a szovjet beavatkozás és a Kádár János vezette Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány létjogosultságát, legitim voltát.

A kiállításban természetesen számos elkobzott fegyvert és egyéb harci eszközt is bemutatnak, illetve különféle bizonyítékokat, fényképeket az „ellenforradalmárok” tetteiről, különös tekintettel az ÁVH-ban szolgált áldozatokról.

A kiállított tárgyak között azonban több ma múzeumi nyilvántartásban lévő tárgy akad, amelyek valódisága erősen megkérdőjelezhető. Így megrongált Rákosi-címerek, törött vörös csillagok, valamint megégetett szovjet könyvek, összetört lemezek, amelyek Lenin- és Rákosi-beszédek tartalmazzak. A tárgyak leltári száma is árulkodó: 1957 elején kerültek nyilvántartásba, ám a kartonokon lévő tartalom bizonyossá teszi, hogy ezek a tárgyak nem a forradalom hevében kerültek az utca kövére, majd onnan nem a „gondos” és kezüket folyton a történelem ütőerén tartó, jó szemű és szimatú muzeológusok vitték be a múzeumba. Nem, valószínűbb, hogy ezek a „rekonstrukciók” (sic! – milyen találó eufémizmus a hamisítvány szóra) a múzeum udvarán, vagy pincéjében készültek. Nem lehetett a derék történelemhamisítóknak nehéz dolguk: néhány hónapja még valódi törött címerek feküdtek a kövezeten, a Horizont könyvtárház előtt valóban égtek az orosz nyelvű könyvek és lemezek. Az emlékek frissek voltak. A múzeumi kartonokra gépelt hivatalos szöveg eredeti tárgyakat írt le, ám valaki, egy később ott dolgozó, a történeteket még ismerő kolléga a gépelt részeket ceruzával áthúzta, majd ugyancsak ceruzával az alábbi mondatokat rótt minden egyes ilyen kartonra: „Rekonstruált, nem eredeti darabok.”

A negyedik terembe lépve egy meghökkentő installáció kelti fel a figyelmet a terem közepén.

Kádár íróasztala. Egy hatalmas, megdöntött sakktáblán Kádár János munkaszobájának néhány eredeti bútora látható. A sakktábla sarkaiból vörös leplek feszülnek az égig, a sakktáblát négy férfi fényképe figyeli a térbe lógatott ablakkeretek mögül. Hruscsov, Brezsnyev, Andropov és Gorbacsov szovjet pártfőtitkárok. Az enteriőr Kádár rendszerének ironikus összegzését próbálja egyetlen látványelemen szimbolizálni: a remek sakkjátékos hírében álló Kádár, aki politikájában

is szerette önmagát nagy sakkjátékosként feltüntetni, korszaka négy fontos szovjet vezetőjének figyelő tekintetétől övezve próbálja fenntartani 1957-ben bizony még igencsak törékeny, labilis hatalmát. Ez a terem már a megtorlástól a konszolidáció végéig terjedő időszakról tart tükröt elénk.

Címertervek. A terembe lépve, balra fordulva tucatnyi, nagyon érdekes címertervet vizsgálhat meg a nagyközönség. Az 1956-os felkelők ítélete egyértelmű volt a Rákosi-címerről: kivágták a magyar zászlók közepéből a szovjet utánzatú címet, s helyette ismét bevezették az 1949 előtti ún. Kossuth kiscímet. A november 4-i szovjet fegyveres beavatkozással hatalmukat restauráló kommunista erők helyesen gondolták, nem állíthatják vissza a forradalomban elutasított címet, így 1957 első hónapjaiban Légrády Sándor bélyegtervező grafikusművésszel újabb államcímet terveztek, szoros őrizet alatt tartva a művészt.

A vázlatok tanúsága szerint az alkotó kezdetben még a népszerű nemzeti kiscímet próbálta felruházni-kiegészíteni a sajátos elemekkel (az egyik címerterv felső részén még az 1956-os évszám is megjelent), ám minden bizonnyal a pártvezetés nem volt megelégedve munkájával, így lassan-lassan a művész eljutott egy, a Rákosi-címernél kevésbé szovjet ízlésű, ám a Kossuth-címet is „elfelejtő” öszvér megoldásig, amely végre megfelelt Kádár ízlésének.

A címet 1957 tavaszán vezették be hivatalosan.

Felejtés. A hatalmat megragadó Kádár és az MSZMP korifeusai a forradalom utáni első években az „ellenforradalmat” még nem a „Nem beszélünk róla, tehát nincs” szintjén kezelték. Eme (amúgy a társadalom nem politi-

záló többsége számára elfogadható) taktikai húzás 1960 körül vált irányadóvá, a forradalmat követő három-négy év viszont még nem erről szólt: a forradalmat ellenforradalomként értelmezve mutatták be, a pártpropaganda széles skáláján jelenítve meg. Mindez a jól ismert rákossista jelszavak felhasználásával történt: a kommunizmus elleni aljas támadásként értékelték a forradalmat, amely horthysta reakciók, gaz kapitalisták és köztörvényes bűnözők közös fellépése nyomán robbant ki. Mindehhez kapcsolódott a kommunista mártírok hősiességének felmagasztalása, így született meg a Köztársaság

azokkal az ellenzéki alkotásokkal, amelyek már az 1960-as éveket reprezentálják.

Így itt látható a tárlat két meghatározó festménye, Kondor Béla *A forradalom angyala*, illetve a *Forradalom* című munkája; mindkettő 1959-ben készült. Mellette 11 db Szalay Lajos-grafika látható. Az Argentínában alkotó, világhírű grafikus annak ellenére hozott létre számos 1956-os témájú művet, hogy csupán a híradásokból értesült a forradalomról. 1956 végén összeállított albumát (S. O. S. *El Drama de Hungría*) az ENSZ-hez is eljuttatta, mert így akarta a magyar ügy mellé állítani a világszervezetet.

Az utolsó terem az, amely megnyugvást hozhat.

Emlékművek. Mind történeti, mind képzőművészeti szempontból az egyik legjelentősebb és legizgalmasabb epizód 1956 megelevenítésében az 1989-es emlékmű-pályázat, amelynek elsődleges célja a 301-es parcellán egy maradandó, a megemlékezéshez méltó emlékmű létrehozása volt.

A Történelmi Igazságtétel Bizottság által meghirdetett pályázaton 95 alkotás indult, közöttük számos külföldi terv. A munkákat a Budapest Galériában lehetett megcsodálni. Hatalmas érdeklődés közepette zajlott le az esemény, amelyen végül Jovánovics György ragyogó munkája végzett az első helyen. A második helyen Deim Pál – Pirk Ambrus, illetve Lugossy Mária emlékműterve osztozott. A megjelent kritikák még számos más művet is kiemeltek, s közülük több köztéri emlékműként meg is valósult.

Az alkotások közül ugyan néhány közgyűjteménybe került, ám a legtöbb ma is alkotóinál pihen, illetve néhány teljesen elveszett, már a művészek vagy örököseik sem tudnak sorsukról.

Csupán egy fekete-fehér képeket közlő katalógus, archív fényképek és híradórészletek, valamint a kritikák őrzik ennek a jelentős képzőművészeti pályázatnak az emlékét. Mi, ennek a rendhagyó kiállításnak az előkészítése közben a nyomába eredtünk ezeknek az alkotásoknak, és közülük néhányat sikerült elhoznunk a Nemzeti Múzeumba. Így az utolsó teremben látható Lugossy Mária második helyezett szoborterve, a végső győztes Jovánovics György makettjének részlete, illetve Bachman Gábor installációja, valamint Bors István kisplasztikája.

A teremben néhány külföldi 1956-os emlékmű kisplasztikája is látható, így Popovits Zoltán denveri bronz domborműve, valamint Hollósy György bostoni alkotásának kisebb bronz változata, illetve Daday Ferenc festménye, a *Dicsőség nektek*, amelyen egy '56-os emlékmű látható.

téri mártíremlékmű, illetve a Kerepesi temetőben emelt Munkásmozgalmi Pantheon szoborcsoportja, amely szintén a kommunista mártírok emlékére készült. E két monumentális köztéri alkotással azonban már 1959-ben lezárult azon emlékművek emelése, amelyek 1956-ra emlékeztették a magyar népet. A két különös emlékmű kismintáit ebben a teremben láthatjuk, velük szemben

Emlékérmek. A terem közepén, három feketébe öltöztetett, koporsó alakú vitrinben a Múzeum nagyszerű, az emigrációhoz kötődő 1956-os emlékérem-gyűjteménye (Numismatica Hungarica) kapott helyet. A koporsószerű vitrinek Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének installációjára utalnak: azokra a koporsókra, amelyek a feketébe öltöztetett Múcsarnok oszlopocsarnokában kaptak helyet 1989. június 16-án.

A Numismatica Hungarica az emigrációban jött létre azzal a céllal, hogy az éremművészet eszközével tartsa fenn a magyar forradalom és szabadságharc emlékeztétét a szabad világban. A szervezet létrehívását Kéthly Anna, a Nagy Imre-kormány államminisztere kezdeményezte, aki a szovjet csapatok támadásakor külföldön tartózkodott, és emigrációban maradt. A Numismatica Hungarica évtizedeken át a Német Szövetségi Köztársaság területén tevékenykedett, és kiváló német éremművészeket nyert meg ügye számára. Az emlékérmek döntő többsége 1956 évfordulói alkalmából készültek el. Az utolsó nagy alkalmat emlékérmek kibocsátására az 1989-es újratemetés szolgáltatta, majd a rendszerváltást követően a Numismatica Hungarica megszüntette tevékenységét. A szervezet által kibocsátott emlékérmek megmaradt példányai mellett fennmaradtak az éremtervek, modellek és verőtövek is.

A legújabb reflexiók. Talán itt érdemes elmondani, hogy egy 1956-ról szóló kiállítás miért vállalja fel az azt követő időszak bemutatását is. Ennek magyarázata ropant egyszerű, hiszen számos olyan alkotást is szeretünk volna bemutatni, amely már visszatekint, reflektál a forradalomra és a szabadságharcra. Mindennek szellemében (hiszen történeti kiállítást hoztunk létre), a Kádár-korszak legfontosabb jegyeit is fel kellett tüntetnünk, egészen a rendszerváltásig.

Nem véletlen hát, hogy a kiállítás utolsó alkotásai még éppen készülöben vannak: egy, a tárlathoz kapcsolódó, diákok részére kiírt pályázat nyomán. Magunk is izgatottan várjuk, hogyan viszonyulnak a mai tinédzserek 1956 forradalmához.

Interaktív, élő kiállítás. Az iménti gondolatok még egy fontos, a kiállítás egyediségére utaló dolgot juttattak az eszembe. Ugyanis több magánszemély, akinek fantáziáját megmozgatta a kiállítás tartalma, felajánlott újabb, a birtokában lévő, 1956-ra vonatkozó képzőművészeti alkotást. Így, miközben már június végétől megnyitotta kapuit, két alkalommal is újabb képekkel gazdagodott a kiállítás, illetve egy újonnan kiadott 1956-os emlékéremmel. Mindeközben néhány tárgyi emlékekkel is beko-

pogtak hozzánk, így gazdagodhat tovább 1956-ra vonatkozó tárgyi gyűjteményünk is.

A befejező kép. A kiállítást az 1989-es újratemetés óriásfotója zárja, a Múcsarnok feketébe burkolt homlokzata, oszlopai között a mártírok koporsói, a Hősök terén hatalmas tömeg. Nagy Imre és mártírtársainak áldozata nem volt hiábavaló, és 1956 összes hősiessége sem volt hiába: 33 évvel a forradalom után, végnapjaiban a fel lazított kommunista rendszer megengedte a mártírok újratemetését. Közeledett a szabadság napja. Amint elstartunk az óriásfotót tartó posztamens másik olda-

lára, már a kijáratnál járunk. Mielőtt írnának valamit a vendégkönyvbe, még forduljanak vissza. A posztamens fekete tömbjén egy Márai-idézet kúszik gondolataink örvényébe: „...Ilyen nagy dolog a Szabadság?...”

(A kiállítást az 1956-os forradalom és szabadságharc 60. évfordulójára létrehozott Emlékbizottság támogatja.)

Gróh Gáspár

„Mi, hódoltságiak...”

I.

■ Anélkül, hogy előre tudhatta volna, Németh László egész életében arra a forradalomra várt, ami 1956 októberében robbant ki: a magyar történelem és kultúra kijelölte keretek között végbemenő szociális igazságtételre, a nyugati demokráciákat követő, de hibáikat kiküszöbölő modernizációs modellre. Forradalmi változásokra tehát, de nem feltétlenül – sőt, szinte biztosan nem – az utca forradalmára. Várakozása nem az ötvenes évek, vagy éppen 1956 realitásaira, hanem az Ady forradalma iránti diákkori szerelemre épült, ami csak erősödött az 1945 utáni lidércnyomások években. 1956 tavaszától hónapról hónapra növekedett a remény, hogy meg lehet szabadulni a Rákosi és követői Moszkva fegyvereire és a sztálini alapokra épülő rendszerének borzalmaitól. Németh ebben a helyzetben nem gondolhatott forradalomra – a felkelés értelmében, de mélyre ható, evolúciós változásokra igen. E háttérrel nem csoda, hogy Budapesttől távol, október 23. elképzelhetetlen érzelmi robbanással járó eseményeiről értesülve, de azokat át nem élve első reflexe a lassú és békés változások eredményeinek féltése volt. Aggódalmát a felszabadult öröm csak Budapestre hazatérve váltotta fel – ameddig lehetett örülni.

1945-től megtanulta a leckét, tudta, hogy Magyarország geopolitikai helyzete tartósan megváltozott, és megtapasztalta, mit jelent az, hogy a magyarság a szovjet érdekszférába került. Nemcsak szükségszerűnek, de elképzelhetőnek is tartotta a Rákosi–Gerő csoport hatalmának megdöntését, miközben az általa elképzelt szocializmus ideáját nem kompromittálta szemében az idegen érdekeket szolgáló és mintákat követő zsarnokság szocialistának mondott rendszere. Ezért az 1945 és 1956 közötti változások közül sokkal egyetértett. Így, miközben a pártállami erőszakot és a diktatúra minden fajtáját elfogadhatatlannak tartotta, elismerte, sőt üdvözölte a Rákosi-éra kulturális politikájának eredményeit: a közoktatás fejlesztését, a korábban felsőfokú képzésről talán

nem is álmodó tömegek továbbtanulásának biztosítását, de egyetértett a nagybirtokrendszer fölszámolásával, az ipari és pénzügyi oligarchák hatalmának megtörésével. Azt pedig kiváltképp fontosnak tartotta, hogy eltűntek azok a magyar társadalmi és szellemi életet korlátozó rendies és félfudális struktúrák, amelyek az „igazi”, „magyar” forradalom útjában álltak.

Úgy vélte tehát, hogy nem volt teljesen hiábavaló a Rákosi-éra idejének sok szenvedése, sőt, a sztálinista diktatúra visszahatásának eredményeként alakult ki a forradalom erejét adó nemzeti összefogás. (Ebben a II. József korával való analógiát látott: akkor a császár erőszakos modernizációja nemcsak új elemeket épített a magyar gondolkodásba, hanem olyan, a nemzetet egységbe fogó ellenállást váltott ki, amely – röviddel később – a reformkor meghatározó erőforrásának bizonyult.) Magát a forradalmat így kiprovokált nemzeti önvédelmi harcnak tekintette.

Az 1956-os forradalom idején megfogalmazott elképzelések eredője a népi írók mozgalmában formálódott ideológiához állt a legközelebb (nem véletlen, hogy ezért marasztalta el a népieket az MSZMP Központi Bizottságának 1958-as határozata). Németh, a mozgalom egyik legfontosabb gondolati ihletőjeként, másfél-két évtizeddel korábban, akár tetszett ez a baloldal konkurens áramlatainak, akár nem, kifejezetten baloldali célokat fogalmazott meg. Amikor saját szocializmuselképzelését megőrizve szólt a szocializmusról, akkor az (szemben pl. a Petőfi-körösök elképzeléseitől) nem annak a diktatórikus rendszernek a megújítását vagy reformját jelentette, amit Moszkva erőszakolt a régióra, és amely szociális intézkedéseivel kívánta legitimálni magát. Ő egy minden elemében demokratikus, alulról építkező, öngazgató, kartellektől és oligarcháktól mentes, a helyi-nemzeti sajátosságokat tisztelő és folytató, organikusan épülő, közösségi elvű társadalmat értett ezen a kifejezésen. Ami egészen más volt, mint ami a szocialistának nevezett társadalmakat nem-

csak a véres és nyílt, hanem a megszürcült és szégyenlősebb sztálinista diktatúrákban jellemezte.

Egykori céljainak egy része 1945 után, erőteljes kommunista szerepvállalással (azaz torzítással) valósult meg, de Némethnek volt „történelmi” oka arra, hogy a bolsevizmust elutasítva óvja a forradalmi politikát a századelőtől esedékesnek tartott vívmányok felszámolásától. A forradalom idején írt cikkeiben ezért üdvözlő örömmel, hogy a magyar társadalom elsöprő többsége nem restaurációpárti, nem a két háború közötti ellenforradalmi rendszer neobarokk világát akarta visszahozni vagy rehabilitálni, Ebben messzemenően egyetértett a korszak másik nagy számkivetettjével, Bibó Istvánnal, akivel az ötvenes években bensőséges kapcsolatba került. Több volt ez, mint szellemi, fegyvertársi barátság. (Közvetett, de igen szép bizonyítéka ennek, hogy Németh László Magda lánya, aki ekkoriban édesapja legközelebb munkatársaként gépelte annak fordításait, esküvői tanújának Bibó Istvánt kérte fel.) A Bibóval való emberi és szellemi találkozás eredményeként Németh romantikus-tragikus látásmódja egy realista, kompromisszumkereső magatartás irányába mozdult. A korábban tragikusnak ítélt „alámerülésben” nem elsüllyedést látott, hanem a túlélés esélyét. Az a meggyőződés erősödött meg benne, hogy a magyarság történelmi létformája a politikai hatalomnak hátat fordító önépítés – erről szól oly hitelesen az *Emelkedő nemzetben*, és ezt valósítja meg, amikor a fordítás gályarabságát laboratóriummal formálja.

II.

Bármennyire is vágyott Németh László a forradalomra, nem számított rá. Érzékelte, tudta, hogy a helyzet feszült. A *Magam helyett* 1956-os fejezetében ezt írja: „Amikor a berlini felkelésről hallottunk: főként az emberek elszántságát bámultam, hogy a tankoknak – a mai hatalom pizzenést sem tűrő eszközeinek – nekimenjenek; Magyarországon ilyen nem fordulhatna első – mondtuk még a poznaíni események után is. Nem mert a magyarok kevesebbet szenvedtek, hanem mert gyávábbak, vagy ha úgy tetszik – megfontoltabbnak tartottam őket”. Október 20-án, a *Galilei* bemutatójának szünetében, a Varsó katonai körülfűzéséről érkező hírek is azt az érzést erősítik benne, hogy a lengyel példa nem terjedhet tovább. Ezt igazolja az is, hogy a bemutató után Szigligetre utazik: ha a forradalomnak akár az előszelét érzi, kizárt, hogy eltávozzon Budapestről, és később is „váratlan tüneményt” látott benne. Hiába, a forradalmak teoretikusai mindig hajlamosak meglepődni, ha a nép nélkülük kezd hozzá a maga forradalmához. Márpedig itt is éppen ez történt. Az írók,

akik a forradalom előkészítőinek és motorjának gondolták magukat, a tényleges eseményeket alig tudták befolyásolni, a forradalom önmaga formálta, szervezte magát.

A szigligeti Alkotóházba eljutó kevés hírből legföljebb következtetni lehetett arra, hogy mi történik Pesten. A rádió tudósításaiból nem rajzolódott ki plasztikus kép, ezt az akkori telefonviszonyok sem tették lehetővé (Németh napokig nem tudott kapcsolatba lépni családjával és barátjaival). „Elzártsága”, az események sűrűsödési pontjától való távolsága valamiféle távlatot is teremtett számára, így, kívül rekedve az első napok sorsfordító eseményein, nem került a forradalmi mámor hatása alá. A helyi események egészen más érzelmeket váltottak ki belőle, mint ami a budapestieket eltöltötte.

Pedig lett volna miért elragadtatnia magát. A megelőző évtizedben személyes sorsa különösen fájdalmasan alakult. Nemzete ügyében elkötelezett demokrataként, humanistaként, a – sajátos, egyéni elképzelései szerinti – szocializmus kikerülhetetlenségében hívó gondolkodóként hosszú éveken keresztül, nap mint nap a legsúlyosabb vádakkal és fenyegetésekkel kellett szembenéznie, mindenekelőtt a zsidósággal kapcsolatos, az adott időszak fenyegetéseit figyelmen kívül hagyó, szerencsétlen fejtegetései miatt. A lényegyet tekintve méltatlan hajsza mozgatói nem annyira a Moszkvából hazatért kommunisták voltak, mint inkább az a szociáldemokraták holdudvarába települt kör, melynek szemében Németh László már a harmincas években vörös posztónak számított. A holokausztban való szellemi bűnrészesség vádjával a kommunisták nem sokat foglalkoztak, őket nem Németh állítólagos rasszizmusa zavarta, hanem „harmadik útja”, „minőség-szocializmusa”, „Kert-Magyarországa”, „értelmiségi társadalma”. Nem annyira elvi okokból, hanem azért, mert Németh nézetei a középrétegeket széles körben „megfertőzték”. Szemükben inkább az volt bűn, ahogyan a magyar modernizációt, az európai értékeket, a legnemesebb utópiákat kívánta szolgálni.

A Németh László ellen 1945-től váltakozó erővel folyó hajszának a különösen fenyegető fejezete volt, hogy az 1946-os összeesküvés perben a Magyar Község tagjai elleni vádak között szerepelt, hogy Németh László ideológiájának hatása alá kerültek. Az első koncepciók tömegperben jelképesen tehát Németh eszméi is a vádlottak közé kerültek. Horváth Márton ekkoriban üzent: Németh László „kevésbé jelentős író, mint amilyen jelentős ellenség”. 1948-ban még megjelenhetett az *Égető Eszter*, de aztán öt évig nem adhatott közre jelentős saját munkát.

Eközben Révai József, a kommunisták vezető kultúrpolitikusa és ideológusa, aki a harmincas évek vé-

gének szovjet népfrempolitikájára épülő tanulmány írt a népi írókról (*Marxizmus és népiesség*, 1938), pozitív képet őrzött a népi mozgalom világképének kialakításában kulcsszerepet betöltő Németh Lászlóról, és inkább hajlott arra, hogy konszolidálja a vele való viszonyt, mintsem hogy pártja nevében leszámoljon vele.

A folyamatos fenyegetettség érzetét nem enyhítette, hogy az őt íróként ellehetetlenítő rendszer fordítóként használta ki és fel tudását és tehetségét. A bánásmód kiszámítottsága jelezte: a rendszer számára Németh László komolyabb problémát jelentett, mint neki a rendszer. Különös fricskája a sorsnak, hogy soha olyan anyagi biztonságban nem élt, mint ezekben az években. Terjedelmes, a szovjet propaganda szolgálatába állított regények, kényszer-játszott színművek fordítójaként remekműveket is átültethetett magyarra: az *Anna Kareninát*, Alekszej Tolsztoj *Nagy Péterét* és az *Oblomovot*. Volt tehát fordításai közt szellemére szabott munka, de mégsem a saját akarata, hanem a diktatúra kegye folytán – ami az 1952-es József Attila-díjban is kifejeződött. Csapda volt ez is: elismerés azért a munkáért, amely részint megalázó volt, részint nagyszerű eredményeket hozott – de egészében az írói hivatásból való száműzetést jelentett, „gályapad” maradt, bármily jól párnázott is. Ezért is volt Németh számára a *Galilei* bemutatója fontosabb, mint egy szokványos premier.

III.

Németh László forradalommal közvetlenül foglalkozó írásai két alapvető csoportba sorolhatók, bár a kettő nem válik el egymástól teljes következetességgel. Az első: a forradalom sodrásában született, az eseményekre nemcsak reflektáló, hanem az azokat befolyásolni akaró író valahai profetikus szándékaira is visszatekintő és azokra utaló néhány cikke. A másik csoport: az elemző, a helyzetképet adó, értelmező esszé – az ide sorolható szövegek azonban még évtizedekig (addig, amíg igazán aktuálisak lettek volna) nem juthattak a nyilvánosság elé. Ha azonban egy kicsit messzebbre tekintünk, találhatunk egy harmadik csoportot is: azokat a szépírói alkotásokat, amelyek rejtetten-áttételesen kijelölik gondolkodásmódja koordinátáit. Igazán pontosan pedig csak ezek között értelmezhetők az említett, elméleti alapvetésnek tekinthető szövegek.

Ezek az írások nem csak a forradalom napjainak személyes élményeihez, friss tapasztalataikhoz kötődnek, nem a forradalom sodrása határozza meg őket. Németh 1956-os szövegeiben a gyorsan ható impulzusok egy kialakult világképbe, hosszas töprengések során formálódott el-

képzelésrendszerbe épültek. A forradalommal kapcsolatos írásai mellé oda kell illeszteni a szépíró (sőt, némely összefüggésben a műfordító) Németh László munkáit is: így rajzolódnak ki azok a koordináták, amelyek kijelölik a tanulmányok értelmezési tartományát. Két drámája sokat elárul erről. Az 1956-tal kezdődő írói korszak élén a *Galilei* áll (amelynek 1956. október 20-i bemutatója már maga is kisebbfajta forradalomnak számított): ebben mintegy előképét láthatjuk a forradalom idején és közvetlenül utána mutatott gondolatainak, magatartásának. Néhány évvel később már egy másik drámában, a *Gandhi halálában*, már a forradalom kihívására adott válaszának mögöttes megfontolásai is ott vannak.

„Gandhi politikusnak is elsősorban költő” írja. Költő a kényszerűen a politikába botló Németh László is, aki akarata ellenére lett részese pártpolitikai játszmáknak. Kívülről talán visszautasítható lett volna ez a nem rá szabott szerep, de belülről nem: egész életművének logikája azt írta elő számára, hogy ha úgy látja, használhat (mert kapcsolatot építhet a hatalom és az írók képviselte nemzet között), akkor vállalnia kell méltatlannak látszó feladatokat is. Nem a maga, hanem a közösség érdekében: a legyőzött, meghódoltatott magyarságért.

IV.

Németh László forradalom idején és közvetlenül utána született írásai – de közszereplései sem – illeszthetők a szokásos kétosztatú rendszerbe: ő mindig valamiféle harmadik út (vagy harmadik oldal) megfogalmazására törekedve, a maga üdvtanának megfelelő személyes paradigmát kívánt kialakítani. 1956-ban, hosszú kihagyás után szólalhatott meg újra ideológusként – akkor, amikor e szerepről már lemondott. A pillanat azonban nem vett erről tudomást. Álláspontja arra épült, hogy úgy gondolta: tudomásul kell venni a helyzet változtathatatlanságát ahhoz, hogy változtatni lehessen rajta. Vagyis a modus vivendit kell megtalálni. Nem csak neki: a nemzetnek.

„A vasárnapi (nem olvastam) *Népszabadság* állítólag igen dicsérő cikket közölt Németh [László] »mérsékelt magatartásáról«. Ez a viselkedés okos volt, egyenes – nem mérsékelt, hisz az is benne volt: ha az oroszok így folytatják, temetkezzünk a város romjai alá” – írta naplójában 1956. december 19-én Illyés Gyula. Vagyis nem fogadta el azt a megállapítást, amely szerint Németh László úgymond „mérsékelt” lett volna, mert a hatalom logikája szerint egy ilyen mérsékeltség csak lehalkított radikalizmus, óvatosság, taktikai engedmény, végső soron gyávaság. Láttá, hogy amit a hatalom a maga sikerének tekint (ti. Németh megfélemlítése), valójában egy olyan

új paradigma, ami kívül kerül a szokásos győztes–vesztes viszonyokon. Németh László nem pusztán egyéni elképzeléseit képviselte, hanem a lényegét illetően egyeztetett véleményt jelenített meg. A legtöbb nyoma a Tamási Áronnal való érintkezésének maradt, de az Illyéssel s Bibóval való kapcsolata is bizonyos. Ők valamennyien az adott helyzetből szerették volna kihozni a legtöbbet, és nem egy elérhetetlen álmot kergettek. Pontosan tudták, hogy egyetlen erős, de nyíltan ki nem mondható érv állt az írók, mint a hatalom által annyira-amennyire elfogadott társadalmi tényező mögött: a forradalom ténye. Ettől remélték, hogy Magyarország nem tárgya, hanem partnere lehet a szovjet politikának, és a magyar vezetéstől azt várták, hogy – szemben a Rákosi-érában látottal – nem pusztán Moszkva rendelkezéseit és elvárásait közvetíti idehaza, hanem rákényszerül arra, hogy a magyar érdekeket is képviselje a Kremlben.

Németh, akármit gondolt is Kádárról, úgy ítélte meg, hogy ő mégsem egy Rákosi típusú helytartó, hanem az adott lehetőségek közt a legkisebb rossz, aki a magyar Gomulkaként a kommunista rémuralmat egy élhetőbb, a társadalomban nem ellenséget látó rendszerré formálhatja. Kádárral kapcsolatosan – tudtommal – ő írta le először a később oly sokszor emlegetett „kacsintás” szót. És ezért gondolta úgy, hogy el kell fogadni a hatalom közeledésének gesztusait, azt remélve, hogy ezen a nyomon haladva el lehet jutni a tárgyalásos viszonyig. 1956 utáni magatartását (Kossuth-díj elfogadása, utazás a Szovjetunióban) ez az elképzelés határozta meg, amiben alapvető tévedés kollaborációt, a Kádár-rendszer elvtelen legitimációját látni. Meglehet, Németh 1956 utáni lépéseinek időzítése nem volt mindig és mindenben szerencsés, nem utolsósorban azért, mert nem állt módjában, hogy nyilvánosan megindokolja őket. De azt látnunk kell, hogy nem gondolkodói vagy emberi gyöngeségből fakadtak, hanem tudatos döntésekre épültek, a korábbi nemzetépítő szándékok folytatását jelentő, jövőorientált, a magyar érdekeket szolgáló program határozta meg őket. Az ideák-ideálok, a remények és a lehetőségek, a realitások közötti egyensúlyt keresve Németh önmagához hűen, erkölcsi integritását megőrizve viselkedett, írt, cselekedett.

Úgy, ahogyan azt előre jelezte a *Galileiben*, amelynek legfontosabb gondolata az, hogy az igazság függetlenné válhat attól, aki fölismeri. A tudós rákényszeríthető kijelentése megtagadására, de a fölismert és kimondott igazság visszavonhatatlan: önálló életet él. Amikor Galilei az igazságért meghalni képes hős ideálja és a meghódolás pragmatizmusa között vívódik: a harmincas évek Németh Lászlója csap össze az ötvenes évekével, és az utópistát

legyűri a realista. Hogy miért nem pusztult bele a moralista, az erkölcsi forradalmár ebbe a döntésébe? Nemcsak azért, mert úgy gondolta, hogy az erőszakkal meghódított hős „megalkuvásának” erkölcsi terhét a zsarnoknak kell viselnie, hanem azért is, mert az individualista európai gondolkodással szemben utóbb már ott volt Gandhi hatása is. Azé a példa-emberé, aki az erőszakkal az igazságot szegezi szembe, aki a gyarmati, a hódoltsági létben kiszolgáltatottságából csinál fegyvert. Németh 1956 utáni magatartásában ez a felismerés döntő szerepet kap – fontosabbat, mint a gondolkodásán kétségkívül nyomot hagyó betegség és betegségtudat. A forradalom napjaiban (is) többször leírta, hogy betegsége (akkoriban még alig kezelhető hipertóniája) miatt ő már nem áll csatasorba. Mégis, amikor a forradalom napjaiban ennek értelmét látta, nem habozott elvállalni a rá rótt szerepet.

V.

Németh László Galilei sorsdrámájába kódolta a megtanult leckét: fegyvertelenül nem lehet háborúzni, de más módon harcolni igen, a hódoltságban is van ellenállás. Hogy az író, a gondolkodó nyilvánosság és demokrácia nélkül eszköztelen, ezt a magyar sztálinisták orosz fegyverekre építő hatalomgyakorlása már a forradalmat megelőző évtizedben bizonyította. Németh László számot vetett azzal, hogy a magyar sors nagy fordulatai nem itthon formálódnak, de a magyaroktól függ, miként alakulnak. „Mi, hódoltságiak – persze nem tudtuk pontosan, mi is történik a Héttorony szomszédságában” – írta, a Kremlre utalva. Jól látta, hogy a szovjet politikában is (legalább) két csoport vetélkedik, s a magyar politikai hatalom ellenérdekelte köreinek összeköttetése a moszkvai belharcok leképezése. „A Moszkvában folyó delejmozgás a kelet-európai államok közül talán egyben sem indukált olyan indulatokat, mint Magyarországon. Ennek a nemzetindulatnak oka volt az is, hogy a közelmúlt s a bontakozó jövő itt két névben sűrűsödve személykérdéssé vált: a Rákosi vagy Nagy Imre kérdés két egyéniség harcaként testesítette a legegyszerűbb ember elé is a sorsát eldöntő birodalmi párbaít.” Máshol ugyanerről így ír: „A moszkvai hasadás s Nagy Imre fellépte természetesen megbontotta a mi kommunista pártunkat is.” Különös itt az állampárt „miénknek” nevezése, nem annyira ironia van ebben, mint annak tudomásulvétele, hogy – tetszik, nem tetszik – a világban mégis ez a párt képviseli Magyarországot. Ezért nincs más út, mint megnyerni a magyarság ügyének.

Németh ezekben a napokban szoros szellemi kapcsolatban állt a szovjet beavatkozás utáni időszak egyik legfontosabb írói deklarációját jegyző Tamási Áronnal.

A *Gond és hitvallás* politikai koncepciója a szovjet-orosz gondolkodásmód, törekvések, a világpolitikai helyzet olyan mély ismeretét tükrözi, ami kizárólag Tamási és a vele együtt gondolkodó íróársak felkészültsége, informáltsága alapján aligha volt elvárható vagy feltételezhető. Keveset tudunk arról, hogy a szöveg miként formálódott, kik és milyen súllyal vettek részt előkészítésében. De 1956 legvégén az írók és maga az írószövetség jelentette az egyetlen, valamennyire működőképes szellemi erőt és szervezetet, amely képes lehetett egy új politikai alternatíva megfogalmazására. Ez pedig kivételesen fontossá tette, és indokolta, hogy az ellehetetlenült körülmények között is valamiféle egyeztetés, konzultáció előzze meg egy ilyen szöveg elkészítését. Azt azonban tudjuk, hogy Tamási többször találkozott Szent-Iványi Domokossal, aki (ahogyan az a közelmúltban kiadott emlékezéseiből kiderül) 1944 őszén a Moszkvában tárgyaló magyar delegáció élén beható ismereteket szerzett a Kreml gondolkodásáról. Szent-Iványi úgy gondolta, hogy a magyar politika azzal szolgálhatja a nemzet érdekeit, ha a lehető legjobb feltételekkel köt alkut az oroszokkal, mert a geopolitikai helyzet nem teszi lehetővé a velük való szembenállást.

Nem más ez, mint a hódoltsági lét tudomásulvétele, Bethlen Gábor politikája (aligha véletlen, hogy a kádári koncepciót elfogadó értelmiség körében meg is jelent Kádár és a bethleni politika hasonlóságának koncepciója). A *Gond és hitvallás* ezt az álláspontot tükrözi, és ez jelenik meg Németh forradalom utáni, politikai dimenzióban értelmezhető írásaiban, lépéseiben, amely mögött így tehát szélesebb szellemi egyeztetést feltételezhetünk.

VI.

Németh László számára létfontosságú volt, hogy az elhallgattatás évei után gondolatai eljussanak a közönség elé. Egy jól ismert történelmi helyzet színpadra állításával, erőltetett aktualizálás nélkül is az autonóm ember és a hatalom ütközésének sorsképletét mintázza meg: a *Galilei* többéves töprengés írói tükre, egyúttal a szellemi végrendelet igényével készült számvetés – így természetes, hogy a közvetlenül rákövetkező „forradalmi írásokban” is megjelennek fontos tételei.

Szegényes az az olvasat, mely szerint a Galilei a Rákosi-diktatúra elleni vádirat, bár a helyzet feszültsége, a kor fojtottsága, a rendszer bűneinek kimondására irányuló leküzdhetetlen igény kézenfekvővé tette ezt az értelmezést. A párhuzamok amúgy maguktól értetődnek, nyilván mindenki tudta, hogy a diadalmaskodó és önkényeskedő egyház uralmi törekvéseiben ugyanazt jelenti az

inkvizíció, mint a kommunisták számára „a párt ökle”, az ÁVO, s hogy mindkettő „föltétlen engedelmességre” inti az alattvalókat. Galilei tudomásul veszi, hogy értelmetlen áldozatvállalás volna csak dacból hőssé válnia, mert a történet már nem róla szól: csupán a pápaság és a pápai udvartartás hatalmi harcainak eszköze lehet. El kell fogadnia azt a fájdalmas tény, hogy az autonómiáját lelkében megőrző ember az inkvizíció előtt senki és semmi. A kínvallatás meggyőzi az ellenállás lehetetlenségéről és értelmetlenségéről, rádőbbenti, legfőbb feladata a túlélés. Túlélni, megmaradni azt jelenti, hogy megmaradnak azok a gondolatok, amikről aktuálisan hallgatni kell. A meghódoltatott ember csak akkor őrizheti meg az önértékét, ha üzemen kívül nem is, de a hatalmi viszonyokon kívüli dimenzióba helyezi.

„Nem kérkedés, inkább sajnálni való, hogy én mégiscsak a legnagyobb olasz tudós vagyok” – mondja Galilei, akinek perével maga a pápa foglalkozik. Kínálkozik a párhuzam: Németh László ügyébe (a vezető pártfunkcionáriusok mellett) maga Rákosi is beavatkozott, engedélye nélkül a *Galileit* sem lehetett volna bemutatni. Ne legyenek kétségeink: tudta, mit enged a közönség elé. Tudnia kellett, hogy az adott pillanatban a dráma legegyszerűbb olvasata hat majd, az, hogy a mű a *rendszer* ellen készült vádirat, amelynek nyilvánosság elé engedésével saját ártatlanságát akarta bizonyítani: hiszen ha találva érezné magát, akkor megtiltaná a bemutatót.

A *Galilei*ben megjelenő problematika természetesen összetettebb annál, mintsem hogy politikai parabolának tekinthetnénk. Nem annyira az elnyomás, mint a kiszolgáltatottság drámája, melyet jellemzőbb pillanatban nem is lehetett volna bemutatni, mint 1956. október 20-án, szinte órákkal e kiszolgáltatottságát tovább elviselni nem képes nép indulati robbanása előtt. A példátlan diktatúrát meghonosító, az állampolgárok százazreit bűnözőnek nyilvánító intézményesített önkény, az eljárások, perek, büntetések fizikai kegyetlensége egyetlen célt szolgált: a megfélemlítést. Azt, hogy a börtönök falain kívül élők se lehessenek szabadok, hogy jobban rettegjenek, mint maguk a rabok, mert az ő helyzetük még lehet rosszabb; a „csengőfrász” kialakítása fontosabb volt, mint maguk az eljárások. Ezt mutatja Galilei példája is: fizikai értelemben, látszólag szabad, de lélekben nem. „Az előbb egy kocsi állt a ház elé. Niccolininé, nem is hallotta, ugye? Én azonban igen. [...] Mindig azt várom, hogy jönnek, és visszavisznek. Hisz rab vagyok, a Szent Törvényszék tetszése szerint rendelkezik velem.”

Ezt aligha kell magyarázni. Galileiben felismerhetjük Németh alakmását, gondolatait, de hőse bőrébe bújva

sem sejtette, hogy némely mondata rövidesen miként nyer naprakész jelentést. Így az, ahogyan Galilei megromlott egészségére, fogyó életére panaszkodva furcsállja a megmaradáshoz ragaszkodás akaratát. A fiatal Torricelli és Galilei párbeszéde rövidesen az *Emelkedő nemzetben* fogalmazódott meg újra. „Az emberek, főként a fiatalok, mindig azt követelték a nagy emberektől, akiket tiszteltek, hogy valamiért meghaljanak. S egy öreg embertől, akinek két vagy három éve van hátra: ezt hússzor annyi joggal lehet követelni, mint a húszévestől, aki még ötvenet élhet” – mondja Galilei, amire Torricelli így válaszol: „A csatamezőn mégis a húszévesek dobják el a legkönnyebben az életüket”, Galilei pedig így folytatja „S nem a páncélba bújtatott aggastyánok... Vagyis erő és bátorság gyorsabban fogy, mint az életöszön.”

Ez a gondolat tér vissza Németh legismertebb 56-os cikkének befejezésében: „Gépem [az írógép] mellől arra a fiatal lányra gondolok, akinek a Kálvin téri ház tetején valamennyi férfi társát kilőtték, de ő tovább járatta a fegyvert, amíg csak fiatal feje is oldalt nem konyult. Nem tudom, pontosan így történt-e. De az én szívemben most ez a lány a múzsa. Ő int a háztetőről: rajta, öreg hullajelölt, ha én odadobtam szép ifjú életem, miért kell neked, szegény emberi maradvány, a magadéhoz görcsösen ragaszkodnod? Az emelkedő nemzet órája ütött. Megyek.” Ez a gondolati megfelelés is bizonyítja: a *Galileinek* ott a helye Németh László forradalommal kapcsolatos írásai mellett.

VII.

A *Galilei* bemutatója után a Szigligetre utazó Németh Lászlót az Alkotóházban nem a természete szerinti társaságban, nem a természete szerinti környezetben érte a pesti események híre. Ott és akkor, az első pillanatokban, szinte el sem hitte, hogy ami történik: forradalom. A szigetszerű életet élő Alkotóház és a külvilág kapcsolata alig működött. A rádió és az alig működő telefon nem adhatott pontos képet az eseményekről. Németh csak a külvilágtól elzárt falu helyben jelentős eseményeit láthatta. Az Alkotóház személyzete a helyiek közül került ki, szemükben a beutaltak a hatalom kegyeltjei voltak. Németh László érezte gyűlöletüket – miközben velük volt szolidáris. (Nem csak ekkor: gondoljunk arra a szégyenérzetre, ami otthona építéskor eltöltötte, és aminek jegyében megírta a *Bűnt*.) A forradalom első napjaiban azonban azoknak a félelmében kellett osztoznia, akik ellen a forradalom kitört. Nemcsak hogy kimaradt a forradalom első napjainak katartikus pillanataiból, még fenyegetve is érezte magát. Ezért nemcsak fizikailag volt távol a forradalom korszakos élményétől, hanem valamennyire lélekben is.

Hazakerülve az első pillanatokban szinte értetlenül hallgatta az elragadtatott beszámolókat, hogy aztán őt is magával ragadja a forradalmárok lelkesültsége. Aggodalmi ellenére bekapcsolódott a politikába, amellyel már a negyvenes évek elején szakított: már Szárszón is a „kivülálló próféta” hangján szólalt meg. 1944–1945 tragédiái a kívülrekedés-kivülmaradás gondolatát világnézetévé érelték benne, 1956-ra pedig már végképp „öregnek” érezte magát a közvetlen cselekvéshez. Nem életkora miatt: hihetetlenül sok ütközésen, kudarcon, megaláztatáson volt túl – nem akart újból hadra kelni. Orvosként tudta, hogy fizikailag is csak egy visszafogott, szellemi támogatást, erkölcsi megerősítést kínáló szerepre alkalmas. „A sok éven át tartó rettegés, az aránytalan munka, erkölcsi nyomás börtön nélkül is összeroppantott” – írta, egy ekkoriban született versében is erről szól: „S mi benne összetört, / Népében, érzi még, kihajt.”

Ez az érzés az író és a költő feladatára vonatkozó elképzelésében is fordulatot hozott. Szigligeti izoláltságában még azon rágódott, hogy „Mibe vitték bele a pesti Petőfikörösök az országot”: vagyis úgy gondolta, hogy a forradalom a maga vétkeit túlkompenzáló, izgága értelmiségi csoport lázongásából nőtt ki. Budapesten aztán már mást tapasztal: az önmagát szervező tömegmozgalom természetes erejét. E tapasztalat birtokában átértékeli a maga lehetséges feladatát is: „az új helyzetben valóban nem a nemzetnek kell a Petőfi tűzoszlopaként előtte járó költőt követnie, hanem a költőnek a nemzetet”. Tisztelgés ez a forradalom előtt – de személyes igazolás is: felmentés a korábban elháríthatatlannak tartott prófétai szerep alól. Ha a nemzet maga csinálja a forradalmát, akkor az ő szerepe nem is olyan fontos: voltaképpen valami hasonlóra jutott vívódásaiban Galilei.

E váltáshoz a forradalom pozitív élménye kellett. A harmincas évek végén, a népi mozgalom, értelmiségi-középosztályi közeg szervezkedéseként nem jutott el a néphez, minden eredménye dacára izolált maradt. 1956 forradalma viszont mintha az egykori programot valósította volna meg, de a felkelt nép sajátjaként, és azt bizonyította: ha van sereg, lesznek vezérei. Németh számára ez felszabadító élmény volt. Azzal, hogy megszabadult a „seregtelen vezér” szerepének keserűségétől, a prófétai felelősséget is letette. Korábbi, a hódoltságban megvalósíthatatlanul gyönyörű ideáljától hátrált egy lépést, nem a forradalomtól. Nem tehetett másként, mert gondolkodása mélyrétegében, legmélyebb magyarságában mindörökké megmaradt az ifjúkor meghatározó élménye, a magyarságba vetett hit. A nemzetszerelem.

Kulin Ferenc

Illyés Gyuláról, 1956-ról – három tételben

„A tettet, amely ilyen jólesően csörgedeztetni bennem a magyar vért, nem én hajtottam végre. [...] ezeknek a tetteknek a végrehajtóit testvéreimnek, öcsémnek, fiaimnak érzem. [...] Azt érzem, hogy helyettem és nevemben cselekedtek.”¹

„A magyar forradalmak ritkán kérdezték azt (még vezéreiktől sem), hogy készülsz-e rá, viszed-e bele eltervelten a közösséget? Hanem azt: vállalod-e, benne vagy-e, ami rátok szakadt?”²

I.

■ Ebben az esszében Illyés Gyulának az 1956-os forradalomban játszott szerepéről, naplójegyzeteiben rögzített reflexióiról³ és *Dózsa György* című drámájának korabeli visszhangjáról lesz szó. Két olyan műve is van a költőnek, amelynek egykori fogadtatásán pontosan mérhető: hogyan képes a művészi élmény politikai indulattá transzformálódni, s hogyan válhat a politikai közérzet műalkotást ihlető erővé. Az egyiket, az – 1956. november 2-án az *Élet és Irodalomban* publikált – *Egy mondat a zsarnokságról* című költeményt a helyére tette a kritika, de az ugyanezen esztendő januárjában a Nemzeti Színházban színpadra állított *Dózsa György* című dráma körül kirobbant vita máig sem tekinthető lezártnak. A humán értelmiség ebben a sajtópolémiában kezd élesen tagolódni, jelezvén azokat a törésvonalakat, melyek mentén a szakmai ellentétek, nézetkülönbségek az év októberétől majd ideológiai alapelveket érintő szembenálláshoz vezetnek. Nem támadják egymást, de azáltal, hogy ki-ki a saját politikai értékszempontjai szerint elemez egy történelmi drámát, láthatóvá válik, hogy már áthidalhatatlanok a közöttük lévő ellentétek. Mindkét oldal retorikai nehézségekkel küzd. A „kormánypártiak” azért, mert az általuk képviselt hatalompolitikai érdek nem engedi meg, hogy „nyílt” sisakkal rontsanak a „szövetséges” népi írók egyik vezéralakjára, az „ellenzék” pedig azért, mert az „egyenes beszéd”-nek ekkor még cenzurális akadályai vannak.

Ha felidézzük Illyés Gyula – 1956 januárjában, a Nemzeti Színházban bemutatott – *Dózsa*-drámájának katarikus hatását, s összevetjük azt a marxista kritikusok szigorú ítéleteivel, 1956 politikai erőviszonyainak szellemi háttérébe is bepillantathatunk. Lássunk előbb néhány lelkes élménybeszámolót!

„Mű, amely nem zsugorít, hanem vadul megráz. Mű, amely felnőtté, magyarrá, forradalmárrá, emberré üt. Az új magyar irodalom ünnepi órája. [...] Mi a mának szóló mondanója Illyés drámájának? Mit mond nekünk ma Dózsa? [...] Egyet szeretnék kiemelni. És ez a nemzeti felelősségérzet, a közös sors tudata. Azért is jó magyarnak lenni, mert Dózsa György a miénk és mert Illyés Gyula olyannak ábrázolta, amilyennek szeretjük és elképzeljük őt.”⁴

„Prüszköl a polgár, fanyalog / a sok dramaturg, összevissza / vitatkozik, ágál, dadog. / De méltóbb hozzád az a vizsga, hogy – sírtam. Torkom elszorult, / gerincemen végigfutott a / szent borzongás. [...] Hogy vak szemek, süket fülek / nem értenek? – Az érc kiválik, / elforr salakja-hamuja.”⁵

„... a halál előtti elszánás végső, nagy magányosságában annyi erő zeng belőle – Ti. a Dózsát alakító Besse nyei Ferencből –, annyi hajthatatlan akarat, amennyi elég volt egykor egy hősi élet méltó befejezésére, hogy azután áttörje évszázadok sötét bástyáját és hirdesse a tüzes máglyán trónoló parasztkirály utolsó üzenetét: Merjetek! Addig van ország!”⁶ „Illyés Gyula új drámáját, a *Dózsa Györgyöt* [...] Aki látta, mind azt mondja, hogy a legnagyobb élmény, aminő az utóbbi években, sőt évtizedekben, magyar színpadról magyar embert érhet. [...] Illyés drámája igazi dráma, az első szótól az utolsóig egyetlen feszültségben tartja a hallgatót, magával ragadja az embert, megrázza szíve gyökereiig, megtisztítja, felemeli. Évek óta most láttam először könnyel csillogó szemeket a nézőtérén [...] A lelkek parázsló szeme előtt folyt a magyar tragédia, mint a klasz-

szikus hagyományok nyomán mindenütt, ahol igazi hang igazi hallgatót talál [...].⁷

Közös vonása a drámát és szerzőjét ünneplő kritikának, hogy nem elemzik behatóan a művet, „csak” elemmentáris erejű hatását idézik fel. Velük szemben számbeli fölényben vannak azok a publicisták, akik dicsérik ugyan Illyés színművének költői szépségeit, de elmarasztalják azt a téma aktualitásának hiánya, a források „önkéntes” kezelése miatt. Számos kritikus dramaturgiai hibának tartja, hogy a harmadik felvonásban „Dózsa megtorpan”. Ennek az értelmezésnek az érveit a jeles irodalomtörténész, Béládi Miklós foglalja össze. Szerinte a parasztvezér „Mészáros Lőrinc intése ellenére is bízni tud Zápolyában, aki közös harcra szeretné megnyerni. Zápolya ajánlata cselvetés, maga Dózsa sem hisz neki feltétlenül, mégis megindul Temesvárra. [...] Az író eltérítette Dózsát dramaturgiai útján attól a szereptől, amire előkészítette, s ezzel le is szállította arról a magaslatról, ahová emelte.”⁸ A dráma elemzői ezen a ponton vetik fel a hitelesség kérdését, s marasztalják el a szerzőt, amiért figyelmen kívül hagyta a „történelmi tényeket”. Azért sántít ez az érvelés, mert olyan *tényekre* hivatkoznak, amelyeknek – sem korábban, sem később – szinte egyetlen mozzanatát sem igazolta a történettudomány,⁹ s azért is, mert a történelmi hitelességnek semmi köze a dramaturgiához. Lássunk példákat ezekre is!

„[...] a Zápolyát alakító színész (Ungvári László) fokozza is a darab hibáját: Zápolyájában több az erő, mint a gyávaság, több a határozottság, mint a cinizmus, kétszínűség. S végül – író, rendező, színész közösen – majdhogynem tragikus hőst faragnak e kislelkű akarnokból.”¹⁰

„[...] a dráma egészében inkább csalódás, mint az a nagy kiteljesedés, amit vártunk tőle.” „Azzal hogy Zápolyának tulajdonít ilyen szándékokat (ti. az erős nemzeti királyság megteremtésének programját) és Dózsával megtagadhatja az ezek megvalósításában való részvételt, Illyés valójában feje tetejére állítja a történelmet, összezavarja nézője történelmi tudatát és ösztöneit: megszerettük Dózsát, és neki szeretnénk igazat adni, de nem tudunk, mert ebben az utolsó, döntő vitában fantasztának mutatkozik, aki valamilyen politikai finnyáságból inkább a szörnyű mártíriumot választja, mintsem hogy megragadja a kínálkozó – és a darab szerint valóban kínálkozó – lehetőséget arra, hogy megfordítsa a saját sorsát – mégis betöltsse azt a hivatást, amelyet mindeddig magáénak érzett, miután Mészáros Lőrinc a végeken kinyitotta a szemét. Ha ez így lett, ha ez így lehetett volna – akkor Mohácsért tulajdonképpen nem Zápolya a felelős.”¹¹

„Amikor a színpadon a véstörvényszék előtt Zápolya a török ellen hívja segítségül Dózsát – nem érezzük hitelesnek. Illyés oly bőséges színekkel, érdekesen formálja meg Zápolyát, hogy a harmadik felvonásban vele szemben elhalványulni érezzük a parasztvezér figuráját. [...] Illyés sokkal inkább könyvdrámát alkot, mint színpadi művet.”¹²

„A konfliktus [...] elvontsága, zavaró kettőssége abból ered, hogy az író pusztán a történelemben keresett ihletet és példát, és nem a történelem és a saját kora között az összecsengést. Pedig [...] az egész világirodalom valóban értékes regény- és drámatermése azt mutatja, hogy a múltról szóló mű akkor forrósodik fel igazán, s akkor lesz maradandó, ha a múlt példáján át saját korához, a mához szól az író, ha a történelem egyben aktuális mondanivalónak is hordozója. Ebben a drámában ezt az aktuális mondanivalót sehol sem találni. [...] mintha éppen az alkotó aktuális irányítási, megváltási akaró izgalmát hiányoznák belőle.”¹³

Gyűjtsük csokorba a kritikusok kifogásait! Volt, aki a darab aktuális mondanivalóját hiányolta, volt, aki Zápolya figuráját érezte hiteltelennek, míg Dózsa alakját „elhalványulni” látta, mások számára a dráma egésze okozott csalódást, amiért a főhős „valamilyen politikai finnyáságból a szörnyű mártíriumot választja”; „valójában feje tetejére állítja a történelmet, összezavarja nézője történelmi tudatát és ösztöneit”. A legalaposabb, legelmélyültebb elemző is úgy látja, hogy Dózsa Mészáros Lőrinc intése ellenére is bízni tud Zápolyában, s ezzel az író eltérítette Dózsát dramaturgiai útján attól a szereptől, amire előkészítette, s ezzel le is szállította arról a magaslatról, ahová emelte.”¹⁴

A bírálatok a dráma „húsába vágunk”. Többször nem az előadást, nem a színészek teljesítményét veszik célba, s nem is dramaturgiai problémákat feszegetnek, hanem a mű alapeszméjének egyértelműségét vonják kétségbe. Okkal merül fel a kérdés: vajon félreértették-e az író mondanivalóját, avagy a szerző nagyon is aktuális üzenete elől zárkóztak-e el. Ha vették volna a fáradságot, hogy összevessék a színpadról elhangzó szöveget a dráma két évvel korábbi – a *Csillag* 1954-es évfolyamában folytatásokban közölt –, eredeti változatával, nem kerülhette volna el a figyelmüket, hogy Illyés tudatosan „térítette el Dózsát attól a szereptől, amire előkészítette,” vállalva azt a kockázatot is, hogy ezzel nemcsak a történészeket provokálja, hanem a drámaesztétika tudósait is nehéz feladat elé állítja. Míg az eredeti változat tudniillik megfelelt a hagyományok által szentesített műfaji követelmé-

nyeknek, az 1956-os verzió magát a tragédia fogalmát értelmezte újra. Az első (az 54-es) verzióban a végkifejlet külső tényezők (váratlan események, egyenlőtlen erőviszonyok) hatására következik be, a korrigált (az 56-os) szöveg szerint maga a parasztkirály választja meg, hogy *melyik úton* indul el végzete felé. A korábbi változatban tragikus vétséget követ el, amikor szabad emberként, a siker reményében naivan, jóhiszeműen fogadja el Zápolya együttműködésre szóló ajánlatát, az utóbbiban fogolyként – élete árán is – elutasítja a vajda által felkínált alku lehetőségét. Döntését ott az elvállalt feladat, a *végző cél* – a török elleni küzdelem (harc) – értelmébe vetett feltétlen *hite*, az utóbbiban a főurakkal való szövetkezés *reménytelensége*, azaz a hatalom iránti bizalom teljes hiánya motiválja. „Dózsa én vagyok!” – mondhatta volna Illyés a Bánk bánnal azonosuló Katona József után. Mert az az út, amelyen Dózsa végigment Budától Temesvárig, ugyanaz az út, amelyet költőnk és elvbarátai jártak végig 1918-tól 1956-ig.

Egyedül Sótér István ismerte fel, hogy az író – a műfaji szabályok rovasára is – elsősorban történelemélményéhez és élettapasztalatához igazította műve dramaturgiáját. Az irodalomtudós jó irányban tájékozódott, amikor az egyszerre hízog és fenyegetőző, megértő és arrogáns Zápolya jellemrajzát – egyáltalán a politikus-karakter bonyolultságát – Illyés személyes tapasztalataira vezette vissza. „Zápolya alakja révén – mondja Sótér – a Dózsa-dramában mintha [...] a népi írók sorsára, pályájára tett utalások is helyet nyernének. [...] Zápolya kísértő szavai ugyanis emlékeztetnek azokra, melyekkel a Horthy-korszak némelyik politikusa a népi írókhoz fordult, és Dózsa megvető némasága: talán jelképes felidézése egy ilyen helyzetnek.” Tegyük hozzá: valójában inkább helyzeteknek! Mert Illyés nem „egy ilyen helyzetre” és nem is elsősorban a Horthy-korszakra gondolhatott. Miután tegeződő viszonyban volt a kommunista diktatúra vezetőivel – Rákosival, Gerővel és Révaival¹⁵ –, a zsarnoki hatalom természetét „testközelből” ismerte. Megérlelődött benne a felismerés: nem elég „Egy mondattal” lerántani a leplet a zsarnokságról: a leleplezőnek is számolnia kell tette következményeivel. Mert „A magyar forradalmak ritkán kérdezték azt (még vezéreiktől sem), hogy készülsz-e rá, viszed-e bele eltervelten a közösségedet? Hanem azt: vállalod-e, benne vagy-e, ami rátok szakadt?”

II.

Jelképes értelműnek tekinthető, hogy Illyés Gyula október 23-án távol van Budapesttől, s meglepetésként éri a forradalom kitörésének híre. Nemcsak fizikai távol-

ságról van szó. Szabó Lőrincet mutatja be egy miskolci irodalmi esten,¹⁶ azt a költőt tehát, akinél az övétől jobban különböző alkatú, világnézetű művészt talán egész nemzedékében nem találhatott volna. A barátságuk sem volt mindig felhőtlen. Illyés, aki a nemzet ügyének képviselőjét nem pusztán erkölcsi kötelességnek, hanem a művészet hivatásának is tartja, sokáig nem tud megbékélni azzal, hogy pályatársa „teljesen internacionalista és kozmopolita volt”. Abban az interjúban,¹⁷ amelyikben kimondja ezt a kategorikus ítéletet, kapcsolatuk érzelmi szinuszgörbéjére is utal. Ezt írja: „Életemben talán kétszer vesztettem össze vele olyan fogadalommal, hogy többé nem nyújtok neki kezet; éppen a magyarság sorsáról volt szó. Ilyeneket kérdezett: »Miért vagy te magyar? Mi közünk nekünk ehhez?«”

Nem magától értődő, hogy barátságuk annak ellenére kiállja a szakítópróbákat, hogy az ennyire fundamentális elvi kérdésekben nem értenek egyet. Szerepe van ebben az egymás iránti „zsigeri” rokonszenvennek, de még inkább annak, hogy Illyésnek szüksége van a Szabó Lőrinc-i alkat gravitációs erőterére. Nem mintha szeretne megszabadulni a közügyek, a politikum terhétől, azoktól a „tündéri láncoktól, melyekkel hazájához s gyermekéhez oly igen meg vala kötözve”¹⁸ – hanem mert egyszerre akarja bizonyítani az „individualista” költészet közérdekűségét, s hogy a közügy is hozzátartozik a teljességre törekvő individuum identitásához. Tudja, hogy költészetnek és politikumnak az a fajta ötvözete, amely Petőfi életművében megteremtődött, nem reprodukálható a XX. század viszonyai között, de meg van róla győződve, hogy a költészet csúcsaira csak „a lírai ének a társadalmi emberrel való azonosulása” révén lehet eljutni. A pályája egészét meghatározó alapelvekről vallva ezért mondhatta, hogy ez a gondolat esztétikai elméletének „magva volt.”¹⁹

Hogy mi hangzott el azon a miskolci irodalmi esten, nem tudjuk pontosan. (A közelmúltban megjelent *Naplójegyzetei* sem szólnak erről.) Csak következtethetünk rá abból a tanulmányból, amit alig egy évvel korábban írt barátja költészetéről. A *Szabó Lőrinc – vagy boncoljuk-e magunkat elevenen?* című, mintegy negyvenoldali írás²⁰ egyszerre tárgyyszerű, analitikus életműkritika, érzelmes vallomás és rejtett ars poetica: a magyar értekező próza egyik remeke. Miközben bevezeti olvasóját pályatársa világába, két évszázadra tekint vissza, hogy felvázolja Európa szellemtörténetét, s éles kontúrokkal tegye láthatóvá, mi a hagyományos ebben a költészetben, s mi az új. Miután a XVIII–XIX. századi irányzatokban a

végletekig fokozódnak az ember létszemléletének ellentmondásai, korszerűnek csak az a szemlélet tekinthető, amelyik megjeleníti, de fel is oldja őket. Illyés szerint Szabó Lőrinc lírájában ez történik: verseiben minduntalan paradoxonokba ütközünk. *Materializmus* című verséről maga a költő mondja, hogy „*éppen annyira viselhetné azt a címet is, hogy »spiritualizmus«*. [...]”²¹, s Illyés az egész életművet hasonló fogalmi ellentétpárokkal jellemzi. Barátja költészete szerint „Leszámol a hiedelmekkel, a világ idealista kendőzöttségével”, de – a tanulmány ezt gazdagon dokumentálja – székepszisének semmi köze a XIX. századi modernnek nihilizmusához. „Individualizmusa [...] mély közösségi érzés. [...] nincs individualista költő, aki ennél több s égetőbb közösségi kérdést felvetett.”²² Bizonyára azért veszi védelmébe több alkalommal is éppen az individualizmust, mert a marxista kritikusok ideológiai szótárában ennek a fogalomnak elmarasztalást, kirekesztést indokoló jelentése van. És mivel ugyanezt a szótárt használják akkor is, amikor Szabó Lőrincen egyértelműen lojális politikai állásfoglalást kérnek számon, Illyés ezúttal is vállalkozik az alperes ügyvédjének szerepére: „*A Tücsökzene szerzője nem az osztályharc útján halad, de közösség útján jár.*”²³ „Materializmus és moralitás együtt őt nem a világ gyors átalakításának reménye felé vezette, mint Majakovszkijtől kezdve annyi, a puszta materializmusból kiindult kortársát. De nem is a visszafordulás, a csőd, a pesszimizmus, a schopenhaueri, az »idealista« bukás felé.”²⁴ Paradoxon jellemzi Szabó Lőrinc lírájának intellektuális karakterét is: „*A Te meg a világ*”²⁵ olyan magaslát, amely örök központja lehetne egy emlékműnek. Soha a magyar *gondolati* líra ilyen csúcspontok nem jutott. A gondolatoktól feszülő vers nem elvont: sőt *nagyon is tárgyyszerű*: egy korszak gondját s indulatát gyűjti. [sic!]²⁶

A Szabó Lőrincről szóló tanulmány éppúgy gyökeres változást sürget irodalomértésünkben s általában a kultúra világában, mint aminőt az utcára vonuló tüntetők tízezrei követelnek a politikában. Illyés legalább a saját szellemi műhelyében lebontja a művészi és gondolkodói szabadság ideológiai korlátait, s követendő példát mutat: hogyan lehet a művészi értéket egy dogmatikus kultúrpolitikával szemben megvédeni. Finom utalásai „az osztályharc útját” és a „puszta materializmus” csapdáját elkerülő kortársára persze nem helyettesítik a barikádokat, de nem hiányozhatnak a forradalom céljait megfogalmazó kiáltványok közül. A miskolci irodalmi est és a Magyar Rádió épülete előtt lejátszódó dráma ugyanazon forgatókönyvnek a részei tehát, még ha a szereplők nem tudnak is egymás fellépéséről.

Azt hihetnők, hogy a *Petőfi-életrajz*, az *Ozorai példa*, a *Fáklyaláng* és a *Dózsa*-dráma írója – barátja példáját követve – maga is kivonulni készül a közéletből. Naplóinak számos helye megengedné ezt a következtetést, ám bármennyire kívánta is, hogy csak költői hivatásának élhessen, a 23-i események hatása felülírta a régóta érlelődő elhatározását. A másnapra tervezett vidéki (debreceni) programját azonnal lemondja, hogy mielőbb visszaérjen Pestre. Nem azért, hogy politikai szerepet vállaljon. Néhány nappal később (október 27-én), amikor Kállay Gyula felkereste „és – az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság javaslatára – megpróbálta rávenni, hogy legyen népművelési miniszter”, ő nem fogadta el, mert – miként mondta: – ő „a tűz akar maradni és nem a kerék”. (Történetietlen a kérdés: mit tett volna, ha előre tudja, hogy a tisztséget Tamási Áron sem vállalja el, s végül is „Lukács György lett a népművelési miniszter a második Nagy Imre-kormányban”.²⁷

Ebben a kis (október 27-i) intermezzóban nem a váratlan helyzetre felkészületlen ember óvatossága, hanem egy írónemzedék évtizedek óta formálódó stratégiája érhető tetten. XX. századi történelmünk során három sokkoló élmény intette arra Illyés Gyulát és kortársait, hogy ne vállaljanak *közvetlen* szerepet a politikában. Mindhárom traumát csalódás okozta. 1919-ben szinte valamennyi irodalmi irányzat képviselői lelkesen csatlakoztak a Tanácsköztársaság forradalmi programjához, hogy azután hitüket veszítve belső vagy tényleges emigrációba vonuljanak. A két világháború között a népi írók és a hatalom kiegyezési kísérlete bukott el, majd a kommunista diktátorok ígéretei tévesztették meg az írástudók új generációját. Egy évszázaddal korábban még hitelesen hangozhatott Petőfi csatakiáltása: „Előre hát, mind, aki költő / A néppel tűzön, vízen át!”, most a háromszori kiábrándulás és megaláztatás után a szellem emberének új pozícióban és újfajta éthosszal, új szerepet kellett keresnie a hatalom és a társadalom: a vezetők és a vezetettek között. Ez a szerep- és útkeresés nem a Rákosi-diktatúra idején kezdődött, hanem egy jó évtizeddel korábban: a második világháború utolsó esztendeiben.

A népi írók 1943-as balatonszárszói konferenciájának résztvevői belátták, hogy „akár a német, akár az angol vagy az orosz koncepció győz”, a magyarságra „súlyos megpróbáltatások” várnak, ugyanakkor úgy látszott, hogy „óriási rés nyílt, hogy a magyarság a maga természete s legjobb gondolkodóinak a tervei szerint rendezze be az életét.”²⁸ Németh László ennek a naivan optimista jövőképeknek a felvázolásával tett kísérletet arra, hogy a politika iránti gyógyíthatatlan székepszisést az írói hivatás-

tudat pátozával ellensúlyozza, ám a következő évtized tragikus fejleményei felől visszatekintve az ő szkeptikus-patetikus diagnózisa is tévesnek bizonyult. Nem számolt azzal, hogy a világ újrafelosztása nem pusztán a nagyhatalmi erőegyensúly megteremtését szolgálja, hanem – nem mellékesen – azt a törekvést is, hogy a nemzetek ne „a maguk természete” szerint „rendezzék be az életüket”. S hogy éppen a nekünk jutó szovjet felügyelet alávetettjeit fogja a legkíméletlenebb megpróbáltatásoknak kitenni ez a hatalmi ambíció, az éppen azt a szellemi elitet teszi majd »lábadóvá«, amelyik illúziókat táplált a szovjet modell iránt. Közöttük Illyés Gyulát is.

Amikor tehát költőnk visszautasítja a neki felkínált miniszteri tárcát, nemzedékének írói/művészi autonómiáját védi abban a reményben, hogy „a magyarság jövőjét tervező legjobb gondolkodók” között ő is ott lehet. A szerepajánlat pillanatában még megalapozottnak tűnhetett ez a remény, hiszen amit a forradalom első napjai ígértek, lényegesen nagyobb horderejű változásokról szólt, mint amit a nagyhatalmak osztozkodása eredményezett 1945-ben. Az egy héttel később, november 4-én bekövetkező fordulat azonban a szkeptikusokat igazoló új helyzetet teremtett. A háború végén nagyhatalmak fogtak össze, hogy legyőzzenek egy – háborút provokáló – nemzetet, most egy másik nemzet, a magyar próbálta – egyedül – kivívni magának a jogot egy világgal szemben, hogy a „maga természete szerint [...] rendezze be az életét”. És ezt nagyobb veszélynek ítélte mindkét világhatalom, mintha valamelyik gyarmata a riválisához próbált volna csatlakozni. A sztálinizmussal és a kapitalizmussal egyaránt szembeforduló, a „saját útját” kereső magyar forradalom sikere esetén²⁹ nemcsak a meglévő erőviszonyok billentek volna fel, hanem magának a kétpólusú világszabvány az eróziója kezdődött volna meg. Pontosabban: azok a világfolyamatok, amelyeket – bukása ellenére is – a magyar forradalom indított el, gyorsabban bontakozhattak volna ki. Ezért kellett bekövetkeznie a szovjet csapatok visszatérésének a forradalom fővárosába, s ezért történhetett meg, hogy az Amerikai Egyesült Államok diplomáciája nemcsak elnézte, eltűrte, de határozottan szorgalmazta is a magyar forradalom vérbefojtását.

A „jövőt tervező legjobb gondolkodóknak” az új hatalom nem osztott lapokat, s ezért nekik maguknak kellett feladatot találni. Az új szerepek alanyát nevezhetjük, „ügyvivőnek”, „mediátornak”, „békéltetőnek”, de ezek a szavak csupán egy szellemi közszolgálat gyakorlati követelményeit jelentik. Legpontosabban a Kölcsey-filológiában „polgárjogot nyert” fogalom: a *paraklétosz* fejezi ki Illyés vállalkozásának a lényegét. Arra az írástudóra utal,

akit nemcsak alkalmassága, hanem küldetésstudata is arra predesztinál, hogy közvetítsen az egymással szemben álló „ügyfelek”, táborok között. Kényes, már-már lehetetlen vállalkozás ez. Azzal a kockázattal jár, hogy mindkét oldalon a másik fél ügynökét látják benne, s a két tűz közé szorult ember hol arra kényszerül, hogy a nyilvánosság előtti önigazolással, hol arra, hogy belső emigrációba vonulva védje meg személye hitelét, kikezdett identitását. (Az 1957. január 30-i feljegyzésből: Nemcsak a legjobb barátai, „de már mások is azon a véleményen voltak, hogy a *Zsarnokság* (értsd: *Egy mondat a zsarnokságról*) c. verssel sokat »jóvátettem«. Hogyha kétkulacsosnak tartottak is... most úgy látszik szimbólum lehetek.”)

Nem itt van a helye, hogy behatóan elemezzem az ilyen próbatételnek kitett ember pszichogramját, de most kell megjegyeznem, hogy a XX. századi magyar irodalom összképe másképp mutatna, ha nem ütötték volna rá Illyésre és a népi írókra általában a *kollaboráns* jelző pecsétjét. Ám hogy megtörténhetett, hogy az irodalomtörténeti kánonban méltatlanul leértékelődött a népi irodalmi mozgalom szereplőinek a teljesítménye, azt csak részben indokolja egy uralkodóvá váló irodalomtörténeti iskola ízlésdiktatúrája. Nem volt nehéz elvitatni a rangját, lerombolni a tekintélyét egy olyan költőnek, akinek a morálját, eszmei elkötelezettségét csak egy végletesen kompromittálódott szóval lehet jellemezni. Még hívei is kockázatosnak tartják, hogy kimondják: szocialista volt. Mint ahogyan azok voltak – Veres Pétertől Németh Lászlóig és Tamási Árontól Déry Tiborig – az egész népi tábor, s a forradalom szellemi vezérkarának nem népi kötődésű tagjai is. Nem „szociálisan érzékeny” emberek, nem is szociáldemokraták, hanem *szocialista magyarok*. Olyan *homo publicus*ok, akik számára a politika társadalmi és nemzeti programja elválaszthatatlan volt egymástól. Érthető persze, hogy miután fél évszázad nyelvi háborúiban tökéletesen kilúgozódott e szó eszmei töltete, borzongunk hétköznapi használatától. De éppily magától értődő az is, hogy a kommunistáktól és a „nemzeti” szocialistáktól egyaránt elhatárolódó magyar szocialisták szerepének ismerete nélkül sem az irodalom, sem a képzőművészetek, sem a politika történetét – kiváltképpen 1956 titkát – nem lehet megérteni.

III.

Míg a modern kori forradalmak – ha lényegesen különböző ideológiák jegyében is – több évszázados társadalomtörténeti folyamatokban próbáltak tabula rasát teremteni, ’56 sem a múltat nem akarta végképp eltörölni, sem azt nem ígérte, hogy „ez a harc lesz a végső”. Sem az

osztályharc doktrínája, sem a nacionalizmus ideológiája nem játszott benne meghatározó szerepet, és nemhogy nagyhatalmi illúziókat nem tápláltak, de még Trianon perújrafelvételét sem követelték a résztvevői. Mérsékelt volt politikai programja is. Nem irányult sem a második világháború után kialakult status quo, sem a fennálló társadalmi rend ellen, „mindössze” a nemzeti függetlenség eszméjét akarta a szocializmus alapelveivel összeegyeztetni. Azokkal az alapelvekkel, amelyek feltalálhatók voltak mind a szociáldemokrácia, mind a népi írói mozgalom programjában, s amelyek reális alternatívát kínáltak a feudálkapitalizmus restaurálásának kísérleteivel szemben is. Ezekben a programokban a függetlenség fogalma már nem pusztán a valamitől, hanem a valamire való szabadságot is jelentette. Forradalmunk tehát nem politikai céljainak radikalizmusával, hanem azzal hívta fel magára a világ figyelmét, hogy konkrét társadalompolitikai céljaival összehangolt alapvető jogelveket és erkölcsi értékeket képviselt: az emberi méltóság, a nemzeti önállóság, azaz az egyéni és közösségi szuverenitás egyetemes eszméit/elveit tűzte a zászlájára. Azáltal vált tehát világgtörténelmi jelentőségűvé, hogy – Albert Camus szavaival – „a szabadság, az igazság [...] az emberi felemelkedés hatalmas mozgalma” volt. Illyés Gyula egész életművével előkészítette, *Egy mondatával* és *Dózsa-drámájával* pedig előre jelezte ezt a forradalmat.

JEGYZETEK

- 1 ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957. Atlantisz sorsára jutottunk*. Bp., MMA – Magyar Szemle, 2016. október 31. szerda, 34.
- 2 ILLYÉS Gyula: *Cél és út*. = *Beatrice apródjai*. Bp., Szépirodalmi, 496.
- 3 ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. Bp., MMA – Magyar Szemle, 2016.
- 4 KUCZKA Péter: *Dózsa György – A magyar nép tragédiája*. = *Irodalmi Újság*, 1956. ápr. 5.
- 5 KÓNYA Lajos: *A Dózsa-dráma szerzőjének*. = *Irodalmi Újság*, 1956. április 21.
- 6 VAJDA György Mihály: *Dózsa*. = *Színház- és Filmművészet*, 1956. 9.
- 7 SZALATNAI Rezső: *Nézőtéren: Illyés Gyula: Dózsa György*. = *Evangélikus Élet*, 1956. február 5.
- 8 BÉLÁDI Miklós: *Dózsa. Illyés Gyula drámája*. = *Új Hang*, 1956. IV.
- 9 Ld. KULIN Ferenc: *A történetírás Dózsa-képe*. = *Magyar Művészet*, 2014. 3–4. 176–185.
- 10 BOGÁTI Péter: *Dózsa György*. = *Népszava*, 1956. február 12.
- 11 *Az Irodalmi Újság* 1956. március 3-i számában az *Illyés Gyula Dózsa-drámájáról* szóló kritika.
- 12 KATKÓ István: *Dózsa György*. = *Népszava*, 1956. február 4.
- 13 NAGY Péter: *Illyés Gyula drámája*. = *Irodalmi Újság*, 1956. március 3.
- 14 BÉLÁDI Miklós: *Dózsa. Illyés Gyula drámája*. = *Új Hang*, 1956. IV.
- 15 ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek – 1946–1960*. Bp., Szépirodalmi, 1987, 371.
- 16 ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek – 1956–1957*. Bp., MMA – Magyar Szemle, 2016. 18. 3-as jegyzet.
- 17 Szabó Lőrincről. = ILLYÉS Gyula: *Hajszálgyökök*. Bp., Szépirodalmi, 1971, 536.
- 18 KATONA József: *Bánk bán*
- 19 ILLYÉS Gyula: *Beatrice apródjai*. Bp., Szépirodalmi, 357.
- 20 ILLYÉS Gyula: Bp., Szépirodalmi, 1975. II. köt., 181–228.
- 21 SZABÓ Lőrinc: *Vers és valóság*. Bp., Magvető, 1990. I., 306–308.
- 22 ILLYÉS Gyula: Szabó Lőrinc. = *Iránytűvel* II. Bp., Szépirodalmi, 1975. 198.
- 23 *Uo.*: 219.
- 24 *Uo.*: 225.
- 25 Szabó Lőrinc egyik verseskötetének címe.
- 26 *I. m.* 198.
- 27 ILLYÉS Gyula: *I. m. (Naplójegyzetek – 1956–1957)*, 27.
- 28 Németh László szárszói előadása 1943-ban.
- 29 Ld. az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság plakátját! = ILLYÉS Gyula: *I. m. (Naplójegyzetek 1956–1957)*, 27.

Sturm László

Vas István és ötvenhat

■ Az ötvenhatos forradalomnak van egy értelmezési hagyománya, amely minden politikai, lélektani, társadalmi kérdés fölött az események kozmikus, isteni eufóriáját emeli ki. A legjelentősebb írók közül így lát például Ottlik Géza és Karátson Gábor. Mindkettejüknél életműszervező erő lett az átélt katarzis (Karátson *Ötvenhatos regénye* magáért beszél, Ottliknál – N. Pál József és mások tanulmányaiból tudható – a *Túlélők* az ötvenhatos tapasztalatok beépítésével vált *Iskola a határonná*). Ottlik aztán már nyíltan ír a *Budában*: „Aki nem volt ott végig, semmiféle költői képzelőerővel, forradalomért lüktető szívvel, akár lángelmével sem tudhatja felfogni, mi volt ez. Én sem tudtam volna előre elképzelni, hogy milyen ez a boldogság, amivel az ember járt Budapest utcáin – mert nem ismertem, egyszerűen fogalmam sem volt róla, hogy van ilyen boldogság.” (Ottlik, 272–273.) Karátson egy interjúban mondja: „...az ’56-os esemény is metafizikai esemény volt. Akkor valami előlépett, ami lenyűgöző volt. Aki nem látta, elképzelni se tudja; nem ám amolyan politikai dolog.” (Karátson 191–192.)

A Vas Istvánról élő felületes kép alapján, mely szigorúan racionális, politikailag pedig óvatos alkotónak láttatja, talán meglepő, hogy ő szintén így, kinyilatkozásként élte meg a forradalmat. Sőt, számára is életműszervező lett, bizonyos értelemben egész további munkásságának tengelye. (Talán kevésbé meglepő, ha tudjuk: Ottlikkal szoros barátság fűzte őket egymáshoz, Karátson pedig fiatalemberként járt el Vasékhoz.) Körülbelül két évvel a halála előtt, 1989-ben a költő egy interjúban kimondhatta: „...láttam a Sztálin-szobor ledöntését. Akkor már tudtam, hogy ez forradalom. Mámorban éltünk. Óriási mámorban. Megírtam, versben is. Ez volt a legnagyobb dolog életemben. Ilyet már nem látok, nem fogok látni, ne is lássunk, mert most nem arra volna szükség.” (Tóbiás 296.)

A vers, amire céloz – és amit az idézett interjúban „egyik legkedvesebb versének” (Tóbiás, 297.) nevez –, a rendszer-változásig íróasztalfiókban maradó *Az új Tamás*. Valóban a forradalom legjelentősebb versei között a helye. A mára már

sokak által ismert, kétrészes költeményben a költő a kétkezdő Tamás apostol történetének átírásával, magára vételével érzékelteti az átéltek istentapasztalat jellegű nagyszerűségét: „És boldog vagyok én, hogy láthatok, / És elmondhatom, hogy »Feltámadott!« / Feltámadtál, sírbatett nemzetem, / [...] És eljött közénk a pünkösdi lélek, / S értelme lett értelmetlen igéknek. // Mert én voltam a Kettős, hitetlen: / Azt hittem, nem vagy, csak a képzeletben, / S hitetlen ujjamat sebedbe mártva / Tudom csak, mi a test feltámadása, / És szólni nem tudok, csak dadogok: / Magyar vagyok. // És köszönöm, hogy szent sebed előtt / Életem tornya összedőlt, / S kiárad bennem boldog szégyenem, / S minden szenvedve hordott kételyem / S a szenvedélyes értelem / Érvénytelen, érvénytelen. // [...] És nem vagyok többé Kettős, csak egy, / Bizonyosság dobbantja szívemet, / S értelme lett a nem-értett igéknek: / Te vagy az út, az igazság, az élet.”

Nyilvánvaló a kiemelt részletekből is: a forradalom kinyilatkoztatás erejű. Ez az erő visszajuttat valamiféle isteni egységbe, begyógyítja az élet hasadtságát. A kinyilatkoztatás hordozója (médiума vagy megtestesítője): a nemzet, a magyarság. De hogyan értelmezzünk ilyen zavarba ejtő sorokat: „értelme lett értelmetlen igéknek”? Vagy miért megköszönni való, hogy „Életem tornya összedőlt”? Arra gondolhatunk leginkább, hogy az értelmüket vesztő „igék” alighanem a költői hagyomány megszentelte értékek lehetnek, olyanok amelyek a közösséghez, nemzethez, hazához kapcsolódnak, vagy olyan erényekhez, mint az áldozat és a hűség például. Mindezek léte csak vág, ráfogás, önbecsapás – sugallhatta számos tapasztalat évtizedeken át. Sugallhatta a hit reményét folyton kikezdő „szenvedélyes értelem” is. És most kiderül: nem az észnek volt igaza. Kiderül: van nemzet, közösség, értelmes áldozat, van életértelmet jelentő magyarság. Bár az ész keserű józanságának szintén megvolt a maga igazsága, a Feltámadás, a pünkösdi lélek fényében maga is átlényegül, győz az éssen túli remény.

Vas István verse beilleszthető egy költői sorba is, mely ugyancsak ötvenhat transzcendenciáját állítja középpont-

ba. Jellemző módon itt a talán legjelentősebb alkotások merülnek föl, legalábbis Vas versei mellett Márai *Mennyből az angyalát* és Weöres *Majtény, Világos stb.*-jét tarthatjuk ötvenhat egyértelmű költészeti remekműveinek. Márainál az angyal, a karácsony, a megfeszítettetés, a magyar nép azonosítása Jézussal hasonlóan emeli túl az eseményeket a köznap világon, mint Vas *Az új Tamás*-ban. Weöres rövidebb versében '56 Nyugat általi megtagadása az európai kultúra végét jelenti, és nála szintén feltűnik az angyal és a három vers lényegi közösségét hordozó megváltó, krisztusi áldozat: „Végül angyal szállt le ránk, / bár a halál angyala volt is! / Ő illesztett fejünkre / tipró kereknek fekete mocska felett / arany-vörös koronát” – kezdi a verset.

Az újjászületés, a diadalmas felsőbb létértelem Vas több versének lesz témája a forradalom utáni időkben. Az *Egy régi dal visszhangja* gyerekkorában megismert zsidó mesés példázatot mond újra. Így fejezi be: „De nem múlik, de viszzatér, / Kit apám vett két garasér, / Felszökell a világ szíve, / Egy gödölye, egy gödölye.”

Az *Ezékiel* öszövétségi történetbe ágyazza a feltámadást, áthallással '56 áldozataira: „E tetemek, ez az én népem, és megtartom, amit ígértem – Ember Fia, mondd nekik. / És megteszem a sosevoltat, kijönnek a sírból a holtak, és vagyok, aki vagyok.”

Az *Előhang* és a *Rapszódia egy őszi kertben* saját és társa majdani halálával néz szembe bizakodva. A *Parlament* az angol történelemre hivatkozva a magyarról is szól (egyben megint csak értelem és hit új távlatait hirdetve): „A nagy dolgokat e világra / A vér hozza, a vér, / S a józanság, barátaim, / Hit nélkül semmit sem ér.”

Azonban vannak olyan versei, amelyek, ha nem is *Az új Tamás* egyértelműségével, de az áthallásoknál szorosabban kötődnek ötvenhathoz. A *Pesti elégia* himnusz a fővároshoz, a megváltáshoz: „A Város megváltotta magát és megváltott magának, / Sebeiből felém ragyog a nem remélt bocsánat”.

A *Mikor a rózsák nyíltni kezdtek* a szerelem és házasság történetébe helyezi a közösen átélteket: „Volt vidámabb nyarunk s merészebb azelőtt, / De emlékszel? ez volt a legszebb. / Némán kertünkbe hajoltak a szomszéd temetők, / Mikor a rózsák nyíltni kezdtek.” (A nyár emlegetése egyrészt utalhat valós időre, a történetek felfogásához szükséges valós időbeli távlatra. Másrészt a teljességélmény jelképes hónapja. És persze a cenzúra kijátszására is jól jött.) A rózsza kedvelt motívum Vas költészetében. Sokfelé ágazó szimbolikájában a magyarság is helyet kap egy 1943-as rövid jegyzete szerint (A *világuralomról*). Itt Illyéssel vitázik, aki szerint minden nép világuralomra tör: „De vajon igaz-e a természetnek ez a pánimperializmusa? A szik, de a gyomnak minden fajtája világuralomra tör, azért kell irtani. [...] A rózsza annyira

nem tör világuralomra, hogy a legkülönbözőbb óvintézkedésekkel lehet csak életben tartani. [...] Azért tudtam mind- eddig megvetően nézni azokra a zsidókra, akik Londonba vagy Ausztráliába vándorolnak ki az angolok világuralmát segíteni, mert azt hittem, hogy én rózsánéphez szegődtem, nem bojtorján-néphez.” (*Igen is...* 16., 17., 18.) A költemény talányosnak tűnő két sora – „Ez az öreg nyarunk szelíden betemette / Velencét s Angliát” – utal a szemléleti váltásra: ötvenhat egyetemes jelentőségével a magyarság szintén egyetemes mércévé vált (magyar ember számára: a legégetőbben egyetemessé).

Így készíti elő a vers többek között a Vas antológiadarabjának számító *Cambridge-i elégia* Cambridge–Sárospatak párhuzamát. Egyébként ebben a híres versben is lehetséges az áthallás. Maga Vas hívja föl a figyelmet egy 1970-es rádióműsorban: „A *Cambridge-i elégiát* 1959-ben írtam. Magyarazzam-e, hogy nemcsak Wesselényire, Zrínyire, Frangepánra és Nádasdyra gondoltam közben? Hogy a *Coventry székesegyház* írása közben arra emlékeztem, ami Budapesten történt?” (Sumonyi, 230.) Érdekes, hogy 1970-ben ilyen vallomás elhangozhatott. Az *elégia* esetében az összeesküvők „dúvadnak” mutatása legalizálhatta. (Félreértések elkerülése végett: maga utal rá máshol, hogy a „dúvadakhoz” ő egykor kommunistaként kiemelt, majd börtönbe kerülő barátai sorsát társította, Zelkét, Déryét.) Az említett *Coventry székesegyház* elég nyíltan veszi egy kalap alá a náciizmust és a kommunizmust.

Mindezeknél jóval későbbi mű a *Vénasszonyok nyara*. A költő utolsó verseskötetében, az 1983-ban megjelent *Ráéunkben* találjuk. Rövid vers, érdemes egészében idézni:

Zakóban megyek át az Erzsébet hídon.
Egyszer már volt ilyen szép ős. Igen, tudom.
Azt hittük, az október belénk szeretett.
Reggel még ragyogott. Hirtelen vége lett.
Hiéna falta fel a holttetem napot.
És mi volt azután? Azután zuhogott.

A költemény egyik középső sorában, annak is a közepén áll az árulkodó „október” szó, ráadásul az egyébként következetesen szabályos felező tizenkettesek egyetlen metaszetrontásával is kiemelve. (A felező tizenkettes jellegzetesen magyar, és a hősi epikához, eposzhoz kapcsolódó formaként kap jelentést.) Az első három és a második három sor éles ellentétekkel a szeretet, a fény eláradását és a pusztulást, sötétséget szembesíti. Természet, ember, közösség („belénk”) és égitest érintkezései kozmikus értelmet adnak a hétköznapi felszínnek. Emberin túlnyúló a szeretet („október belénk szeretett”), párkapcsolatot meg-

haladható a „belénk”, és kozmikus a rákövetkező katasztrofá, a „holttetem nap” fölfalása.

A derús időt fölváltó november 3-án megeredő eső Vas számára nem csak ebben a *versben* lett szimbolikussá. A költő több nyilatkozatából, felesége írásaiból is tudható, hogy monumentális, ám befejezetlenül maradt emlékezései zárójelenetül szánta azt az emléket, amikor Ottlikkal az Astoria körül sétálnak, és a gyűjtődobozokban érintetlenül halmozódó pénzt verni kezdi az eső. Már a szándék is mutatja: élete végéig ragaszkodott ötvenhathoz mint az ön- és világértelmezés középpontjához. A befejezőnek tervezett rész címe is, amiből végül csak pár fejezet készült el, visszautal egyik említett versére, a *Pesti elégiára*: „A Város megváltotta magát és meg tudott váltani engem: / Ott úsznak minden bűneim a februári szennyben. / Meglett a nagy Feloldozás, a földön, a jelenben.” Alighanem innen lett átemelve a címmé vált *Feloldozás*.

Ötvenhat életműszervező jelentőségét igazolja, hogy minden bizonnyal a forradalom élménye ösztönözte Vast a még a háború alatt elkezdett visszaemlékezés folytatására, kiteljesítésére. A korábban többszörösen megrendült létértelem visszanyerése adott erőt és szempontokat az újrakezdéshez, a költői és tanulmányírói főművek mellé állítható szépprózai főmű megszületéséhez. (Érdemes ismét megpendíteni az Ottlik-párhuzamot.) A visszaemlékezés-folyam első részévé tett, még 1943-ban keletkezett *Elvesztett otthonok* 1972-es utószavában, az évtizedekkel, világfordulókkal azelőtt írtak esetleges elavulásáról töprengve jelzi az értő olvasónak ötvenhat megkerülhetetlenségét: „Jobban nyugtalanít [...] az a kijelentésem, hogy Bartók bécsi szereplésekor éreztem először „és alighanem utoljára” nemzeti büszkeséget. Holott éppen amikor az *Elvesztett otthonok*-at útjára bocsátottam – tizenöt évvel elkezdése után és tizenöt évvel mostani kiadása előtt –, már igazán tudatosíthattam volna, hogy azóta is volt részem nemzeti büszkeségben.” (*Nehéz szerelem* I. 79–80.) Ha kételkedne valaki, hogy ötvenhatról beszél, elég egy dátum: az *Elvesztett otthonok*at először 1957-ben „bocsátotta útjára”. A kinyilatkoztatás megélése ajándék, ám egyben elhivatás is. A fenti sorok így folytatódnak: „Ma már, persze, azt is tudom, hogy ez az újabb nemzeti büszkeség is közrejátszott abban, hogy kedvet kaptam az *Elvesztett otthonok* folytatására. Habár, »kedvet kaptam«, ez nem a legszabatosabb kifejezés. Inkább szükségét, sőt, köteleességét éreztem a folytatásnak.” (Uo. 80.)

Nemcsak az idézett utószóban, hanem olykor magában a főszövegben is utal a forradalom tapasztalatára. Az ifjúkori olvasmányából leszűrt történelemszemlélet nyilván annak hatására értékelődik át: „azt láttam, hogy minden forradalomnak leveretés a sorsa – és nem láttam még,

hogy sose végleges”. (Uo. 125.) (Ugyanezt a belátást *versben* is megfogalmazza a *Távoli Eseményben*: „Az Esemény szétgurult, csöppjeit / A homok rég felitta. Azt hiszed? Ne hidd! / Az ilyen csöppeket, vércsöppeket nem issza be / Se pusztaság se tengerpart se sivatag homokja. Az emlékezet / Dünáin át szivárognak hajszálerekben, / Míg bűvóár nem lesz belőlük. [...] Távolságban tör föl, tárgyatlan, tiszta zuhogás. / És senki sem kiáltja: Hurrá! Győzelem! / S a két ujjukat sem feszítik V alakra.”)

Amikor a saját életében megállapítja lassú érlelődés és hirtelen változás szerves egységét („Ez a ráébredés egyébként, mint életem valamennyi jelentős felfedezése, a felismerés észrevétlen felhalmozódása után, hirtelen történt, egy látszólagos csöndes és eseménytelen, de lényegében forradalmi pillanatban.” *Nehéz szerelem* II. 132.), azt sejteti az egyéni élet szintjére vetítve, hogy a forradalom nagyszerűsége is belegyökerezik a magyar történelem egészébe, így azt is új fénybe mártja, azt is betetőzi, „feloldozza”. Föltárja sokszor bujdoszó igazi értelmét.

Nem akármilyen életút állt már Vas mögött a forradalom idején: szívós önneveléssel kiszakadt a szülei fémjelezte közegből, megtalálta a bizonyosságot adó szerelmet, majd átélte szerelme halálát, volt több öngyilkossági kísérlete, túlélt ostromot, üldöztetést, újabb szerelmeket talált, megelégedett költői hangját, sikerét. Miért lett hát ötvenhat „a legnagyobb dolog” az életében? Mert az események forgatagában elbizonytalanodó eszményei, választásai mindenek után ötvenhatban kaptak fényes, végső igazolást.

Milyen értékek mellett döntött korábban? A magyarság mellett döntött a magyarságtól elkülönülő zsidóság vagy kozmopolitizmus ellenében. A magyarság azonban sokszor csak a hagyomány szellemi síkján maradt átélhető, a valós életben akár a hivatalos kitaszítással is szembe kellett néznie (igaz, másrészt az áldozatkész segítség számos megnyilvánulása jelentkezett). Kisgyerekként Petőfiért lelkesedve, majd a kommunistákkal szimpatizálva a forradalom tűnt kíváncsinak. A történelmi tapasztalatok és érettebb belátások egy időre kiábrándították. (Rákóczi-rajongásáig kellett visszahátrálnia, ha hinni akart.) A gyakorlati, apja által kínált érvényesülést elutasította a költészet fentebb világáért. De nem illúzió-e csak egy ilyen fentebb világ? A Budapest-ellenes közhangulatban és irodalmi életben ő Budapest mellett kötelezi el magát, nem hajlandó főváros és vidék szembeállítására. Alapérték számára a társadalmi-közösségi elhivatottság, szolidaritás, de épp ennek a fogalmaival takarózik a brutális szovjethatalom. Végül, de talán elsősorban: hitetlenség, de még zsidóság helyett is Jézust és a katolicizmust választotta.

A forradalom, úgy érzi, mindenben igazolja, vagyis minden meghatározó döntését alapértékként mutatja föl. Bizonyossággá teszi a költészetben megcélzott fentebbi szféra létét és hathatóságát. Élménnyé teszi a magyarság valóságát és értékét, egyben a történelmi hagyomány elevenségét. Megmutatja, lehetséges és van olyan forradalom, amiről korábban álmodozott. Budapest pedig nagybetűs és örök Város, egyben a magyarság és Magyarország megtestesítője. Elég megint a *Pesti elégiáiból* idézni: „Kihagy a Város kőszíve, de meg nem áll soha, / Ha minden követ lerontaná a Végzet valaha, / Az Időben épül újra föl, mert van hozzá joga. // Mert nem kövei teszik, traverzei, falai, / Ha százszor leromboltatik, megmarad annak, ami: / Meg tudta örök életét a Haláltól váltani. // [...] Tudom, valahogy, valahol majd beszámíttatik, / Hogy itt éltem és egyszer sem akartam élni máshol, csak itt.” Az idézet a kegyelem, a krisztusi jelenlét tapasztalatát is közvetíti.

A forradalom után úgy látja, mindössze kisebb és nagyobb rossz között lehet választani. Az illyési „szélárnyékban” reménykedik valamelyest. „Leverték a legnagyobbat, amit csináltunk. De hát éltünk, ezt most már ki kell bírni. Ilyen kompromisszumos állásponton voltam.” (Tóbiás, 297.) A történelmi tér eldugult, maradt az egyéni teljesítmény:

„a magam kiegyezését megkötöttem. Nem úgy, hogy híve lettem volna a császárnak, de úgy, hogy hagyjanak békén.” (Uo. 297.) Világosan látja, a nyugat is leszerepelt. Ezért a rendszerváltozás sem tölti el sok reménnyel a belátható jövőt illetően. Egyik utolsó interjújában mondja (*Kritika*, 1991/3, 4.): „Én utálok a kapitalizmust, de rendben van, tudomásul veszem, hogy jobbat nem tehetünk. [...] A legerősebb érzésem mégis a szorongás Magyarország sorsáért, ami rettenetes és csüggesztő.” Egyetemes feltámadásremény és korhoz kötött csüggedés – talán nem is zárják ki egymást.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bölcsen teszi a költő, ha elfordul a politikától.* Beszélgetés Vas Istvánnal (KOVÁCS Dezső) = *Kritika* 1991/3.
 KARÁTSZON Gábor: *Az együgyű Isten*. Bp., Filum, 1997.
 OTTLIK Géza: *Buda*. Bp., Európa, 1993.
 SUMONYI Zoltán: *Vas István*. Bp., Szépirodalmi, 1982.
 TÓBIÁS Áron: *Megmentett hangszalagok*. = Kortárs, 2015.
 VAS István: *Igen is, nem is*. Bp., Szépirodalmi, 1987.
 VAS István: *Nehéz szerelem I–II*. Bp., Szépirodalmi, 1983.

Szörényi László „Évfordulóra” – Az újonnan fölfedezett Kónya Lajos

■ Igaza van a Kónya Lajos *Naplók* című gyűjteményét és *Válogatott verseit* tavalyelőtt, illetve idén megjelentető Fehér Bencének, aki az 1956-os forradalomhoz kapcsolt költőnemzedék tagjai közül éppen Kónya Lajost hiányolta legjobban az eddigi értékelésekből, összefoglalókból és visszaemlékezésekből. Pedig valóban ott van a helye az ifjú Nagy László és Juhász Ferenc, vagy az idősebbek közül Zelk Zoltán, Déry Tibor, Tamási Lajos, Csanádi Imre vagy Benjámin László mellett. Ezt azért kell nyomatékosan leszögeznünk, mert eddig filológiailag, sőt bibliográfiailag is szinte lehetetlen feladatra vállalkozott volna, aki összképet akart magában alkotni a költőről. Hiszen fiatalkori, ki nyomtatott versei tökéletes könyvritkaságok, később pedig egyrészt önmarcangoló természete, másrészt az irgalmatlan cenzúra és kiadói önkény hármasszűrőjén kellett átjutnia ahhoz egy-egy költeményének, hogy egyáltalán megjelenhessék, előbb valamilyen időszakos kiadványban, később pedig kötetben. Sem összes versei nem jelentek meg, sem olyan válogatás, amelyben lehetőséget kapott volna életében, hogy maga mérje fel, hogy mit érdemes összegyűjtenie, milyen változatban, s hogy ehhez a megválogatott terméshez illessze oda – akkor véglegesnek szánt vagy gondolt folytatásként – az éppen akkor legfontosabbnak tartott egykorú versek némely darabját.

A család által megőrzött hagyatékból dolgozó Fehér Bence szinte lebírhatatlan nehézségekkel küzdött, hiszen jó pár verset – sőt talán a fennmaradt anyag többségét – nem csupán az ilyen-olyan cenzúra torzította el; a költő sokszor hosszú évek után újra elővette kéziratait, és részleteiben, néha egészében átdolgozta vagy akár szétírta őket. Véleményem szerint a válogató és szerkesztő bravúrosan oldotta meg feladatát, mert az utószóban egyrészt lexikoncímszónál jóval bővebben, de életrajzi esszénél szűkszavúbban, a textológiai problémákra koncentrálnak teljes portrét rajzol a költőről – akinek ő egyébként unokája –, másrészt mindenütt meggyőzően megállapítja, hogy az egykorú nyomtatott kötetekből, illetve a költő hagyatékában talált sokszor le-

gépelt vagy kefelevonatból, bekötött kéziratokból hogyan lehet rekonstruálni egy-egy tervezett és esetleg betiltott vagy más esetben már csak tervezett ciklust vagy kötetet. A végén pedig felsorolja, hogy a hatalmas, még így is sok-sok meglepetést tartogató hagyatékból szerencsés esetben mások majd hogyan fogják folytatni az ő feltáró munkáját.

Kónya Lajos rendszeres, de nem folyamatos naplóró volt. Ez azt jelenti, hogy mikor úgy érezte, hogy életében elkövetkezik egy-egy fontos korszak, amely történeti érdekléssel is rendelkezik, azt napi feljegyzések formájában rögzíteni kell, később pedig megszerkeszteni és kerek egészé formálni. A 2014-ben megjelent gyűjteményes kötetből megtudhatjuk, hogy ezek közül egyedül az első bécsi döntés után visszakérült felvidéki részekről szóló beszámoló semmisült meg vagy lappang, a többit ki lehetett adni. A legrégebbi az 1934-es gödöllői cserkész-világtalálkozóról szól, ahol tizenkilenc éves korában fiatal cserkészisztiként vett részt, utána következik az 1940-es erdélyi napló, amely a *Nővekedő ország* címet viseli, majd az 1942-es hadinapló (*Orosz földön*), amelynek szerkesztett változatát egyrészt 1956-ban sikerült megjelentetnie az írónak (*Hej, búra termett idő*), majd ezt negyven év múlva, 1996-ban immár cenzurális beavatkozások nélkül ki lehetett adni, Nemeskürty István kísérettanulmányával. Páratlan dokumentum a Tiszántúl orosz megszállásáról a Szeghalmon keletkezett, az 1944 szeptember 22-től 1945 június közepéig tartó, külön címet nem viselő napló. A kötetet az eddig teljességgel kiadatlan 1956-os napló zárja, amely egy hosszabb legépelt részből és egy rövidebb, ceruzával írott kéziratból áll. Függelékként a szerkesztő – teljes joggal – csatolta a költő még egy – föltehetőleg október 25-én írott – cikkét egy akkor tervezett, de meg nem jelentetett lapba, továbbá a forradalomra emlékező verseket 1957-ből, végül pedig a megmaradt zsebnote-szekből megfejthető és kiolvasható jegyzeteket.

Ez a dokumentumgyűjtemény, ebben a formában, ahogyan tudniillik versekkel, mégpedig rendkívül erős, sőt megrázó módon, megkerülhetetlenül olvasandó ver-

sekkel fejeződik be, a kritikust is óhatatlanul arra kötelezi, hogy még a lehető legrövidebb, pillanatnyilag adott terjedelemben is éljen a lehetőséggel, és összekapcsolja a naplók által föltárt életrajzi és eszmetörténeti adattömeget – nyugodtan mondhatunk akár kincsesbányát is – azokkal a versekkel, és a külső és belső ellentmondásokkal, amelyek – részben rákényszerített, részben benső daccal vállalt cenzúra és öncenzúra kettős szorításában – megformálták Kónya valódi és végleges költői arcképét.

Legjobb lesz talán teljes terjedelmében idézni – hiszen eddig teljesen ismeretlen szövegről van szó – azt az emlékverset, amelyet úgy írt Kónya 1957. október 23-án, a forradalom egyéves évfordulójára, hogy közben egyértelműen és félreérthetetlenül mintegy újraírja Arany János 1850. március 15-re írott *Évnapra* című versét:

Évfordulóra

*Tündéri hajnal, ó, megátkozott,
megtagadott s elárult őszi fény!
Emléked sincs, csak pernye és mocsok,
mely ott kavargog kútjaink vizén,
ételünk s italunkat mérgezi.
Csak a mélyről jött sóhajok, jajok!
Kialudtak tűzhányód fényei
s a hősök mind szajhák és tolvajok!
Háromszázhatvanötször megmerült
árnyékban és ragyogásban a Föld –
de ezerszer sötétebb lett egünk,
hogy reményünk ezerszer rombadőlt.
Az ember énje kétfelé hasadt,
homlokán hordja bíbor szégyenét,
s már szebbik arcát belül óvja csak,
hol szelleme virrasztó mécse ég.*

Ne higgyük egy percre se, hogy a versből kitetsző keserűség csak vád, és nem önvád is egyúttal. Ez egyértelmű, hogyha például olyan verssel vetjük össze, mint a *Két arcom ég* című. E vers két változatban és két különböző címmel is fennmaradt; az egyiket datálta is 1957. április 4-én, amelyet természetesen katonai díszszemlével ünnepelt meg a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány. Az embernek még ma is eláll a lélegzete, hogy mekkora ötlet volt az akkor nyilvánosan és diadalmasan fölvonuló tankokat egy kicsit más szövegösszefüggésbe helyezni. Ugyanis az első versszak még a felvonulást idézi:

*Harckocsik csörögnek, vasmellű medve-ágyúk,
bufogva és sikoltva, a zaj gyűrűz utánuk,
az ég lángol felettük.*

A harmadik versszakban pedig már visszaugrottunk az időben az előző év novemberébe, amikor a Budapestet újra „felszabadító” hadsereg sikerrel szétlőtte tankjaival például az Országos Levéltárat is:

*pattognak házaink, parázslík a levéltár –
ki messze elfutott, talán vissza se tér már,
iszonyodik a lángtól.*

A gödöllői napló egy idealista, mélyen hívő, az örök béke esélyeit egy pillanatra reálisnak tartó fiatalember elmélkedéseivel van teli. Nyelv- és őstörténeti adatok alapján boldogan fedezi fel a finn fiatalokat, kelet-közép-európai módon pedig a lengyeleket és a litvánokat. Az erdélyi napló minden diadalmámortól mentesen és rengeteg balsejtelemmel telve észleli, hogy az észak-erdélyi szórványmagyarság történelmileg utolsó korszakát éli, és ha nem jött volna a visszacsatolás, akkor teljesen fölmorzsolódott volna az idegen tengerben. Ám azt is érzékeli, hogy az elrománosodott hajdani magyar falvakat akkor is testvérnép lakja, ha már jóformán egy szót sem tud senki magyarul. Hozzátehetjük, hogy ezt a felismerését, amely az erdélyi magyarság és románság egymásrautaltságát vallja, később többször is gyümölcsöztette, akár verseiben, akár az oroszországi hadinaplóban, illetve visszaemlékezésben, mert hiszen az ő mint zászlós parancsnoksága alá tartozó században igen sok olyan román anyanyelvű honvéd is szolgált, akik – magyar etimológiájú családnevük dacára – már egy szót sem tudtak magyarul. A hajdani vallási eredetű hevület és világnézet tovább is bekeretezi és mintegy teljessé formálja egyrészt a nemzetföltő, másrészt a szegénységparti nézeteket, amelyeket – kiderül a naplókából – legalaposabban, legmélyebben egy katolikus tábori lelkésszel, a Don-kanyari szolgálat idején az evangélikus Kónya legjobb barátjával folytatott beszélgetésekből rekonstruálhatunk. (E lelkész, Nyék Sándor élete és tevékenysége megérdemelné az alapos feldolgozást. Úgy tűnik, hogy 1945 után kizárták a hadseregből, és valószínűleg ekkor kezdetett bele szűkebb Balaton-menti szülőföldjén a népdalgyűjtésbe.)

Ami az őstörténetet és a nyelvészetet illeti, az oroszországi napló rengeteg adatot tartalmaz Kónya érdeklődéséről az urál-altaji népek nyelve és kultúrája iránt. Úgy találkozott ő is az orosz hadifoglyok között a rokon népek fiaival, mint annak idején Kodály Zoltán, aki az első világháborúban Magyarországra került orosz hadifoglyok között gyűjthetett uráli népzene. Ami az egyre erősödő kapitalizmusellenes hangot illeti: Kónyát nemcsak saját életének eseményei, illetve az otthon megismert valóság

háborította fel, hanem az is, hogy miközben az alája besorozott katonák éjjel-nappal életüket kockáztatták (a század legnagyobb része egyébként ott halt meg a Don-nyarban vagy a visszavonulás közben), otthon családjukat kilakoltatták vagy más kényszerintézkedésnek vetették alá; ezt ő a magasabb parancsnokság által visszautasított, visszadobott kérvényekből tudhatta meg, amelyeket neki kellett közölni a szerencsétlen érintettekkel. Ehhez járult még ráadásul a német „bajtársak” sokszor elviselhetetlenül fölényes és ellenséges viselkedése, amely főleg az urivi áttörés után vált kibíráhatatlanná. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy egészen a hazatérésig az összes negatív tapasztalatot folyamatosan ellensúlyozta az az épen és erősen megmaradt keresztény hit, amely úgy látszik, csak később roppant meg vagy színeződött át.

Ha a nem közvetlenül '56-tal kapcsolatos, eddig szintén ismeretlen versek között szemelgetünk, akkor találhatunk olyat is, 1965-ből, amely föltehetőleg éppen az elveszett vagy elvesztegetett hajdani erős hit eltűnését siratja, illetve ennek a veszteségnek a jegyében szerkeszti meg egész életpályáját, visszafelé is.

Gyáva

*Én nem bíztatlak könnyű életre de az ártatlan
örömök kora ellobogott már
nem vereget majd vállon a vénség kihűl a paplan
kúszó karjaid mint a folyondár
támaszt keresnek de nem lesz mibe megkapaszkodnod
nehéz büntudat mardos halálig
el nem követett vétkeidért kell járnod a poklot
visszaperelnéd oldott óráid
de életed az egyetlen elfolyt ujjaid közül
üres tenyered hiába nézed
nincs semmilyen sors vonalaiban borzas ördögöl
el ne aludjon eszmélkedésed
Mert nem töltöttél színbort szerelmed rézpoharába
sosem tártad fel magad egészen
ügyetlen voltál kegyetlen voltál és gyáva gyáva
egykori üdvöd kerek egében*

A forradalmi napló egyik epizódjából kiderül, hogy október 26-án a költő találkozott a volt miniszterrel, Darvas Józseffel. Forradalmár fiatalok elkapták, és egyrészt leköpték, másrészt föltették neki a kérdést, hogy miért szolgálta tíz évig ezeket a „csibészeket”. Darvas javulást ígérve reszket, Kónya megkéri az ifjakat, hogy ne verjék meg, mert író volt és talán újra az lesz, végül egy öreg tűzoltó is pártolja az elvtársat azzal, hogy majd a bíróság elítéli, „lehet, hogy fel is akasztjuk, de ne itt ítéljük”. Dar-

vas azonban nem ússza meg ilyen könnyedén. Alá kell írnia egy nyilatkozatot, és a papírt mint dokumentumot el is viszik. Mint kiderült, a srácok három kérdést tettek fel neki, de retteg, hogy majd a párt később árulónak tekintik.

„Mi az, mit akartak tőled? – kérdem. Nagyon nehezen szólal meg, úgy kell harapófogóval kiszedni belőle a szavakat. Csak sóhajtozik. – Nem tudom, mit fog szólni a párt, árulónak fog tartani, ha megtudja – mondja nehezen, töredezetten. – Miért? Mit tettél? – Egy nyilatkozatot kellett aláírnom. – Megint sóhajt, nagyon keservesen. – S milyen nyilatkozatot? – Három kérdésre kellett felelnem – nyögi ki végül. – S mik voltak a kérdések?

Kiderül, hogy ez volt a három kérdés:

1. Minek tartja március tizenötödikét?

2. Minek tartja október hatodikát?

3. Minek tartja az október huszonharmadikán elkezdődött eseményeket?

D(arvas) március 15-ét a szabadság ünnepének, október 6-át nemzeti gyászünnepnek, s az október 23-a óta folyó eseményeket nemzeti függetlenségi harcnak tartja.

Hol itt az árulás? – próbálom megnyugtatni, de csak háborog és nyugtalankodik, s mikor a Szövetségbe érünk, sírva fakad. – Nagy iskola volt ez, nem mondom – szólok neki, de nem felel, csak hull a könnye.”

(Kíváncsi vagyok, hogy vajon megvan-e a párttörténeti levéltárban ez a dokumentum, vagy november negyediké után Darvas gondoskodott arról, hogy inkább azokat akasszák fel, akiknek ő ezt aláírta, semmint őt, ha már ő életben maradt.)

Úgy látszik, az allegória mindig ment a magyar költőknek, de a cenzorok is fel voltak erre készülve, és tudtak arról valamit, hogy a gaz ellenforradalmárok mindig Petőfiékkel szoktak takarózni. Ezért természetesen az 1968. augusztus 25-én írott verse sem jelenhetett meg mostanáig; érthető is, hiszen itt még kimondatlanul a Csehszlovákiát Brezsnyev elvtárs parancsára magyarokkal is megtámadtató Kádár elvtársat is inzultálja a javíthatatlan Kónya:

Egy magyar honvéd sírverse

*A szabadságért fogtam fegyvert,
ám árulókkal isten megvert.
Világosnál leraktam sírva,
zúgó tenger volt szívem kínja.
Bitófák árnyékában álltam,
fegyverek fojtó vadozában.
Büntetésül idegen honban
küzdöttem én császári zsoldban.*

*Minek egykor védője voltam,
kényszerűségből azt tiportam.
Rossz ügyért kellett harbaszállnom,
így tört rám haragos halálom.*

Néha-néha azért a cenzor is hibázik, és ezért némely verse megjelenhetett. Pedig ha lett volna egy csepp eszük, akkor rögtön felfedezték volna az ellenforradalmiságot abban a versben is, amelyben Illyés Gyulára emlékeztető szenvedéllyel vall anyanyelvéről, mint a számára egyedül érvényes transzcendencia egyetlen biztosítékáról. Idézzük az 1971-ben megjelent, talán egy évvel korábban írott vers, a *Szerelmes ének* második felét:

*Nekem Berzsenyi nyelvén
zeng az ég s Vörösmarty
szavával jajdulók az
elpiszkolt-ingü eszmék*

*Nekem Károli Gáspár
nyelvén beszélt az isten
soha nem hittem volna
különben egy szavát sem
Nekem József Attila*

*nyelvén mondd hát szeretsz-e
s Ady Endre gyilkos
mondataival átkozz
ha el tudlak feledni*

*S ha lesz világ amelyben
magyarul senki sem tud
fátlan kopár világ lesz
nem vágyom benne élni*

Azt hiszem, nem tévedek, ha e két, filológiai felbecsülhetetlen újdonságot kínáló kötet után Kónya Lajos költészetét nem csupán a kellő helyére állíthatjuk a magyar költészet képzeletbeli panteonjában, hanem bizvást elmondhatjuk, hogy a neki két Kossuth-díjat és életen át tartó lelkifurdalást hozó kommunista epizód ördögi csábítását le tudta győzni, és vissza tudott térni ahhoz az eszmekörhöz, amely költővé tette.

FELHASZNÁLT IRODALOM

KÓNYA Lajos: *Naplók*. A szöveget gondozta FEHÉR Bence, Bp., Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, 2014.

KÓNYA Lajos: *Válogatott versek*. Válogatta, szerkesztette: FEHÉR Bence, Bp., Hét Krajcár, 2016.

Ókovács Szilveszter

Csizma a posztamensen

avagy '56 tizenhárom napja a 2016-os Operában

■ Mindenki emlékezhet a 2006-os emlékmű, a Vaskefe¹ botrányára, amikor megint – és ezúttal igen látványosan – szakadt szét a művészet és a „valóság” minden időben hasznos, ámbar meglehetősen bonyolult összefüggésének hálója. Míg a pályázat nyertese a történelmi tényekhez képest erős absztrakcióban gondolkodott, az artistikum felől megvádolható volt akár szájbarágással is; 1956 egykori harcosai, elítéltei közül viszont sokan értetlenkedve fogadták. Természetesen nem volt köztük légiónyi művészettörténész, így magasröptű körök és lapok magáról tehettek és tettek is arra a naiv javaslatra, mely szerint az egykori Sztálin-szobor helyén inkább a régi talapzat, azon pedig az eredeti csizmapár álljon, és a róla anno leszakított bronztest helyén csak a csizmaszárba dugott lyukas zászló lobogjon. Pedig megkapó köztéri szobor ez is, illő és megdöbbentő mementó az is.

(Ha Berlinben elmegyünk az 1943-ban lebombázott és romosra meghagyott Vilmos-emléktemplom mellett, azt sem érezni modorosnak.) A művészetnek persze nincs bírósága, csak utókor nevű esküdtszéke, amelyet viszont szoríthatunk olyan döntési helyzetbe is, mint amikor utólag mentenek fel kivégzetteket. Később elmondható valamiről, hogy nem szeretjük, kimondható, hogy hiba volt, jobb lett volna tán más vagy a másik, de a helyzet már reparálhatatlan.

Ez a harapófogó: a tényszerű, pontos történelmi újratanulás, a közérthető, a tanúk számára is igaz emlékezés és a stilizált, érzésekké formált hommage-kultúra baráz-

dáltsága, kibékíthetetlenségének érzete tolta a Magyar Állami Operaházat abba az irányba, hogy valóságos fesztiválon próbálja meg minden oldalról, minden lehetséges művészi eszközzel bemutatni a forradalmat, és ezzel szolgálni a 60. évfordulót – miközben direkt '56-os termés az opera- és balettművészet terén úgyszólván nem létezik. Így került sokféle csizma mindenféle talapzatra.

Spartacus

Seregi László nagy kitörése a táncosi, jelenetes-egyfelvonásos koreográfusi szerepből a *Spartacus*-balett, amely 1968-ban nem csak témájában volt forradalmi. Seregi olyan zeneműhöz nyúlt, amely Aram Hacsaturjának,

Moszkva örmény kedvencének Lenin-rendet és Sztálin-díjat is hozott, s amely arra volt hivatva, hogy a személyi kultusz tetőfokán – mint korábbi királyok, abszolút uralkodók idején – ókori, szinte félmitológiai példákkal támasszák meg a Nagy Vezér bálványát. Spartacus rab,

Spartacus lázad, Spartacus erős, Spartacusnak igaza van – és Spartacus győz. Noha nem győzhet végleg, mégsem bukik el, hisz halála is milliókért (mármint milliók érdekében) véghez vitt hőscselekedet, és ügye – ugye – nem bukhat el vele.

Seregi táncjátéka – ahogy ő aposztrofálja: „drámai balettje” – más szövegkönyvet követ, mint a szovjet példa, sőt, még a hatásos, de hangos, néhol egyenesen ricsajos, a zeneileg legkevésbé értékes Don Quijote-i baletthagyományt is követő partitúrát is átépíti némileg. Legnagyobb erénye a gyönyörű, szívbe markoló, ma is érvényes képek mellett éppen a dramaturgia konstruálása: az idővágással, a cselekmény emlékező keretbe tételével sokkal szubjektívebb térbe érkezik. A haldokló Spartacus előtt leperereg életének – itt: harcos életének – filmje, és a narratíva világos, a látomásos szerkesztés indokolt lesz. A pöffeszkedő rabtartók elleni lázadás és felkelés jogosságához sem fér kétség, így különösen pikáns, hogy 1968-ban (épp akkor...) ez a mű elindulhat a maga útján, az meg egyenesen döbbenetes, hogy a nyitó-záró kép egy kereszten függő, haláltusáját vívó elítéltet mutat, s mi tudjuk, nincs semmilyen drámai bűne – a kereszt alatt pedig a számára fontos egyetlen nő siratja. Bár nem efféle színházi tablóról álmodtak az MSZMP KB elvtársai – de a *Barnáné-szerű*² függetlenített párttitkárok sem –, annyit még akkor is bizton állíthatunk: nyilván nem annak szétszalazása okozott problémát számukra, hogy vajon a Szűzanyát vagy inkább Mária Magdolnát látja-e bele az imádkozó-elsirató Flaviába Seregi, az új üdvöske.

A táncmű mozgásanyaga saját korát tükrözi, illetve annak közeli jövőjébe mutat előre, ami nekünk mégis minimum közelmúlt. A párbajokat, a tömegmozgást ma több dinamikával tervezné egy fiatal művész, ugyanakkor a több mint ötvenéves darab sokkal több szépséget nyújt, semmint hogy zavaró legyen a távolság: ahogy az ember Heston *Ben-Hur*ját³ nézi, vagy épp az Operában Nádasdy 1937-es *Bohém-életét*, úgy szemezhetünk Seregi *Spartacus*ával is. De itt, ma szerencsére ifjú héroszok állnak a képben, törik szét a rabigát, és kezdenek – habár három évig tartó – mégis

reménytelen harcot a nagy Birodalom reguláris erejével szemben. Mint '56-ban...

A bányá

Hogy az ötvenes évekről szólna opera? Csak annyira, amennyire film, illetve még annyira se – mármint a XX. században –; az opera pedig még lassabb, áttételesebb műfaj, kevésbé átütő erejű és nem számíthat a népszerűségre, hogy a maga *Szabadság, szerelemét, Szabadság Különjáratát, Liberté '56-ját, Mansfeldjét* vagy akár csak *Szamárköhögését* is egykönnyen létrehozhatta volna. És talán szándék sem volt rá: ha valaki egy-egy pályázattal muníciót adott volna, legalább nyílik esély. De mi legyen most? Eljátszhatjuk a *Pomádé király új ruháját* Ránki Györgytől, amely ugyan merész satíra 1953-ból, de éppoly csonkán és ünneprontón mutatna önmagában, mint ha egy gigantikus *Tanú*-vetítéssel ünnepelnénk a forradalmat, emlékeznénk a szabadságharc leverésére.⁴

És akkor – mármint a futó évad tervezésekor, 2014 őszén – érkezik egy jelzés Bogányi Tibortól, aki csupa zenész családjával Finnországban nevelkedve egészen extra helyismerettel bír a finn szellemi életről. „Lenne egy mű, Einojuhani Rautavaara alkotása, a soha színpadra nem került első opera, a *Bánya*.” Kicsodának a mije is? – kérdezheti bárki. Rautavaara a finnek Szokolay Sándora: nem Bartókja vagy Kodálya, hisz az a címke

inkább Sibeliusra illik, és nem is Petrovics Emilje, mert sosem érdekelt az irányítás. Viszont a szeriális zenéből hasonlóképp és hasonló időben kiábránduló Szokolayval szinkronban egy hosszú életet töltött a vokalitással jegyben járva: 9 operájából az első, a *Kaivos (Bánya)* el-

eddig nem kerülhetett színre. Most igen: e határozott célból Bogányi Tiborral 2014. december 14-én látogattuk meg a 85 éves, nagybeteg zeneszerzőt. Egyik utolsó videóinterjút nekünk, szó szerint a telefonomnak adta, a beszélgetés szövegét először itt, a *Magyar Művészet* hasábjain tesszük közzé:

„– Mester, Budapesten 2016 októberében úgy terveztük, hogy a *Kaivos* finnül hangozna el, de a kórus valószínűleg magyarul énekel majd, egyfajta kooperációt mutatva a színpadon is. Emellett az alkotócsapat is finn lenne, a rendező és a díszlet- és jelmeztervezők is.

– Mi már ennek a formának is rendkívül örülünk, sosem hittem volna, hogy az első, mindenki által elfelejtett operám, egyébként pedig a legjelentősebb, legszemélyesebb művem színpadra kerülhet.⁵

– Mester, miért nem mutatták be a *Kaivost* Finnországban? Mi nem tetszett ötven éven keresztül a finneknek? A nehéz zenei nyelvezete, a témája?

– Tudja, fiatalember, nekünk, finneknek nagyon közeli a szovjet határ. Senki se merte műsorra venni a *Kaivost*, féltek, mit szólnának az oroszok.

– De hát Finnország nem volt része a keleti blokknak! Sőt, deklaráltan semleges állam...

– Mi, finnek az éjszakai fagyok idejének nevezzük azt az egész sötét időszakot. A Szovjetunió mindenbe bele szólt, a szépirodalomba is. Mindenbe, ami nyilvánosságot kapott, az újságcikkekbe is, és a színházi előadásokat főleg nagyon figyelték. Igen veszélyes periódus volt a hatvanas évek ideje, semmiképp sem lehetett műsorra tűzni a *Kaivost*.

– És később, amikor olvadt a fagy?

– Később, amikor kevésbé volt politikailag nyomaszó az éghajlat, talán a hetvenes-nyolcvanas évek táján kétszer is tervezték a bemutatását, de azt az igazgatót viharos gyorsasággal leváltották. Nem tudom, emiatt-e, de annak az embernek távoznia kellett, és a darab balszerencséje folytatódott. Ugyanis egy zeneszerző követte őt a székben, és onnantól szóba sem került az én operám, mert ő a saját műveit szerette játszani.

– Akkor hát adódna a szemtelen kérdés, miért kell egy fiatal szerzőnek olyan művet írnia, amelyiknek a témájáról ordít, hogy Finnországban bemutathatatlan?

– Nem lehetett nem megírni. A történet fundamentuma annyira megérintett, hogy nem is mentem vissza az előadásra, amelynek szünetében elmesélték. 1957-ben nemzetközi modern zenei fesztivál volt Zürichben, és a *Mózes és Áron* először szerepelt színpadon,⁶ ezt mentünk megnézni. A felvonásközben odamentem egy asztalhoz,

leültem hozzájuk, és mint kiderült, a többiek mind magyar menekültek voltak. Az előző évben, '56-ban kerültek Zürichbe, ők mesélték a történeteket, illetve meséltek konkrétan egy bányáról is, ahova felkelők hatoltak be, és ott elrejtőzködtek. Erre a rendőrök bekerítették a bányát, és beomlasztották – tehát elpusztították a felkelőket. Ez az egész annyira felkavart ott huszonévesen, hogy azonmód hazamentem, és még aznap este elkezdtem írni a *Kaivost*. Aztán még évekig tartott, de én, aki hosszú vonatúttal azért mentem Zürichbe, hogy a *Mózes*t meghalljam végre, inkább az első saját első operámat kezdtem el.

– A bánya-történet nincs benne a magyar kollektív tudatban, nem hallottam róla eddig. Büntelenek, vagy legalábbis a konfliktus túloldalán lévők élve eltemetése valóban szörnyű, de operában nem példa nélkül való, gondoljunk csak az *Aida* negyedik felvonására.

– A bánya felkelőkre omlasztása volt a legmeggrázóbb részlet. De valójában ott rögtön nagyon operához illőnek találtam a szimbólumot is, magát a bányát, ahová alá kell szállnunk, mint a lelkünk mélyére. Ez a mentális utazás is izgatott, a legmélyebb önmagunk keresése, amely drámai konfliktusokon keresztül megvalósulhat.

– A szöveget is ön írta, ami – Wagner és Boito ide vagy oda – nem mindennapos a zeneszerzők között, ráadásul sok filozofikus gondolatot is belefogalmazott.

– Igen, ezért is mondom, nagyon személyes mű ez, a legszemélyesebbem. Sokáig írtam, de mindvégig az maradt a vezérgondolat, hogy az ember leszáll a saját lelkébe, a legmélyebben keresi az élet értelmét. A menekültek, ugye, lementek a bányába és próbáltak túlélni, de együtt is rezonáltak a felkeléssel. Valóban sok filozofálás is belekerült, mert amiről nekem a *Kaivos* mesél a konkrét történeten túl, az az önismeret mélysége: mély pszichológiai tartalmú darabot akartam írni.

– Miért készül egy háromfelvonásos, ugyanakkor mégis egyetlen hosszabb felvonás időtartamú mű ilyen sokáig, pláne, ha ilyen hirtelen felindulásból keletkezett?

– Magát a procedúrát azonnal elkezdtem, és hiába csináltam sokáig, három vagy négy évig⁷, végig nagyon inspirált voltam, amikor a *Bányát* írhattam. Hiába kellett közben számos egyéb feladatnak is megfelelnem, muszáj volt tanítani, a végén már valósággal kényszerítettem magam, hogy vidékre vonulhassak, és foglalkozhassak az operával. Inspirációval teli munka volt a librettóját is megírni, és ezeket a viszonyokat, az emberi feszültségeket kiaknázni, mindezt zenévé formálni. És hát..., amikor a legvégét, az utolsó oldalakat írtam, ahol Simont megölik, akkor értesítettek róla telefonon, hogy meghalt az édesanyám. Ezért is érzem a *Kaivos* lelkületét össze-

fonódni azzal az időszakkal, amikor nagyon sok fontos és meghatározó fájdalom, tapasztalás is ért. És zeneileg tényleg azt mondhatom, hogy ez a legjobb munkám.

– A személyes érintettséget mi, magyarok, ’56 kapcsán, nagyon is értjük. De a történet sokat alakulhatott közben, emeltek a nevek, nem magyarok, és soha, semmilyen konkrétum nem utal a magyar forradalomra. Böven elhisszük tehát, hogy mi az indulásnál voltunk igazán lényegesek, később az általános tanító jelleg lett fontos.

– És a zene! Abban a korai időszakomban a zwölftontechnik⁸ uralkodott, ebből tudtam kiindulni, Asconában Wladimir Vogel tanított, a dodekafon zene mestere. Úgy érzem, hogy miként az opera maga és persze az írásával töltött idő is ment előre, számottevően fejlődött a zenei nyelvezetem, az írásmódom, és a végére elérte az emberibb, humánusabb vonulatot. Elég intenzív muzsika ez, amely a végkifejletnél, azt hiszem, valóban gyönyörűséges hangvételt vesz – nyilván nagyon fontos volt számomra a saját fejlődésem is ebben az operában.

– Mégis, miként álltak elő a szerepek, a *Kaivos* figurái?

– Döntően a zürichi elbeszélések alapján. A Komisszár, a bányászok vezetője, maga is bányász volt, egy közülük. De ő már a párt embere, a kommunista párté, akit a lázadók majd megkötöznek, és el is akarnak tenni láb alól. Én mégsem akartam a Komisszárt rossz embernek ábrázolni, egyértelműen szemét alaknak leírni. Ellenkezőleg: értékes szövegeket akartam a szájába adni, mert jó ember ő, csak hogy elemi tulajdonsága, hogy nála a párt mindenekfölött áll. Elvakult, de igazi, érző ember, nem egy senkiházi. Simon, aki majd a felkelés élére áll, szinte véletlenül érkezik a helyszínre.⁹ Ő egy harcos, aki ’45-ben a németek ellen küzdött. A hegyekben lakik, hadvezér-típus, és ahogy betoppan, a bányászok megválasztják új, forradalmi vezetőjüknek. Muszáj elvállalnia a feladatot!

– És mindezt valóban egy Schönberg-opera büfészünetében, tíz perc alatt döntötte el?

– Tényleg az a tízperces találkozó volt meghatározó, egy kávéscsészével a kezében, az opera szünetében! (Nevet.) Igen, ez a magyar menekültekkel folytatott beszélgetés volt az indíttatás, és elég fontos tíz percnél érzem: Magyarország akkor egészen friss történelmi eseményéről írtam darabot, valószínűleg az operatörténetben nincs másik ilyen zenemű. És bár viszonylag gyorsan szü-

letett, lám, több mint ötven év kell hozzá, míg előadják! Hálás vagyok ezért a Magyar Állami Operaháznak.”

Bogányi Tibor, a produkció karmestere úgy látja: „Simon teljesen lohengrini figura, aki kintről, a fényből, a hegyekből jön. Rautavaara nagyon alaposan tanulmányozta Wagnert, és szerintem ezt tudat alatt ő is így gondolta. A *Kaivos* dodekafon mű, nehezen hallgatható, egy bizonyos rendszer szerint felépített zene, amely a tizenkét fokú skálát veszi alapul, de most, hogy két héttel vagyunk a bemutató előtt, hozzáteszem, amit ő is megállapít: tényleg nagyon intenzív muzsika. Az énekesek mind arról mesélnek, hogy nagyon-nagyon jó énekelni, szinte wagneriek az áriák benne, és én zeneileg meg tudom erősíteni a zenekari próba alapján, hogy tényleg, mintha egy Wagner-operát játszanánk, olyan mélysége, olyan hatalmas húzása van – miközben nem négy és fél órát tart; csak egy óra húsz perc az egész opera.”

A *Bányát* tehát finn alkotócsapattal, magyar énekesekkel, kórossal és zenekarral, valamint egy kiváló finn baritonnal, a Simon szerepében fellépő Tommi Hakkalával adjuk elő, finnül. Einojuhani Rautavaara az interjú után másfél évvel, 2016. július 27-én szülővárosában, Helsinkiben hunyt el. Már nem érhetette meg első operájának világpremierjét.

Szerelem

Ha az Olvasó túltette magát azon, hogy magyar operák ugyan nincsenek – még operamegrendelések sem ’56 tárgyában –, viszont eljátszunk egy nehéz finn művet az évfordulón, most már evidensen kiobbantja magából a kér-

dést: De hát miért nem íratnak?! Jogos a felvetés, ezért is született annak a meghívásos operapályázatnak az ötlete, amelyre olyan fiatal szerzők kaptak meghívást, akiknek darabját az Opera még nem mutatta be.¹⁰ Hat művészt kértünk fel, öten vállalták, hogy a meghatározott téma librettóját és az egyfelvonásos mű kereteit felvázolják, egy-egy jelenetét kidolgozzák, személyesen prezentálják, és meg is védik a zsűri előtt. A megadott téma egy nagy magyar klasszikus mű operai adaptálása: Makk Károly – anno cannes-i nagydíjas – *Szerelem* című filmje volt.

A *Szerelem* mindenki kedvence, miközben líraibb filmet nehéz elképzelni, cselekmény alig található benne. Alkalmas operatéma is, hisz ahol olyan kevés a szó – talán mert érvényük véget ért –, ott mindig tere nyílik a zenének, és ebben Csajkovszkijnak nagy igazsága van. A *Szerelem* két Déry-novella egymás mellé helyezése, Bacsó Péter írta a forgatókönyvet, most pedig az operapályázat győztese, Varga Judit csatlakozott az előtte alkotók csapatához. Felkérésünk olyan egyfelvonásos operára szólt, amely tudottan azonos estén megy majd a *Bányával*, tehát orkesztrációja megközelítőleg azonos, zenéje az ünnep méltósága és az egész társadalomra vonatkozó jelentése miatt „közérthető” kell legyen. Nyilván nehéz ezzel a szóval pontosan leírni, mit szeretne az Opera: egy kereskedelmi rádión függő honpolgárnak egy háromnegyedben lüktető konszonáns táncmelódia már lehet érthetetlen és furcsa, egy „nagyon komor” zeneszerzőnek pedig Aribert Reimann híres *Lear*-operája is lehet relaxációs muzsika.

A komponista, Varga Judit így fogalmaz: „Mindig is közel állt hozzám ez a történet, legszívesebben azonnal belevetettem volna magam a munkába. Ebben közrejátszott az is, hogy bár kötött feladat volt, mégis sokkal szabadabban tudtam benne mozogni, mint a korábbi munkáimban... A zenei anyagot és a dramaturgiát mindkét megelőző munkámban a filmek szabták meg, sokszor egy rendkívül szigorú korzettbe kell a zeneszerzőnek szorítania a kreativitását. Így aztán felhőtlen szabadságérzetet adott, amikor megérkezett ez a felkérés, és bár operát írni hatalmas és nagyon komplex feladat, rendkívül könnyedén íródott a *Szerelem* nagyobbik része.”

Bogányi Tibor szerint, aki az este második felét, tehát az új magyar operát is dirigálja, Varga Judit minimalista zenét komponált a *Szerelem*hez, és a mindkét ősbemutatót ugyancsak egyszerre rendező Vilppu Kiljunen azt ígéri, hogy a *Bánya* macsó, öt férfiszerepes, vad fájdalommal teli és metszően fekete, kőszenes világához képest a *Szerelem* pasztelles, világos, öt női szerepes, lágy és vigasztaló mű és előadás lesz. Ha szerencsénk van – és a közönség, a régi szerzők titulussával a „százfejű szörny” is úgy akarja –, időtálló magyar mű születhet az ötvenes évekre és vele a forradalomra, a szabadságharcra reflektálva.

Cziffra '56

Történt pedig, hogy a kínai művész, akit a magyar szervek szerződtettek az Erkel Színházba egy 1956. október 22-i hangverseny Bartók-művének szólistájául – bár arról volt híres, hogy Mao összes művét nyolc nap alatt memorizálta –, a hírhedt II. zongoraversennyel mégsem boldogult. Négy hét volt hátra, és az, hogy a Filharmónia

koncertszervező vállalat emberei elmenjenek a lokálba, ahol – tudvalevően az exmunkaszolgálatos, exhadifogoly és a valamikori disszidens Cziffra György gyötörte a bilentyűket, 1953-as szabadon engedése után visszailleszkedni próbálván a világba, „gerincét újra meggörbítve, alászállva”, ahogy ő írja. Soha előtte Bartókot nem játszott, s ma már azt is tudjuk, utána se.

De Cziffra – aki a zongoraművészi létet még mindig csak ízlelgette, mivel addig mindössze néhány szólóhangversenyen szerepelhetett – meglátta a lehetőséget a nagyzenekari koncertben. A hatalom sejteni engedte, hogy ha Cziffra vállalja a koncertet – amelynek karmes-

tere külföldi, Mario Rossi,¹¹ helyszíne pedig Közép-Európa legnagyobb színházi helyszíne, az Erkel Színház – akkor külföldi hangversenykörútra engedik. Négy hét elképesztő ütemű tanulás és gyakorlás után végül fejből játszotta a versenyművet, „a közönségből pedig mint láva, tört ki a taps”. Nem véletlenül, és tudjuk, a taps nemcsak Cziffának, hanem Bartóknak is szólt aznap este, hisz az expresszív, a „nehéz” Bartókot a Rákosi-rendszer nem engedte a hangversenytermekbe, ott csak népi fogantatású, „primérből” darabjai mehettek – ez a zongoraverseny sem volt hallható tíz éve már. Egy feljegyzésből tudjuk azt is, hogy a Zeneakadémia teljes zenetudományi hallgatógárdáját kivezényelték a tanárok, mert Bartók zongoraverse-nyeihez még lemezen sem juthattak hozzá ez idő tájt.

Több korabeli leírás is arról tanúskodik, hogy a közön-ség egy része már a koncert előtt, nagyobb része pedig a szünetben tudomást szerzett arról, hogy a Műegyetemen „valami történik”. Mire a MEFESZ megalakult és mozgolódni kezdett a Duna túlsó partján, a Köztársaság térről háromezer fellelkesült zenerajongó és muzsikusz, a tiltások alól szabadulni kívánó magyar özönlött kifelé. Joggal gondoljuk, hogy annak az október 22-i színházi élménynek is megvan a maga szerepe és szelete a forradalomban.

Mi az Operaházban – amennyire lehetséges és érdemes – újrátesszük azt a napot: ugyan Vivaldi egyik mandolin-versenyműve helyett az emblemikus *Egmont-nyitány* szól, de utána Cziffra irodalmi igényű önéletrajza, az *Ágyúk és virágok* vonatkozó részletének felelevenítése mellett egy Cziffra-verseny győztes, a nagy elődhöz hasonlóan roma származású Balázs János játssza a Bartók-darabot, ugyancsak először életében. A második félidőt és a hangversenyt csakúgy, mint hatvan esztendővel korábban, Brahms II. szimfóniája zárja.¹²

Díszünnepség

Mindig nagy talány, hogy a jelen írás elején is érintett „darabtalanság” dacára miként lehet kiállítani illón, igényesen, tapintatosan és változatosan a központi állami ünnepség díszelőadását, amely immár sokadszor kerül az

Operaház színpadára? A főbb kötetmek: ne legyen szomorú, hisz nem a leveretést, hanem a forradalom kitörését, a korabeli örömet ünnepeljük, de nem lehet túl vidám sem, hisz tizenhárom nappal később mégis vérbe fojtják a szabadságharcot. Nem lehet rövid, hisz egyenes rádiós-televíziós adás megy, ugyanakkor ezerkétszáz meghívott eljön az Operaházba, ők nyilván nem harminc percért teszik. De hosszú se legyen, mert minden ünnepséget megöl a túlbeszélés-túljátás. Problémás lehet az *Egmont-nyitány* újbóli szerepeltetése, hisz elcsépett, untig ismert, a Chopin-féle *Forradalmi etűddel* együtt. De miért ne élénk a lehetőséggel, amelyet egy ikonikussá vált zenedarab mint a történelem élő, eleven mozaikja jelent, ráadásul nyitányra mindig szükség van, az operaházi közeg pedig szimfonikus zenekart kíván? A *Himnusz*t sem csépett el a gyakori használat, inkább beleégeti a szívbe – természetesen *Himnusz*nak¹³ is lennie kell, még a nyitány előtt.

Nyilván lesz, kell is ünnepi beszéd, azután fajsúlyosabb, hosszabb, összművészeti alkotás következik.

Olyan '56-os, direkt érintettségű operát, amelyet a társadalom különböző rétegei örömmel, értéssel nézhetnek meg, nem tudunk kínálni, erről már volt szó, annak ellenére sem, hogy két nappal korábban mutatjuk be a fent szemlézett *Szerelmet*. Nem gálára való zene, nem részletekben hallgatható mű. Legyen tehát tánc! A mozdulat is arról beszél, amiről a szó már képtelen, a zenével rokon tulajdonsága ez. Remek választás volna Lukács András néhány éves *Örvény* című koreográfiája, benne nyolc pár balettművésszel: fiatalok örvénylenek szomorúság és pillanatnyi öröm, gyönyör között, a végén pedig vigasztalhatatlanul esik az eső – Philip Glass

repetitív zenéje a vonósnégyesen felerősíti azt a szédületet, amely a forradalom, de az annak leverését követő kábultság metaforájaként is megél. Csakhogy évekkal ezelőtt már ugyanekkor táncolta a Magyar Nemzeti Balett ezt az opuszt, most tehát más után kell, illik nézni. Legyen hát nagyon más: Dawson koreográfiája Max Richter érzelmes vonószzenéjére, a *Napfény természete*¹⁴ című pas-de-deux. Fehér falak közt a fényre törekvő, harmóniában mozgó fiatal pár táncolja, nem hosszú, „fogyasztható” bárki számára, kontextust nem igényel, fontos lírai pontja lehet a műsornak, a konkrét történelmi képeket bennünk megvillantó, nagyon konkrét *Egmont-nyitány* mellett.

És jöjjön a főmű, az este kifejezett művészi lényege, kvázi csúcsteljesítménye. Az est rendezőjével, Káel Csabával tartott megbeszéléseken sokat emlegettük Kodályt, aki hosszú életében a dualizmus, az első világháború, a terrorok, a Horthy-korszak, a második világháború, a Rákosi-rezsim és a Kádár-rendszer alatt is oszlopa tudott maradni a magyarságnak.

Jövőre emlékezünk meg halálának 50. évfordulójáról, az Opera most indult Magyar Évada pedig néhány hete mutatta be a *Székelly fonót*. Mehetne az ünnepi esten ez a népdalköltemény, de a maga 70 percével már túllóg a televíziós türelmi kereteken – nem az operatőrökén, inkább a díszünnepség otthoni nézőién –, részleteket adni belőle nem szerencsés, pláne, hogy a mostani színrevitel¹⁵ nagyon koherens, megbont-hatatlan történet, és színpadkép szerint halad. A *Psalmus*

Hungaricus nemes választás volna, de azon túl, hogy az Opera énekkara régen énekelt, és most nem volna ideje megtanulni egyéb munkái mellett, nincs ma olyan karizmatikus tenor, aki a Zsoltáros szerepében Simándy József nyomába érhetne – a minap ünnepeltük születésének 100. évfordulóját az Operaház színpadán. Viszont minden „igényt” kielégít a szerző *Budavári Te Deuma*: elsőre is lehengerlő, változatos muzsika, hálaadás a történelmi esélyért, a nemzet egységének felmutathatásáért. Kodály anno a török kiűzésének évfordulójára¹⁶ írta, de hát nekünk minden korban megvannak a magunk törökjei. „Non confundar in aeternum” – ne hagyj soha

szégyent érnem, mondja a záró sor kissé szabad egyházi fordítása, miközben mindez azt is jelenti: soha ne legyen átkozott, megzavart, becstelen. Végül a szoprán szólista éneklő egymaga, éteri magasban, egyetlen kisóhajtott, hosszú lélegzettel, igazi, csendes, rebegő imává hajlítva a néhol extatikus mű végét. Azt hiszem, a *Budavári Te Deummal* is 1956-ban járunk.

Kádár utolsó beszéde

Aligha tudja, tartja számon bárki, miféle szerepei voltak az Operaház nézőterének mindazon rezsim alatt, amely ellen 1956 magyarjai fellázadtak. Ybl arany kariatidái és a legnagyobb magyarországi falfestmény, Lotz seccója alatt miféle események történtek azon időszak éveiben, amelyet Rákosiról nevezett el az utókor? Hihetnénk, hogy hidegen hagyta a proletariátus puritánnak hirdett hatalmát a burzsoá, de minimum polgári Operaház, a mitologikus vagy romantikus történelmi hősök világa, a „pöffeszkedve éneklés” és a „pipiskedve táncolás” ott

hona. Csakhogy ez mégsem így lett. A proletárburzsoázia lélekszakadva rohant fel a vörös szőnyeges lépcsőkön, azonnal elfoglalt minden helyet, elégedetten szuszogott a Királyi Páholyban, és addig vagy azóta sem látott módon vette birtokba az épületet, nyomakodott rá annak műsorára. Ehelyütt nincs mód mindezen jelenséget mélyebben elemezni, legyen annyi elég, hogy – számos egyéb ünnepség mellett – itt zajlott a kommunista diktatúra hivatalos kezdetének is tekinthető pártgyűlés,¹⁷ és itt rendezték a személyi kultusz csúcseményét, a ma már csak Észak-Koreában divatos küllemű 60. születésnap ünnepséget Rákosi Mátyásnak. Ezek a falak hallották az

ÁVH énekkarát, ez a színpad látta a karhatalom gépfegyveres egységeinek díszmenetét.

Amikor arról kérdeznak – volt ebből némi hírlapi purparlé is fél éve, amikor kijött a Magyar Évad programja –, ugyan miért foglalkozik Rákossal, Kádárral az Opera, visszakérdezek: miért, talán nem Rákosi, ez az emblematisz személy okozta volna '56-ot? Nem ő volt? De igen, Rákosi. És ki verte le a forradalmat? Kádár. Rendben, a válaszok alapvető igazsága mellett ne váljon zugtörténeásszé az ember, de mutassuk meg ott, ahol a Rákosi-rendszer fogant és ragyogott, a valóságot is. Megannyi stilizált, összművészeti pasztellezett előadás mellett legyen egy, amely a rideg valóságból épül, tényekből, dokumentumokból. Amikor évekkel ezelőtt találkoztam Kornis Mihály¹⁸ közreadásában¹⁹ az 1949-es Rajk-valatás hiteles jegyzőkönyvével, egy dráma, egy konkrét színpadi előadás futott a szemem előtt. Kádár 1989. áprilisi híres beszéde – a negyven évvel későbbi döbbenetes szöveg – fontos áttűnéseket mutathat vele. Az MSZMP KB ülésén zajlott kéretlen és kinnal végigült megszólalásról nehéz eldönteni, egy beteg ember zagyvaléka-e, vagy évtizedeken, netán egy életen át lefojtott lelkifurdalás szálnalmas vergődése? Esetleg cinikus, hideg fejfel épített utolsó, maga után takarító beszéde egy politikai fekete zseninek, aki épp életművét kerekíti le? Magam sem hiszek ez utóbbiban, hipotézis ez, mégis vannak pillanatok, amelyek önmagukban vizsgálva a harmadik lehetőséget valószínűsítének. Talán ez is, talán az is.

Amikor pedig megtaláltam azokat a képeket, amelyek egyszer az Operaház proscéniumpáholyában mutatják Rákosit és Kádárt együtt,²⁰ másszor pedig a Királyi melletti testőrpáholyban, elszántam magam arra, hogy a nézőtér alatt közvetlenül nyíló Trapézpincében²¹ megmutassuk az Opera történeti dokumentumokat. Prózai előadás ez, Novák Tamás²² dokumentumfilm írt és rendezte négy színésszel – 23 órától, opera- és balettdarabok után játsszuk tíz alkalommal, miután már elment a nézőtéri közönség. Negyvenkilenc főt engedélyezett a tűzvédelem, ennyien láthatják estéről estére, de a művészekkel és a minimális műszakkal együtt ötvenhatan leszünk odalenn...

56 csepp vér

Mihály Tamásnak, a valaha az Operaház is vezető Mihály András komponista-karmester fiának, az Omega basszusgitáros-zeneszerzőjének musicalje. Szövegét Horváth Péter írta, Pintér „Oroszlán” Tamás ötletéből. 1956-os Rómeó és Júlia-történet felkelőkkel, ávosokkal,

szovjetekkel, Szikora János hatásos rendezésében: egy 2006-os darab visszatérése, talán lábra állása a temérdek külföldi musical között. Az Erkel Színház ma már „csak” 1800-as nézőterén játsszuk két alkalommal, a székesfehérvári Vörösmarty Színházzal közösen.

Kassai polgárok

A mienk a nemzet Operaháza. Amikor hírül vettük, hogy felvidéki magyarok nagy-nehezen kibérelték október 23-ra a kassai színházat, nem tehattuk meg, hogy nemet

mondjunk a kérésükre. Bár aznap este zenekarunk és énekkarunk egyik fele az állami ünnepségen szerepel, negyvenen pedig New Yorkba utaznak (gálaestet viszünk oda), Kassára is elmegyünk, még hozzá ugyanazzal a színmagyar műsorral, mint amivel 2012-ben az új Alaptörvényt ünnepeltük az Operaházban. Liszt, Erkel, Kodály, Bartók, Dohnányi és Weiner művei, négy énekes szólista, Hámosi Máté karmester, operai zenekar, kórus, sőt, egy kis énekkar a helyiekből is: így fest az ünnepi este, no és utána ünnepi fogadás!

ENSZ-koncert

Bár az ENSZ dicstelen szerepet vitt '56 kapcsán, most mégis ott muzsikálunk az ünnepkörben. Mindenki emlékszik talán: az 1955-ben szervezetébe felvett Magyarországon történt szovjet beavatkozás ügyét Dag Hammarskjöld főtitkár egyszerűen elfödte a szuezi válsággal, az ímmel-ámmal működő Ötös Bizottsága pedig nem tudott eredményt felmutatni. A magyar ügygel legtöbbet foglalkozó dán diplomatát, Povl Bang-Jensent pedig minden valószínűség szerint meggyilkolta a KGB, amikor vonakodott átadni a tanúvallomást tévő magyarok listáját. Bogyay Katalin, mostani, agilis ENSZ-nagykövetünk járta, hogy idén, a világszervezet napján, október 24-én Magyarország kapja a szokásos ünnepi gála rendezésének jogát, még a leköszönő főtitkár személyes támogatását is megszerezte.²³ 1956-ra emlékezve készül a művészet finom, ám nem alábecsülendő eszközeivel hatni készülő hangverseny, amelyen nemcsak a Magyar Állami Operaház kamarazenekarnyi zenésze, két énekese és Szennai Kálmán karmester-zongorista szerepel, de az Ötös Bi-

zottságának államaiból²⁴ felkért művészek is, amit szellemes ötletnek tartok a nagykövet asszony részéről.

Sír a téli éjszaka

Tényleg sokféle tere lehet az emlékezésnek. A magasröptű, elidegenedett, filozofikus művek mellett '56 és az opera, vagy inkább mondjuk így: '56 és a vokalitás vidékén megjelentek az alulról szerveződő alkotások. Ezeket

nem rendelte senki, még csak nem is pályázatra születtek. Az *56 csepp vér* a musical felől közelített, de az operáig még van egy műfaj, amely éppúgy alkalmas a kisrealista ábrázolásra. Amikor négy évvel ezelőtt az Opera korábbi énekkari művésze, a basszista, de dalkomponálással, versmegzenésítésekkel is foglalkozó Andrassy Frigyes megkeresett egy '56-os daljáték ötletével, már nem volt min gondolkozni, mert kész művel jelentkezett.

A *Sír a téli éjszaka* egy a forradalmat megélt-megjárt amatőr költő, Szabó László Dezső történetére és dal-szövegeire íródott. Operettnek nem mondanám keserű vége és a feltűnő figurák jelentős atipikussága miatt, ugyanakkor a daljáték műfaja is túl vidám ahhoz, ami itt történik – a brechti-weili songos dráma pedig a szöveg felfokozott expresszivitását igényelné, ezért az a pecsét se stimmel. Mindháromból van a darabban, amely az '56 decemberével, az átmeneti állapot megtorló intézkedéseivel, rejtegetéseivel, bosszújával foglalkozik igen közérthetően, nem túlbeszélve, de jól illusztrálva a történeteket, és amely minden más általunk kínált műfajnál jobban vonzotta magához már 2013-ban is az '56-os szervezetek tagságát. Jegykontingensek, védnökök, be-szédek, kitüntetések – a naiv, világos ecsetvonásokkal

megrajzolt cselekmény és karakterek nyomán meghatódott idős emberek százai az Opera zenekari centrumának próbatermében, ahol a darab megy. Itt is találunk egy '56-ot, nagyon is valóságosat.

'56-os rekviem

Természetesen érthető, hogy az állam a nemzeti gyásznapon már hosszabb ideje a Szent István-bazilikában Mozart *Rekviem*jével emlékezik, s így ezt a programot támogatja az Emlékbizottság,²⁶ nem a mienket – nekünk azonban megvannak az elmúlt években gyökeretett saját hagyományaink. 2015-ben – a Gulágra hurcoltak emlékévében – mi is nekik szenteltük aznapi Verdi-gyászmisénket. Igyekeztünk a szólistákat úgy válogatni, hogy az is üzenettel bírjon: Anja Kampe német szopránstár, Komlósi Ildikó, a nemzetközi hírű magyar mezzo, Andrej Dunajev, kiváló orosz tenor és Liang Li, a Nyugaton éneklő kínai basszus működött közre a magyar Halász Péter pálcája alatt. Idén viszont a forradalom és szabadságharc áldozataiért gyújtunk gyertyát az Erkel Színházban, amely körül véres harcok dúltak hatvan esztendeje.²⁷ Védnökünk Wittner Mária egykori halálra ítélt, volt parlamenti képviselő.

És hogy miért Verdi *Rekviem*je? Mert ez a mi gyászoperánk, operistaké. És az ötvenhatosoké is, ezt egészen mélyen érzem. Nem Fauré vagy Mozart fenséges, szférák zenéjét ígérő muzsikája illik ide, nem a *Lacrimosa* nyolc csendes üteme, ahol a szerzői kéz járványtól lankadt el – örökre.²⁸ Ide golyó ütötte seb kell, a halállal viaskodás drámája, a perelés, a letaglózás, tömegek reménye, harca és eltiprása: ez a rapszódia Verdit hívja, senki mást. Így lesz ez most is, az Erkel Színházban – és a sóhajokba bele fogom hallani a már talán soha fel nem deríthető, megnyugtatóan le nem zárható legenda felkelő-áldozatait, akiket az Erkel bal proscéniuma és a Köztársaság téri pártház között épített, az utca szintje alá rejtett állítólagos kazamatákba zártak élve, de halálra szánva.

Kiállítások

Mi, operások hatalmas épületekben létezünk, hatalmas terekben dolgozunk. A színházainkba lépő közönség nagyszabású lépcsőkön, előcsarnokokon, közlekedőkön jut át, míg a nézőteret eléri. Van mód lekoptatni cipőnk-ről az út porát, letenni a külvilág gondjait, árnyékolni a civil élet rezgéseit. E terekben érzékenyebbek leszünk, ezért e terekben mindig fontos üzenni: az Operaház Vörös Szalonjában a FinnAgora²⁵ támogatásával Csete Örs fotóportréit állítjuk ki csupa olyan finn emberről, aki kapcsolatba kerül, vagy kapcsolatba hozta magát '56-

tal. Az Erkel Színházban a 60. évforduló kapcsán cigány hősökről olvashatunk a Terror Háza anyagainak segítségével (a szovjetekkel szembeszegülők minimum öt százaléka cigány származású volt), és az '56 után Kanadába szakadt képzőművész, Ács József Ferenc fekete-fehér, emlékezetből, sok ezer kilométerről kiverrejtékezett forradalmi képeit állítjuk ki.

Köszönöm, hogy a Tisztelt Olvasó ily hosszasan engedte magát beavatni a legnagyobb magyar kulturális intézmény ünnepváró gondolkodásába. Ennyi volt, erre lettünk képesek 2016-ban, operailag. Még néhány művészünk a párizsi Magyar Intézetbe is elutazik, hogy az utolsó csizmák is felkerüljenek a mindenféle posztamensekre. Mutathatnak így és úgy, szólhatnak ehhez vagy ahhoz, mondani mindig azt szeretnék: éljen a magyar szabadság, éljen a haza!

JEGYZETEK

- 1 Vaskefének a köznyelv nevezi. Az 1956-os emlékmű a koncepció szerint a szétszórt, kicsi és gyenge egyének, átlagemberek (függőleges vasrudak) sűrűsödése folytán a nagyság és az erő növekszik, a rozsdajelleg metszően tiszta fémre vált, végül az összetartó vonalak tűéles, fényes acélélekbe csúcsosodnak, amely felszántja az utca kövezetét, felhasítja a tér, a kommunizmus hírhedt dísztribünjének múltját. Alkotta *Emődi-Kiss Tamás* építész, *György Katalin* képzőművész, *Horváth Csaba* képzőművész, *Papp Tamás* építész: az *i-ypsilon csoport*. 2006. október 23-án, 19 óra 56 perckor avatták fel az egykori Felvonulási téren (ma 56-osok tere), a Gyurcsány-ellenes megmozdulások miatt a nyilvánosság szinte teljes kizárásával.
- 2 Barnáné ekkor az Opera párttitkára volt, élet és halál ura. Később – Petrovics Emil önéletírása szerint – „*Barna Andrásné*, a légereket túlélő, kommunista apácának titulált minisztériumi főosztályvezető”.
- 3 William Wyler 1959-es filmje.
- 4 Mivel 2017 Ránki-esztendő is – 25 éve hunyt el a sokoldalú, pl. a filmhez és a musicalhez is ezer szállal kötődő zeneszerző –, az Opera júniusban eljátssza, sőt új lemezfelvétel tárgyává is teszi a *Pomádét*.
- 5 Valóban ez volt a terv 2014-ben, végül azonban másképp döntöttünk: a darab művészi integritása fontosabb annál, hogy a magyar–finn kooperálást az előadás nyelvében is demonstráljuk. Finn alkotók produkciójaként, finnek és magyarok által énekelve a finn darab végül egészében finnül került a repertoárra, ezzel énekkarunk és szólistáink a csehül megtanult *Jenufa* után bő tíz évvel újabb nagy attrakciót hajtottak végre.
- 6 Arnold Schönberg befejezetlen operája – két felvonás zenéjével készült el, így, torzón játszhatták akkor Zürichben.
- 7 a *Kaivost* valójában hat éven át írta Rautavaara.
- 8 Tizenkétfokúság, más néven dodekafónia vagy Zwölftontechnik, a szeriális zene korai formája: Schönberg által kidolgozott, a zenei skála minden egyes félhangjának azonos jelentőséget tulajdonító, matematikai elveken is szerkesztett zeneszerzési technika, amelyben a 12 létező félhangból előbb egy alapformát (Rheie) dolgoznak ki úgy, hogy minden hang csak egyszer szerepelhet. Azután ennek a sornak alap, tükör, rák és ráktükör fordításait használják.
- 9 Simon valójában hívásra érkezik, de Rautavaara értheti úgy, hogy maga sem tudta kicsivel korábban, hol folytatódik a sorsa, oly gyorsan peregték az események.
- 10 Az nem volt akadály, ha az Operaházban az utóbbi években szokásos újévi hangverseny megrendelt nyitányának szerzője „valaki”: ketten is kaptak így meghívást – egyikük épenséggel Varga Judit.
- 11 Mario Rossi olasz operakarmester másnap, október 23-án a Rádiózenekarral dolgozott, Franck *d-moll szimfóniájának* felvételére készült a 6-os stúdióban. Közben azonban megkezdődött a Rádió épületének ostroma. A zenekar tagjainak és Rossinak egy hátsó kijáraton sikerült nagy sietve elhagyniuk az épületet. A zűrzavarban Rossi karmesteri pálcáját a pulpituson felejtette. Évek múltán, amikor Rossi ismét a Rádióba jött, Nagy Sándor zenekari ügyelő visszaadta a mesternek a megőrzött pálcát. A karmester már nem tudott elutazni Budapestről, így szállodai szobájában vészelte át a forradalom és szabadságharc teljes két hetét, csak a harcok csitulásával tudta elhagyni a magyar fővárost.
- 12 A Magyar Állami Operaház zenekarát Kocsár Balázs mb. főzeneigazgató vezényli.
- 13 Erkel Ferenc, a *Himnusz* zenéjének szerzője volt az Operaház első címzetes és örökös főzeneigazgatója.
- 14 *The Nature of Daylight*.
- 15 Michal Znaniecki, világjáró lengyel rendező, 2014-ben a *Faustot*, 2016-ban (első külföldiként) a *Székelly fonót* rendezte a pesti Operában.
- 16 A bemutató ideje 1936., a török budavári kiűzésének 250. évfordulója.
- 17 A két baloldali párt egyesülése során a Magyar Kommunista Párt magába olvasztotta a Szociáldemokrata Pártot, és Magyar Dolgozók Pártja néven 1956-ig kemény diktatúrában tartotta az országot – a forradalom napjaiban nevet váltottak, és megalakult a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP).
- 18 2006-ban jelent meg hasonló címmel a könyve, amelyben elemzi a beszédet, hosszú verset is ír annak kapcsán – Kornis Mihállyal egy televíziós műsorban találkoztunk.
- 19 Első közreadás: *História*, 1992.
- 20 A felvételen egyetlen személy látható még, Rákosi felesége, Fenya Fjodorovna Kornyilova, ők hárman ülnek a páholyban, középén a főtítkár.
- 21 A Királydomb esete ismétlődött meg: az *István, a király* 1983-as bemutatójakor a Városliget érintett pontját sehogy sem tudták említeni, ekkor a fáma szerint Bródy János elnevezte Királydombnak, így a gond megoldódott – az Operaház nézőtere alatti zengő térnek nincs neve, ugyanakkor a metszete egy derékszögű trapézra emlékeztet, amely a hosszabb párhuzamoson fekszik. Miután trapézpinceként említettem valahol, hamarosan már Trapézpinceként hallottam vissza...
- 22 Biszku Bélát, az MKP és az MSZMP egykori politikusát Novák Tamás és Skrabski Fruzsina találta meg 2008-ban, és készítették róla a *Bűn és büntetlenség* c. dokumentumfilmet, amely nagy vihart kavart, és elvezetett az idős kommunista vezető peréhez.

- 23 Ban Ki Mun 1956-ban, kisfiúként levelet írt az akkori főtitkárnak, Hammarskjöldnek, hogy foglalkozzon a magyarokkal, élhessenek békében és demokráciában.
- 24 A különbizottság tagjait öt kontinensről delegálták: Uruguay, Tunézia, Ceylon, Fülöp-szigetek, Dánia.
- 25 Finnország kulturális intézethálózata a világban, a *Bánya* és a *Szerelem* c. produkciónak támogatója.
- 26 Ezúton is köszönjük az 1956-os Emlékbizottságnak, Balog Zoltán miniszternek, Schmidt Mária kormánybiztosnak, Pröhle Gergely leköszönt helyettes államtitkárnak és másoknak, hogy az Opera programjait jelentős részben, 200 millió forinttal támogatták – segítségük nélkül, önerőből nem tudtunk volna ilyen gazdag kínálatot adni.
- 27 A Köztársaság téren volt a budapesti pártbizottság székháza, éppen az Erkel Színház bejáratával szemben. Mező Imre és társai védték az épületet a felkelőkkel szemben, és máig nem tisztázott, pontosan mi történt, de az épületből parlamenterként kilépő Mezőt és két társát hátlovések érték, amely sebesüléseikbe végül belehaltak.
- 28 A Mozart kezétől származó nyolc utolsó ütem az álarcos von Walsegg gróf megrendelésére készülő rekviem *Lacrimosa*-tételének indítása.

Solymosi-Tari Emőke

Lajtha László „Forradalmi” szimfóniája

Abszolút zene vagy programzene?

■ „... a szimfóniazene abszolút zene, az emóciók, az ösztönök legmélyéről fakad” – mondta Lajtha László az egyik legközvetlenebb munkatársának, Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutatónak.¹ Más alkalommal így fogalmazott: „Nem vagyok híve a programzenének. Nem hiszem, hogy a zene bármi fogalmi elemet ki tudna fejezni.”² Ha a szimfónia Lajtha számára abszolút zene, és ha általa nem akart semmilyen külső, zenén kívüli programot ábrázolni, vajon egyértelműen kimondhatjuk-e, hogy *VII. szimfóniája* (Op. 63, 1957) az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésének visszhangja? És ha még tiszteletben tartjuk is ezt a Lajtha által is sugallt és általánosan elfogadott nézetet, mennyire tekinthetjük a művet egy történelmi eseményre adott közvetlen művészi reflexiónak? Lehet, hogy e kérdés feltevése meghökkentő, ám hogy mennyire indokolt, azt már a mű változó alcímei is mutatják. Amikor ugyanis először elhangzott, alcíme ez volt: *L’automne*, vagyis: *Az ősz*. Ez nyilvánvalóan 1956 őszére utal, csak hogy nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Lajtha *IV. szimfóniájának* (Op. 52, 1951) alcíme: *Le printemps*, azaz: *A tavasz*, és *Az ősz* szimfónia éppenséggel lehetne ennek párdarabja. A komponista egy fiához szóló levelében azt írta a *Hetedikről*, hogy „tényleg nagyon tragikus és drámai, forradalmi szimfónia” és „talán egyszer mégis az lesz a neve, hogy *Revolution’s Symphony*”.³ Vagyis maga Lajtha is elfogadta a ma használatos „Forradalmi” alcímet. Ugyanakkor később egy volt zenedei tanítványát, a Londonba települt zenei szakíró Weissmann Jánost⁴ ő maga figyelmezteti, hogy ezen opuszának „nincsen semmi mellék-címe”. S mintegy igazolásul hozzáteszi: „Londonban is úgy adták.”⁵ Vajon meggyőződésből írta ezt? Nem akarta a közönséget a címmel adott programmal befolyásolni? Netán évekkal a mű megírása után már úgy érezte, ugyan azt az 1956-os események ihlették, de jelentése mégsem korlátozódik erre? Vagy in-

kább csak az óvatosság vezette? A párizsi Alphonse Leduc cég által 1960-ban kiadott partitúra címlapján ez olvasható: *Septième symphonie pour orchestre*, azaz: *Hetedik szimfónia zenekarra*. Se ősz, se forradalom... Érdeemes némi nyomozásba kezdenünk, hátha közelebb jutunk a *VII. szimfónia* valódi arcához. A válaszkérésben ezúttal főként a zeneszerző saját nyilatkozatait vizsgáljuk, azok közül is leginkább azokat, amelyeket élete utolsó éveiben Erdélyi Zsuzsannának adott. (A néprajzkutató 1960 és 1963 között vetette papírra mindazt, amit a népzenei gyűjtőutakon Lajtha a műveiről, életútjáról, esztétikai nézeteiről mesélt neki, majd 2010-ben *A kockás füzet* címmel⁶ publikálta.)

Az ősbemutató és a nyilatkozat

Az 1958. április 26-án Párizsban, a Salle Pleyelben megtartott és a Magyar Rádió által is közvetített világpremierén Lajtha László nem volt jelen. Azután ugyanis, hogy 1948 őszén hazatért egyéves londoni tartózkodásából Budapestre, a kommunista ideológiával való

szembenállása miatt tizennégy éven át nem kapott útlevelet. (Csupán egyetlenegyszer, 1957-ben engedték ki Koppenhágába, hogy a Nemzetközi Népzenei Tanács kongresszusán részt vegyen.) A rangos koncertteremben Lajtha opusza mellett Beethoven-, Mozart- és Bartók-művek csendültek fel a Magyar Rádió Szimfonikus Zenekarának előadásában. A tervek szerint Lajtha kedves zenedei tanítványa, a számos kompozícióját bemutató Ferencsik János vezényelt volna, de megbetegedett. Így került sor az akkor mindössze harminckét esztendőes Lehel György beugrására. Az új szimfónia első előadása hatalmas visszhangot keltett és óriási sikert aratott. Lajtha a már említett tanítványának, Weissmann-nak így írt a kapott beszámoló alapján a fogadtatásról: „A közönség közel negyedórát tapsolt, dobogott, és szünni nem akaró »bravo« kiáltások töltötték meg a Salle Pleyelt.”⁷ (Jöttek is ezután a bemutatók más nyugati városokban is.⁸) A kritikusok – azon túl, hogy elragadtatott hangon dicsérték a művet és az interpretációt – nem titkolták, hogy a kompozíciót az 1956-os magyar forradalommal kapcsolták össze. Például Georges Leon a *L'Humanité*-ben megjelent kritikájában⁹ megjegyzi, hogy bár a mű véleménye szerint nem tartozik az ábrázoló zenék közé, Az ősz alcím alapján gyaníthatóan programzene, amelyet 1956 drámája inspirált.

Henry Barraud,¹⁰ Lajtha legjobb francia zeneszerző barátja, 1992-es találkozásunkkor visszaemlékezett a premierre, amelyen ő is jelen volt. Úgy vélekedett, hogy ez a zene a magyarok szabadságharcának vérbefojtását festi le. „Ha elmondhatjuk, hogy a zene ténylegesen kifejez valamit – mert hát a zene nem tud elmesélni, lefesteni dolgokat, hanem leereszkedik egy elvont tartományból a legszemélyesebb és legkonkrétabb valóságig, mint amilyen az utcai harcok valósága –, akkor ez a darab az egyik népnek a másik elleni erőszakát ábrázolja. Amikor a Pleyel Teremben hallgattam a szimfónia ősbemutatóját, ez olyannyira egyértelmű volt számomra, hogy azt mondtam magamban: »Istenem, mi lesz vele, mibe kerül ez majd neki?« A szünetben és a hangverseny után bejártam az összes folyosót, megkerestem a zenekritikusokat, és arra kértem őket, ne említsék ezt a kritikájukban. Csak zenei szempontokat említsenek, és másról ne beszéljenek, különösen az aktuális történelemről ne. Csakhogy sajnos, ha az ember ilyesmit mond a kritikusoknak... A megjelent újságcikkek Budapestre is eljutottak, és ez rendőrségi kihallgatáshoz vezetett. Egy egész éjszakát töltött a rendőrség pincéjében. Ezt ő [Lajtha] mesélte el nekem. Védekezett, próbálta menteni a helyzetet, mert súlyos veszélyben volt. [...] Azzal érvelt (ezt is tőle tu-

dom), hogy a zenének nincs semmi köze a történetekhez. A zene elvont dolog, nem megszokott nyelven beszél. A zene nyelvén érzelmek szólalnak meg, nem pedig egy történet. Végig ezt hangoztatta és így elengedték.”¹¹

Lajtha védekezésül nyilatkozatot fogalmazott meg, valamikor a párizsi ősbemutató és az 1959. február 16-án, immár Ferencsik János által az Állami Hangversenyzenekar élén dirigált budapesti bemutató között. Érdemes a szöveget teljes egészében idéznünk:

„A Magyar Rádió Szimfonikus Zenekara 1958. április havában Pári[z]sban előadta *VII. szimfóniámat*. Művemnek ez volt bemutató előadása, amelynek eredetileg itthon kellett volna megtörténnie. Az előadást a Magyar Rádió is közvetítette. Ebből a közvetítésből is kivehető volt, hogy a mű viharos hatást váltott ki a pári[z]si közönségből. Azt hiszem, nemcsak az én számomra, hanem a magyar zeneművészet számára is örömdetes volt ez a hatás. Annál sajnálatosabb, hogy ennek a hatásnak a magyarázatába olyan kíséző megjegyzések is vegyültek, amelyek inkább politikai, mint művészi jellegűek. Ezért helyesnek tartom, hogy az ilyen jellegű megjegyzésekhez némi magyarázatot fűzzek.

A VII. szimfóniát 1957-ben írtam. A tragikus indulatot, a hol komor, hol érzelmes borongást, amely munkámból szól, már évek óta magamban hordozom, mint ahogy a magyarság költői is azt magukban hordozták. Ez természetes is, mert hiszen a magyar történelem tele van tragikus eseményekkel, melyek nemegyszer a lét és a nem-lét kérdését vetették fel. Ezt a hosszú esztendőkön keresztül bennem érlelődő tervet, mint a szél a paraszat, az 1956-os események is érintették. Nem volnék a magyarsághoz tartozó művész, ha nem érintették volna. Mert hiszen tragikus történelmi esemény az, amikor magyar és magyar között olyan ellentétek robbanhatnak ki, amelyek az elvégzett munkát és a jövőt veszélyeztetik. A hangszerek a magyar tragédiák miatt keseregnek, az igazságért imádkoznak és a békés jövőért idézik a *Himnusz* hangjait.

Mindezt különben személyesen is bárki hallhatja majd, amikor itthon is elhangzik a VII. szimfónia.”¹²

A tragikus szimfóniák ciklusa

Ahogy Barraud is utalt rá, és ahogyan általában a nyilatkozatot értelmezni szokták, ez védekezés volt, mintegy elhomályosítása, megpuhítása a tényeknek. Ám a szöveg igazságtartalma nagyobb, mint első olvasásra gondolnánk. Ez akkor válik világossá, amikor megismerjük Lajthának a szimfóniáival kapcsolatos azon okfejtéseit, amelyek hosszú évtizedeken át Erdélyi Zsuzsanna fiókjá-

ban szunnyadtak. A zeneszerzőnek semmi oka nem volt arra, hogy a vele bizalmas kapcsolatban lévő munkatársának ne fogalmazzon őszintén. 1960-ban Erdélyinek ezt mondta: „Már az V. után élt bennem a vágy egy újabb és jobb tragikus szimfónia után és e vágy alaktalanul úgy formálódott bennem, mint ahogy a hamu alatt él a parázs. Az ’56-os események szélviharként fújták el a parázsról a hamut és lobbantották tűzzé, lángoló, lobogó tűzzé a parazsat. Pár hét alatt írtam a *VII. szimfóniát*. Abszolút zenei eszközökkel dolgoztam, talán csak a *Himnusz*-töredék emlékeztet egyeseket arra, hogy mikor íródott a mű...”¹³ Fontos itt a darabnak az *V. szimfóniához* (Op. 55, 1952) való kapcsolása. Weissmann-nak írt levelében a komponista ugyanezt teszi: „Ez [a VII.] még tragikusabb az 5-iknél is, masszívabb, fenyegetőbb”.¹⁴ Máskor a VII.-et a *VIII. szimfóniához* (Op. 66, 1959) hasonlítja, és persze nem tágit attól, hogy a szimfónia abszolút zene: „Abban a tragikus korszakban, amelyben élünk, a VII. világsikere kötelez! Az állítólag az emberekben ’56-ot ébresztette fel; a VIII.-nak szomorú életünkről kell dalolnia. [...] Igazi férfidalt rejt az abszolút zene formáiba”.¹⁵ Amikor ez elkészül, a III., V., VII. és VIII. szimfóniákról azt állítja, hogy ezekben „variálódó, egyre kifejlődő mondanivaló” van, sőt „tetralógiáról” beszél, amelyben elmondott mindent, amit a tragédiáról el akart mondani. Majd megszületik a műfajban az utolsó darabja is (Op. 67, 1961), és ekkor kijelenti: „...a IX. szimfóniával befejeztem egy ciklust. Mégpedig a tragikus szimfóniáim ciklusát: III., V., VII., VIII., IX. szimfóniákat.”¹⁶

De vajon azon túl, hogy a nevezett, 1948 és 1961 között született öt szimfónia karakterben, hangvételben közel áll egymáshoz, van-e valamilyen zeneszerzői koncepció, amely őket szorosabban is összekapcsolja? Először lássuk, melyik az a mű, amely a „tragikus szimfóniák” vonulatát indítja. A *III. szimfónia* (Op. 45) ihletője egy középkori vértanú, a szentté avatott canterburyi érsek, Becket Tamás volt. Lajtha 1948-ban Londonban komponálta e kéttételes kompozícióját, az osztrák rendező, Georg Höllering által forgatott filmhez, amely T. S. Eliot *Murder in the Cathedral* (Gyilkosság a katedrálisban) című verses drámájából készült. Fontos tudnunk, hogy bár filmzenéről van szó, Lajtha nem alkalmazott zenét írt, hanem hangversenydarabot. A filmet az ő zenéjéhez igazították: „... hamarabb volt meg a zene, s ahhoz komponálták a képeket, illetve a sztorit.”¹⁷ „Nem tudom elégszer ismételni, hogy mennyire nem programzenét írtam, mégis egy angol szent, Becket Tamás imádkozott székely módra.”¹⁸ A mű nyitó tételének végén, a fúvósokon felhangzik egy áhítatos koráldallam, amelynek negyedik sorát átveszi a

vonóskar. A következő szimfónia Erdélyt siratja: „...az Abszolútum kereteiben mozgó III.-kal szemben úgy látszik, hogy az V.-et az én Erdély-szerelmem szülte.”¹⁹ Ebben a darabban két korál is van, az egyikben egy ima, a *Boldogasszony anyánk* jól felismerhető (a trombitán megszólaló) dallamával: „Ne felejtkezzél el szegény magyarokról...” (Kölcsey és Erkel *Himnusa* előtt ez az egyházi népének volt a katolikus magyarság „himnusza.”) „Mikor ezt előadták, támadtak meg erősen, hogy Erdélyt siratom. [...] Szabolcsi,²⁰ Tóth Aladár, Kodály [...] azzal jöttek, hogyan mertem ezt megírni.”²¹ A *VII. szimfóniának* az V.-hez képest általánosabb a mondanivalója: „1956 ősze van benne”²² és általában „a magyarság sorstragédiája”.²³ És lám, ebben a szimfóniában is megszólal egy koráldallam, ezúttal úgy, hogy belőle a magyar *Himnusz* első sora bomlik ki. Tehát az első három tragikus szimfónia Lajtha szavaival összefoglalva:

„III. Abszolútum

V. Erdély

VII. Magyarság sorstragédiája

Mikor írtam, nem gondoltam erre, hogy kitágul egész Erdély – Magyarország – ’56 – forradalom, magyarság végzete.”²⁴

A sorozat egyre általánosabb érvényességű kompozíciókkal folytatódik: „A VIII.-ban egészen el akartam szabadulni a patriotizmustól. [...] a testetlen, tiszta, vidám derűből a melankólián, majd az iszonyon keresztül jutok el az utolsó tétel gigászi tragédiájához.”²⁵ E „nagy tragikus freskóban”²⁶ egy Rákóczi-nóta két motívuma bukkan elő: *Jaj, régi szép magyar nép...* és *De a sasnak körme között...* (Lajtha maga mondta, hogy magyar dallamokkal akarta „e tragikus szimfóniák magyar voltát” érzékeltetni.)²⁷ „Először volt az az érzésem, hogy én, az egyén nemcsak a magam, hanem a velem egysorsúak és ezeken keresztül népem helyett is énekelek.”²⁸ Végül Lajtha olyan hangra vágyott, amelynek érvényessége nemzetek feletti. Ehhez gregorián és gregoriánhoz hasonló dallamokat használt fel. „Zenét akartam írni, mégpedig nem programzenét, és mégis valami olyat, ami nem a kicsi Magyarországnak, hanem az egész világnak, legalábbis az egész keresztény világnak szóló üzenet. Visszaütastották útlevéletem, gyökereimben akarnak elvágni attól a Nyugattól, amelyhez tartozom. [...] Erre megszületett bennem a IX. szimfónia gondolata, amely az I–III. tételben egy-egy gregorián témát is idézve mondja el az, hogy

I. tétel: Libera me, Domine²⁹

II. tétel: Eripe me, Domine³⁰

III. tétel: De profundis.”³¹

Lajthával itt „az egész emberiség” sóhajt fel „a fájdalmaik,

a kor mélységes bánatvermének legfenekéről”.³² A zeneszerző pedig sír „a világ s minden fájó szívű embere nevében, s vele együtt: *De profundis clamavi ad Te Domine!*”³³ Vagyis: *A mélységből kiáltok hozzád, Uram!*³⁴

A ciklust alkotó öt szimfónia tehát egyre szélesebb érvényességű megfogalmazása az emberi szenvedésnek, az ebből való kitörés vágyának és – ezt a zene mutatja – a megingathatatlan istenhitnek is. Összeköti e műveket, hogy a zenekar hangszerein mindegyikben megszólal énekes műfaj: koráldallam, magyar egyházi népének, himnusz dallam, Rákóczi-nóta, gregorián dallam... A zeneszerző – ugyanúgy, ahogyan például az 1948 és '50 között komponált, Molière-t idéző, és Mozarthra visszarávedő vígoperájával, *A kék kalappal* (melyben mellesleg egy négyszólamú Bach-korál hangról hangra történő idézetét is megtaláljuk) mintegy álomvilágba menekül a riasztó magyar valóság elől – e szimfóniasorozattal ön maga sebeit is gyógyítja: „... végigjártam a magyar sors mélységeit, pénztelenségét, a Fő utcát (ÁVH), bezártságot – talán azért kellett megírnom e szimfóniákat, mint a szégyenkező öreg római harcos[nak]: ne kelljen sebeimet mutogatni. S most lezáródik a kor, a tragédiák kora a IX.-kel, amelyben újra ember vagyok, elsősorban ember és európai.”³⁵ Az öt tragikus szimfónia vonulatának részeként talán pontosabban látjuk a VII. szimfóniának a Lajtha-oeuvre-ben elfoglalt helyét és igazi mondanivalóját, mely valójában általánosabb, mint az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésére adott művészi reflexió.

A zene

És most lássuk, milyen is a VII. szimfónia zenéje! A mű háromtétéles (ez a tételszám a legjellemzőbb Lajtha szimfóniáira). „A VII. szimfónia formai elgondolása azt volt, hogy két nagy tétel után jöjjön egy rövid harmadik.”³⁶ A partitúrába beírt időtartamok szerint az első két tétel 10-10 perces, a harmadik tétel rövidebb, 6 perces.³⁷ A szerző általános gyakorlata szerint franciául beírt tempó- és előadási utasítások szerint az I. tétel *modéré* (*moderato*, vagyis mérsékelt tempóban) kezdődik, de már 18 ütem után *agité* (*agitato*, azaz izgatottan) a karakter megjelölése. A II., hagyományosan lassú tempójú tétel tempómegjelölése *lent* (*lento*, vagyis lassan), de 82 ütem után ez is *agitére* vált. A III. tétel kezdő előadási utasítása is *agité*. Vagyis az egész mű alaphangulata az izgatottság, a zaklatottság. A hangszerelés egyik különlegessége a szaxofon használata. (Igaz, ez már jellegzetessége volt az V. szimfóniának is.) A hatalmas létszámú vonós- és fúvóskarhoz (a fafúvók mellett a rézfúvók

népes csapata: 4 kürt, 3 trombita, 3 harsona, tuba!), valamint a két hárfához Lajtha arányában megfelelő és sokféle instrumentumot tartalmazó ütőhangszerparkot vonultat fel. A partitúra elején figyelmezteti a karmestereket: nem kell azt hinni, hogy a sok ütőhangszerrel zajos és brutális karaktert akarna adni a műnek. Az ütőhangszerek szerepe a zenekari hangszínpaletta gazdagítása. Ennél azonban többről van szó: a nagyszámú ütőhangszer a mű egészének különösen drámai hatást kölcsönöz, és formaalkotó tényezőt is jelent.

A szabad szonátaformában lévő I. tételre jellemzőek a Lajthánál oly gyakori széles, nagy ívű, hömpölygő dallamok, melyeket sokszor kopogó ütőhangszeres szakaszok választanak el egymástól. A zene (emlékeztetve az V. szimfónia elejére) egy *fortissimo* jaj-kiáltással kezdődik (Lajtha kifejezésével „in medias res”);³⁸ az ebből kibomló főtéma öt alkalommal szólal meg a tétel során. Csupa disszonancia, csupa feszültség, csupa síró-zoko-

gó, lefelé hajló motívum. Az ütőhangszerek (valamint az ütőhangszerszerűen használt többi hangszercsoport) szakasza után új, *agité* rész következik (a 19. ütemtől): a vonósokon egy csupa kis hangközben mozgó, egyszerre kínlódo és fenyegető dallam indul el, melynek ellenpontját a fúvósok adják. Ez is visszatér még a tétel folyamán többször is. A már említett ütőhangszeres elválasztó szakasz újbóli megjelenése után új anyag következik (a 67. ütemtől): a főszereplő, a szaxofon – a hárfák és a vonósok áttört kísérete felett – búsongó, ugyanakkor valamiféle nosztalgiával átitatott nagy ívű dallamot játszik, melyet

a partitúra szerint „éneklően, sok kifejezéssel” kell intonálnia. Miként az eddig megismert témák, ez is visszatér majd a tétel folyamán, például az újabb fenyegető, feszült, *agité* téma után: akkor (a 124. ütemtől) ez a dallam a vonósokon szárnyal himnikusan, a vágyott szabadság és felemelkedés kifejezéseként. Ez a téma lehet az, amire Lajtha „remény-téma”-ként utalt.³⁹ Ezután visszatérnek a korábban megismert témák, variált formában, de jól felismerhetően. Kegyetlen ütések zárják a tételt, melyeket az ütőhangszereken kívül a rézfúvósok és a vonósok játszanak. Hatásában ehhez nagyon hasonló lesz majd a szimfónia zárótételének befejezése is, sőt hasonló effektusok a középső tételben is megszólalnak.

A szokatlan ütemmutatójú (hétnyolcados) II. tétel fájdalmat, keserűséget és elnyomott belső feszültséget hordoz. Hangszerelése rendkívül mives, kidolgozott. A zene lassú tempóban (*lent*) indul, s rögtön az elején kiemelt szerepet kap az angolkürt, a fagott és a szaxofon. Fájdal-

mas dallamot intonálnak a vonósok (a 19. ütemtől), majd éneküket folytatják a fuvolák – az ütösök és rézfúvók vészjósló közbeszólásaival. Vonósok, hárfák, fafúvók áttört kíséretével gyönyörű, népi ihletésű dallamot játszik a cselló. Új szakasz indul (az 54. ütemtől) fafúvós szólókkal, majd (a 83. ütemtől) egy, a siratókra erősen emlékeztető dallammal hirtelen valósággal zokogni kezdenek a vonósok (*agité*). A reménykedés hangjai után ismét feszültté válik a hangulat, és (a 105. ütemtől) gyászinduló kezdődik a klarinét-, majd a kürtszólamban. Később (a 118. ütemtől) éteri magasságokban mozgó, népiesen díszített dallam csendül fel a szőlőhegedűn, mintha valami felsőbb világból jövő vigasztaló üzenetet hordozna. Ezt a csodálatos dallamot azonban többször is durván félbeszakítja a nagy hangerővel megszólaló zenekar. Ezután a szaxofon, az angolkürt és (csak jelzésszerűen) a fagott visszaidézi a

tétel elejét, mintegy keretet adva annak. A hallgató érzi, e fojtott hang, e sok balsejtelem után csak robbanás következhet, és következik is – a III. tételben. Lajtha is így fogalmaz: „A két tétel után a rövid utolsó tétel robban.”⁴⁰

Az *agité* zárótételben – a szerzőre jellemző módon – több rövid idézetet, utalást is találunk. Rögtön az első négy hang a *Marseillaise* induló dallamát citálja. Logikusnak látszik itt az 1789-es francia forradalom hármasszavára – szabadság, egyenlőség, testvériség – hivatkozni 1956-tal kapcsolatban, de az értelmezés Lajthánál ennél bonyolultabb, hiszen ő többször is kifejezte, hogy sok szempontból idegenkedik attól a folyamattól, amelyet a francia forradalom elindított. Az induló dallam így éppenséggel annak a kapcsolatnak a szimbóluma is lehet, amely a francia forradalom és a kommunizmus között áll fenn. Az először a vonósok, majd a fafúvók által uralt, száguldó tizenhatodokkal teli zene hallatán harci zajokra asszociálunk, gyakran puskaropogást is hallani vélünk. Ezt néha megszakítja egy-egy határozottabb kontúrral bíró dallam, így (a 35. ütemtől) egy reménykedő, szárnyaló téma, vagy (a 40. ütemtől) egy induló. Ám hamarosan óriási változás történik: valamivel a tétel közepe előtt (az 57. ütemben), az eddigiek kontrasztjaként, miközben halkán megkondul a harang, a klarinétokon és a fagottokon megszólal egy négyszólamú korál, mint a tiszta emberség és az istenhit szimbóluma. Később újra halljuk a *Marseillaise*-t ezúttal csak ritmikájában idéző (az eredetihez képest fordításban jelentkező) négy kezdőhangot, és visszazuhanunk a harcok kellős közepébe, majd vissza-idéződnek a korábban megismert témák. A tétel végén (a 134. ütemben) visszatér az immár erőteljes harangkondulás és a békéért imádkozó koráldallam, amiből – mint egy gyönyörű virág – szervesen fejlődik ki Erkel *Himnusz*-dallama: „Isten, áldd meg a magyart!”. Ez a szervesesség lényeges. Maga Lajtha is így fogalmaz: a zárókorál „úgy van megkomponálva, hogy utolsó hét hangja [...] a *Himnusz* első hét hangja”.⁴¹ Az imádság kezdősora *fortissimo* szólal meg, majd a sor utolsó hangja elhalkul. A *Himnusz* nem folytatódik. *Piano* induló, fenyegetően erősödő hangzás után hirtelen újra *fortissimo* következik szinte a teljes zenekaron: Lajtha a fúvósokat és a vonósokat is úgy használja, hogy azok az ütőhangszereket erősítsék. Mintha az Istenhez fohászkodó embert, az Istenhez fohászkodó magyarságot egy kegyetlen erő durván arcul csapná, vagy egyenesen a porba taszítaná. E dermesztő momentum üzenete nyilvánvaló volt a korabeli hallgatóság számára: „Itt is kitalálták, mit jelent a végén a korál befejezése, a magyar *himnusz* elején. A magyarság tragédiája van benne. A lehulló, leeső ágait, leve-

leit, legszebb virágait elvesztő Csonka-Magyarországnál is csonkább magyarságé”⁴² – mondta erről Lajtha. De feltűnt ez a zenei rész a kommunista rendszer kiszolgálójának is. Lehel György, a világpremier karmestere így emlékezik arra, hogyan reagáltak a *Himnusz*-idézetre és annak „egy könyörtelen ütőritmussal” való „eltaposására”: „... ez elég volt az ideológusoknak ahhoz, hogy azonnal lefordítsák politikai prózára, és a szimfóniát ellenforradalminak kiáltásák ki. Nem hiszem, hogy ilyen programot vagy röplapot lehetne zenével írni. Ez egy gyönyörű kompozíció. Párizsban óriási lelkesedéssel fogadták, pedig nem hiszem, hogy a francia közönség ismerné a magyar *Himnusz* motívumait.”⁴³

A párizsi közönség számára érdekes összehasonlításra adhatott alkalmat, hogy az ősbemutatón Bartók Béla

zottan határozott asszociációkkal bír ahhoz, hogy egy szimfóniában helye lehetne, Lajtha hevesen védelmezi álláspontját, és rögtön példákat hoz a korál szimfonikus műben való használatára: megemlíti a saját *V. szimfóniá*-ját, amelyben két korál is van (mint láttuk, említhette volna más műveit is), valamint hivatkozik arra, hogy „Bartók *Concertójában* is találhatsz korálist”.⁴⁴ Elképzelhető, hogy az emelkedett koráldallam alkalmazását Bartók ihlette, de ezt inkább közvetlenül Johann Sebastian Bach hatásának tulajdoníthatjuk.

Lajtha az '50-es években

Amikor Lajtha a *VII. szimfóniáról* szóló nyilatkozatában ezt írja: „már évek óta magamban hordozom...”, az nemcsak korábbi műveire vonatkoztatható, hanem általában az életére is. Milyen volt az 1950-es években a zeneszerző helyzete számkivettként saját hazájában? Hogy megértsük az életében bekövetkezett tragikus sorsfordulatot, vissza kell mennünk 1945-ig. Ettől az évtől Lajtha a magyar zenei élet egyik vezető pozícióban lévő, jelentős személyisége volt. Másfél éven át dolgozott a Magyar Rádió zeneigazgatójaként.⁴⁵ 1946-ban megbízták „a Magyar Néprajzi Múzeum vezetésével és munkatervének kidolgozásával”,⁴⁶ de ettől a pozíciótól néhány hónappal később meg kellett válnia. 1947-ben ő lett a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke és a Nemzeti Zenede igazgatója, a következő év nyarán pedig főigazgatónak nevezték ki. Csakhogy a Zenédét 1949-ben összevonták a Székesfevárosi Felsőbb Zeneiskolával (így született meg a Budapesti Állami Zenekonzervatórium), és ezzel Lajtha alól gyakorlatilag kiszervezték az általa vezetett intézményt. Ha Lajtha igen aktív kultúrdiplomáciai tevékenységére is kitérünk, megemlíthetjük, hogy 1947-ben egyik alapítója és ettől kezdve – annak ellenére, hogy tizennégy éven át nem utazhatott – haláláig vezetőségi tagja volt a londoni székhelyű Nemzetközi Népzenei Tanácsnak. Zeneszerzőként *III. vonósnyégyesével* (Op. 11) Elizabeth Sprague Coolidge alapítványának elismerését és jelentős pénzdíját nyerte el, *II. vonóstrióját* (Op. 18) maga Romain Rolland méltatta. A két világháború között igen sokat játszották műveit más nyugati városok mellett Párizsban, ahol kiadója, Leduc is működött, és ahol szokás volt Lajthát mint „les trois grands hongrois” („a három nagy magyar”, azaz Bartók, Kodály és Lajtha) egyikét emlegetni. Sorsában az 1947/48-as londoni év hozta a fordulópontot. Amikor szerződése lejárt, több nyugati meghívást kapott, és barátai is óvták attól, hogy 1948 őszén hazatérjen. Fiai (ifjabb Lajtha László és Lajtha Ábel, mindketten a nemzetközi tudományos világ elismert alakjai) elmondták nekem,⁴⁷

másfél évtizeddel korábbi, Amerikában komponált *Concertóját* is előadták. Lajtha számára ez különösen fontos alkotás volt, amelyet leveleiben többször is emlegetett egyfajta viszonyítási pontként. A szimfónia II. és a *Concerto* III. tételének rokonsága a bennük megszólaló szakadozott siratódallam okán azonnal feltűnik, továbbá mindkét darabban van korál (a *Concerto* esetében a II. tételben, a *Párok játéka*ban találjuk). Amikor levelezésükben Weissmann János azt állítja, hogy a korál túl-

hogy apjuk milyen sokat vívódott, de végül a gyökerei hazahúzták. Úgy érezte, nem tudna máshol komponálni. Fiai azonban Nyugaton maradtak, ami tovább nehezítette Lajtha helyzetét. Kiterjedt nyugati kapcsolataival, párizsi kiadójával – hogy itt most nagypolgári származásáról ne is beszéljünk – amúgy is gyanússá vált, ráadásul sohasem titkolta, hogy mennyire távol áll tőle a kommunista eszmerendszer. Erdélyi Zsuzsanna sokszor nyilatkozott arról, hogy meggyőződése szerint Lajtha félreállításában nagy szerepet játszott, hogy nem volt hajlandó állást foglalni Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek ellen.⁴⁸ Lajtha hirtelen a hivatalos zeneéleten kívül találta magát. Állása nem volt, műveit alig játszották, őt magát „a nyugat-európai kozmopolitizmus és formalizmus” követőjének tartották,⁴⁹ útlevelekérelmét politikai okból tizennégy éven át következetesen elutasították, ami nemcsak azt jelentette, hogy elszakították második hazájától, Párizstól és az ottani szellemi élettől, hanem azt is, hogy ennyi ideig nem láthatta fiait és azok családját. Egy ideig meg lehetett élni a festmények és más értékes tárgyak eladogatásából, de 1951-ben a Lajtha házaspár helyzete egzisztenciálisan válságosra fordult, ezért Lajtha emigrációs útlevelet kért. Kérelmét elutasították, viszont megpróbálták rendezni helyzetét. Szerencsére voltak jóakarói, tisztelői, akik ebben segítettek, ilyen volt a Népművelési Minisztériumban dolgozó Asztalos Sándor és Ujfalussy József. Lajthának 1951-ben első osztályú Kossuth-díjat adtak zenefolklorisztikai munkájáért, azaz nem zeneszerzői tevékenységéért. Ezt Lajtha végtelenül megalázónak tartotta, és különben sem akart a kommunistáktól elfogadni semmit. Ezért – mivel a díjat visszautasítani nem lehetett – a teljes vele járó tekintélyes összeget szétszította a kommunizmus kárvallottjai között. Ugyanebben az évben megengedték neki, hogy népzene-gyűjtő csoportot alakíthasson. Itt szabad kezét kapott mind a gyűjtendő anyag kijelölésében, mind a munkatársai megválasztásában. Nagy jelentőségű dunántúli gyűjtőútjaira, a népzene történeti rétegeinek kutatására így kerülhetett sor. Lajthának a népzenei gyűjtőcsoport (amelyben legközelebbi munkatársa a Külügyminisztériumból eltávolított – a pártba belépni nem akaró – Erdélyi Zsuzsanna, valamint a volt ciszterci apáca, Tóth Margit zenetudós volt) szerény, de biztos megélhetést biztosított, ugyanakkor – mivel az '50-es években már idősebb volt – a mostoha körülmények között megtett utak (havi 8-10 nap) és a lejegyző munka igencsak kimerítették.

Alkotótevékenységét mindazonáltal hallatlan intenzitással folytatta: az '50-es években (és a '60-as évek elején) írta az életműve gerincét jelentő szimfóniai és vonós-né-

gyesei jó részét, valamint – mintegy politikai állásfoglalásként is – sorra komponálta vallásos műveit: 1950-ben (!) és 1952-ben egy-egy misét (jegyezzük meg: Lajtha református volt, tehát a miseírás nemcsak a politikai környezet miatt meglepő), 1954-ben egy *Magnificat*ot, 1958-ban a *Három Mária-himnusz*t. Egyenes gerincű ember volt, soha nem tudták megtörni. Egyik legjobb barátjával, Tamási Áronnal közösen írt kis „népdal-dramájuk”, a madéfalvi veszedelmet feldolgozó *Bujdosó lány* 1952-ben kilencszer kerülhetett színpadra, majd „irredenta, sovíniszta lázítás” vádjával levették a műsorról. 1958-ból származik, de az egész korszakot jól jellemzi Lajtha levele, melyet fiaihoz írt:⁵⁰ „... az idei szezonban Magyarországon nyilvános hangversenyen egyetlen mű-

vem sem hangzott el, sőt nyáron a Károlyi-kertben tartandó népszerű hangversenyeken Kodálytól kezdve vagy húsz magyar zeneszerzőtől játszanak egy-egy zenekari művet, csak éppen én vagyok az a zeneszerző, kit teljesen kihagytak, kitől nem játszanak semmit. Ennek természetesen politikai oka van, amit meg is mondtak nekem.” Az Állambiztonsági Levéltárban őrzött dokumentumok tanúsága szerint Lajtháról jelentéseket írtak, és még a telefonbeszélgetéseit is lehallgatták. 1955-ben kapta meg élete legnagyobb kitüntetését: megválasztották a Francia Szépművészeti Akadémia (Institut de France – Académie des Beaux-Arts) levelező tagjának. Liszt Ferenc után (akit 1881-ben választottak meg) ő volt a második, akinek ez az elismerést kijutott, és azóta is csak egyetlen magyar zeneszerző kapta meg ugyanezt: Ligeti György, 1998-ban. A magyar kormány azonban nem engedte ki Lajthát Párizsba, hogy megtartsa székfoglá-

lóját. Erre csak hét évvel később, 1962-ben kerülhetett sor, amikor végre újra Nyugatra utazhatott. Az 1956-os forradalom eltiprása után szívinfarktust kapott. Ennek okait boncolgatva a következő évben írta kedves barátjának, Henry Barraud-nak: „Már 1949-ben meg kellett me-revítenem magam a szabadságom érzetében, gőgös ma-gányba kellett visszavonulnom. Mindig egyedül, mindig résen, pihenés és lazítás nélkül... fenyegető légkörben.”⁵¹ Később így fogalmazott: „Most a tekintélyemet akarják megingatni, ami a lelket tartja bennem, próbálnak elszigetelni. Ezért nem engedélyezik a külföldi útjaimat, ezért tilos a magyar zenekaroknak vagy szólistáknak külföldi turnéik során bármely művet is eljátszani.”⁵² (Ha nem volt is hivatalosan megtiltva a Lajtha-művek előadása, tény, hogy erre igen ritkán került sor. Láttuk, hogy 1958-ban a *VII. szimfóniát* is magyar együttes mutatta be Párizsban. Szerencsére volt néhány elkötelezett tanítványa – Ferencsik János, Tátrai Vilmos –, aki a veszélyt is vállalva rendre műsorra tűzte egy-egy kompozícióját.) Lajtha életútjában tehát az 1950-es évek egyfelől a sok keserűséget jelentő mellőzöttséget jelentették, másfelől viszont menekülést az alkotó- és tudományos munkába. Mindenesetre a hamu alatt valóban ott élt a parázs...

Lajtha a forradalom és szabadságharc napjaiban

Felvetődhet a kérdés: ha Lajtha *VII. szimfóniája* a levert 1956-os szabadságharc elsiratása – legalábbis *részben* az –, hol volt ő maga azokban a sorsfordító napokban? Erről egészen pontos leírásunk van Erdélyi Zsuzsannától,⁵³ hiszen együtt voltak gyűjtőúton hármasban Tóth Margittal. Október 22-én érkeztek meg Sopronba. Másnap halották a forradalom hírért, és Erdélyi Zsuzsanna, akinek négy apró gyermeke volt, napokig nem tudott aludni az aggodalomtól. Kórházba vitték, altatták. Amikor jobban lett, a belgyógyászati osztály vezetője felajánlotta neki: egy osztrák gyógyszer szállító autó hazaviszi mindhár-mukat. Lajtha azonban – érthetetlen módon – nem volt hajlandó elfogadni az ajánlatot. Erdélyi Zsuzsanna hamar hazaért családjához, Tóth Margit viszont ott maradt Sopronban Lajtha mellett. Jóval november 4. után tudtak csak hazajutni, vonattal, amely a Ferencvárosi pályaud-varra érkezett. Onnan Lajtha jó egy órát cipekedett, mire megérkezett feleségéhez, Váci utcai otthonukba. Néhány nappal később érte az első szívinfarktus, amelyből még meg tudták gyógyítani. Felépülése után, 1957-ben komponálta a *VII. szimfóniát*, amellyel decemberre készült el. A következő évben került sor a párizsi világpremierre. Napra pontosan négy évvel a mű budapesti bemutatója után, 1963. február 16-án, közvetlenül egy Vas megyei

gyűjtőút után már menthetetlen volt: a második szívin-farktus 71 éves korában vetett véget életének.

Pró és kontra a szocializmusban

Végezetül – afféle epilógusként – meg kell említenünk még egy momentumot, ami a *VII. szimfónia* Lajtha halála utáni, de még a szocializmus időszakában történő recepciójával kapcsolatos. Különös, hogy éppen az a Breuer János zene-történész, aki kitűnő tanulmányokat publikált Lajtháról, sőt a Lajtha-centenárium (1992) tiszteletére megírta az első igazán átfogó életrajzot⁵⁴ a zeneszerzőről, bő másfél évtized-del korábban, 1975-ben azt írta Lajtháról, hogy az '50-es és '60-as években a magyar muzsikusközös a legkonokabb és legkövetkezetesebb módon „szembefordult [...] a szocia-lista társadalommal”. Ennek „számtalan bizonyítéka” közül arra hivatkozott, hogy „a magyar ellenforradalom bukását” a zeneszerző szimfóniában siratta meg.⁵⁵ Lajtha ekkor már 12 éve halott volt, viszont egy efféle kijelentés a '70-es években nyilvánvalóan nagymértékben hátráltatta művei játszott-ságát, és akadályozta, hogy objektív módon értékelhessék zeneszerzői oeuvre-jét. (Hogy most a *VII. szimfóniánál* ma-radjunk, Lehel György karmester a már idézett visszaem-lékezésében említi, hogy a művet csak 1983-ban vehették fel a Magyar Rádióban, tehát az ősbemutató után 25 évvel. Hanglemez pedig – amelyet ráadásul külföldi kiadó, a Mar-co Polo adott ki – csak 1994-ben készült belőle.) Ujfalussy József zenetörténész, zeneesztéta, aki az '50-es évek legele-jén a Népművelési Minisztériumban annyit segített Lajthá-nak, és a Kossuth-díjjal, valamint a népzene gyűjtő csoport létrehozásának lehetőségével tulajdonképpen elviselhetővé tette alig elviselhető helyzetét, hamar válaszolt a zenetörté-nész sommás ítéletére, védelmébe véve Lajthát. Áttekintette a zeneszerző életútját, párizsi kötődését, azt, ahogyan Bartó-kétől és Kodályétól „eltérő utat kezdett járni”⁵⁶ és ahogyan „zeneéletünk nagy magánosává”,⁵⁷ „kivállálóvá”⁵⁸ vált. Szólt Lajtha emberi karakteréről, „szüntelen bíráló, még jobbat, még mást akaró szelleméről a tagadásnak”,⁵⁹ soha meg nem alku-vó természetéről. Megemlítette, hogy Lajtha a német megszállás idején „bátran vállalta az üldözöttek segítségével járó nem kis kockázatot”.⁶⁰ Külön kiemelte, hogy a kommu-nista fordulat idején a komponista – aki Nyugaton maradha-tott volna – visszatért Magyarországra: „Hazajött, mégpedig arra, hogy széles e hazában nincs számára hely. Nem fordult vissza, hanem itthon maradt és dolgozott. Legfeljebb még jobban visszavonult, és csak a legközelebbi barátai tudták, hogy – szégyenünkre – nyomasztó megélhetési gondokkal küzd.”⁶¹ Ujfalussy a *VII. szimfóniát* úgy igyekezett védeni, hogy Lajtha nem a forradalom (amit akkor ellenforradalom-nak hívtak) leverésének, hanem tényének állított emléket:

„Lajthában, mint nemzedékének legjobbjában, egészen Adyig, Bartókig és Kodályig, a romantikus hagyomány tragikus magyarság-élménye élt. Ezt az élményt életének személyes tapasztalatai többszörösen elmélyítették. Számára az ellenforradalom ténye a nemzeti tragédiák sorához csatlakozott.”⁶² Ha felidézük Lajtha nyilatkozatát a darabról, látjuk az érvelés hasonlóságát. Ujfalussy – Szabolcsi Bence zenetörténészt idézve – azzal fejezte be írását, hogy „Egyszer már Lajtha Lászlónak is igazságot kellene szolgáltatni.”⁶³ Ne feledjük, Ujfalussy cikke 1976-ban íródott. Akkor, abban a rendszerben, abban a politikai szituációban ennél bátrabban nem lehetett volna kiállni Lajtha mellett.

Az „igazságszolgáltatásnak” az is része, hogy igyekezzünk Lajtha személyét és műveit abban a bonyolult zenei, esztétikai, pszichológiai és történelmi viszonyrendszerben látni, amelyben keletkeztek. Ehhez kívántam írással egy mozaikot hozzátenni a VII., „Forradalmi” szimfónia körülményeivel.

JEGYZETEK

- 1 ERDÉLYI Zsuzsanna: A kockás füzet. Úttalan utakon Lajtha Lászlóval. A szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta: Solymosi Tari Emőke, Bp., Hagyományok Háza, 2010, 23.
- 2 Uo., 15.
- 3 Lajtha László fiaihoz szóló levele 1957/58-ra datálható.
- 4 WEISSMANN János (1910–1980) karmester és zenei szakíró, többek között a *The Listener*-ben Lajtha szimfóniáiról írt cikket 1959-ben.
- 5 Lajtha László kiadatlan levele Weissmann Jánosnak, 1959. július 9. (Lajtha-hagyaték, MTA BTK ZTI 20-21. századi Magyar Zenei Archívum)
- 6 ERDÉLYI: *i. m.*:
- 7 Lajtha László kiadatlan levele Weissmann Jánosnak, 1958. május 22. (Lajtha-hagyaték, MTA BTK ZTI 20-21. századi Magyar Zenei Archívum)
- 8 A szimfóniát számos nyugati városban mutatták be hasonló sikerrel: 1959 áprilisában Eugène Goossens vezényelte a Royal Philharmonic Orchestra élén Londonban, 1960 januárjában pedig Manuel Rosenthal a l’Orchestre National pulpitusán, a párizsi Théâtre des Champs-Élysées-ben. Még ’60-ban ment Münchenben, majd a Holland Fesztiválon Rotterdamban, 1961 januárjában pedig Utrechtben, mindkét alkalommal a Rotterdami Filharmonikus Zenekarral, Eduard Flipse irányításával. Ugyanebben az évben előadták Torontóban, Amszterdamban, Lisszabonban is. (Hanglezefelvétel viszont csak 1994-ben, tehát keletkezése után 37 évvel készült belőle, amikor a Marco Polo cég sorozatban adta ki Lajtha valamennyi szimfóniáját és egyéb szimfonikus zenekari műveit. A felvételen a Pécsi Szimfonikus Zenekart Nicolás Pasquet vezényli.)
- 9 Georges LEON: *Musique sur Paris et sur les ondes. L’Humanité*, 1958. május 9.
- 10 Henry Barraud (1900–1997), francia zeneszerző. Nevét Henry és Henri formában is írják.
- 11 SOLYMOSI TARI Emőke: Két világ közt. Beszélgetések Lajtha Lászlóról, Bp., Hagyományok Háza, 2010, 104–105.
- 12 Gépirat a Lajtha-hagyatékban. (MTA BTK ZTI 20-21. századi Magyar Zenei Archívum)
- 13 ERDÉLYI: *i. m.*, 18.
- 14 Lajtha levele Weissmann Jánosnak, 1958. május 22. (Lajtha-hagyaték, MTA BTK ZTI 20-21. századi Magyar Zenei Archívum)
- 15 ERDÉLYI, *im.*, 24.
- 16 Uo., 56–57.
- 17 Uo., 57.
- 18 Uo., 60.
- 19 Uo., 58.
- 20 SZABOLCSI Bence (1899–1973) zenetörténész.
- 21 Uo., 58.
- 22 Uo., 63.
- 23 Uo., 58.
- 24 Uo., 58.
- 25 Uo., 63.
- 26 Uo., 60.
- 27 Uo., 15.
- 28 Uo., 23–24.
- 29 Szabadíts meg engem, Uram!
- 30 Ments meg engem, Uram!
- 31 ERDÉLYI: *i. m.*: 60.
- 32 Uo., 64.
- 33 Uo., 65.
- 34 A 130. zsoltár első sora.
- 35 Uo., 60.
- 36 Uo., 18.
- 37 Általában hosszabb ideig tart a mű előadása. A Nicolás Pasquet által a Pécsi Szimfonikus Zenekar élén dirigált, a Marco Polo által 1994-ben kiadott CD-felvételen a II. tétel időtartama a partitúrában megadott 10 perc helyett 13 és fél perc.
- 38 Uo., 18.
- 39 Uo.
- 40 Uo.
- 41 Uo., 15.
- 42 Uo., 63.
- 43 BIELICZKYNÉ BUZÁS Éva: *Számvetés Lehel György karmesterrel a Magyar Rádió és az új magyar zene évtizedeiről.* = *Magyar Zene*, 1990/4: 423–444, 435.
- 44 Lajtha kiadatlan levele Weissmann Jánosnak, 1959. május 12. (Lajtha-hagyaték, MTA BTK ZTI 20-21. századi Magyar Zenei Archívum).
- 45 1946. augusztus 15-én mondott le, de később elnöke lett an-

- nak a zenei tanácsnak, amelyet a Rádió vezetősége hívott életre.
- 46 A Magyar Nemzeti Múzeum elnökének értesítése, 1946. augusztus 24.
- 47 Ld.: SOLYMOSI TARI Emőke: Két világ közt. Beszélgetések Lajtha Lászlóról, Bp., Hagyományok Háza, 2010, 73–75.
- 48 ERDÉLYI: *i. m.*: 81., 99–100.
- 49 Ld. 1951-ben az I. Magyar Zenei Hét végén Szabó Ferenc véleményét. = *Új Zenei Szemle*, 1951. december: 13.
- 50 1958. június 26. (Lajtha-hagyaték, MTA BTK ZTI 20-21. századi Magyar Zenei Archívum)
- 51 Lajtha levele Henry Barraud-nak, 1957. február 14. Magyarul közreadja BERLÁSZ Melinda, *Magyar Zene*, 1993/1: 28.
- 52 Lajtha levele Henry Barraud-nak, 1960. szeptember 7. Magyarul közreadja Berlász Melinda, *Magyar Zene*, 1993/1: 35.
- 53 ERDÉLYI: *i. m.*: 104–105.
- 54 BREUER János: *Fejezetek Lajtha Lászlóról*. Bp., Editio Musica, 1992.
- 55 UJFALUSSY József: *Megjegyzések Lajtha László utolsó és XX. századi zenetörténetünk korábbi éveire*. = *Magyar Zene*, 1976/2: 196.
- 56 UJFALUSSY: *i. m.*: 197.
- 57 *Uo.*
- 58 *Uo.*, 198.
- 59 *Uo.*
- 60 *Uo.*
- 61 *Uo.*

62 *Uo.*, 199.

63 *Uo.*, 200.

A KÉPEK FORRÁSA

97. oldal: A VII. szimfónia párizsi ősbemutatójának hirdetése, *Le guide du concert et du disque*, 1958. április 18.

(Lajtha-hagyaték, MTA BTK ZTI 20-21. századi Magyar Zenei Archívum)

100. oldal: Lajtha László dedikációja Lehel Györgynek a VII. szimfónia (a párizsi Alphonse Leduc kiadó által kiadott) partitúrájában. (Gémesi Géza magángyűjteménye)

101. oldal: Lajtha Lászlót ábrázoló fénykép, amelyet a zeneszerző özvegye a következő dedikációval ajándékozott Lehel Györgynek, a VII. szimfónia bemutató karmesterének: Lehel Gyurinak, – a párisi sikerre való emlékezéssel – szeretettel, Bpest, 1966 ápr. Lajtha Lászlóné (Gémesi Géza magángyűjteménye)

102. oldal: A VII. szimfónia magyarországi bemutatójának műsorlapja, az Országos Filharmónia műsorfüzetében, 1959. február, (Lajtha-hagyaték, MTA BTK ZTI 20-21. századi Magyar Zenei Archívum)

103. oldal: Lajtha László és legközvetlenebb munkatársai a népzene gyűjtő csoportban: Erdélyi Zsuzsanna és Tóth Margit, Sopron, Füredi Oszkár kertje, 1957. július (Füredi Oszkárné felvétele) (Erdélyi Zsuzsanna hagyatéka)

Palotai János

1956 a képzőművészetben

■ „És most azokról az igazságokról szeretnék beszélni, amelyeket nyolc esztendeig a nyilvánosság kizárásával csak egymásnak mondogattunk: hogy a művészet nem lehet közvetlen politikai program tartalma, és megítélni a korszerű művészetet, mert nem fed közvetlen politikai programot, nem vezethet máshová, mint a szellem teljes elszegényedéséhez” – mondta Bálint Endre 1956 augusztusában, a „Hetek”: Anna Margit, Bálint Endre, Bartha Lajos, Gadányi Jenő, Korniss Dezső, Jakovits József, Rozsda Endre és Vajda Lajos esztergomi kiállításának megnyitóján. Akiknek „művei(k) igazságot tartalmaznak...valóságot tükröznek és nem közhelyeket”. Szintén itt fogalmazódott meg, hogy a modern művészetnek etikai tartalma van.¹ Mindez pár hónap múlva még aktuálisabb, akutabb lett, nemcsak a művészek, de a társadalom problémájaként is, s az akutság évtizedekig tartott.

Ezalatt a képek politikai tartalma más értelmet kapott. Ehhez W. T. Mitchell képteoretikus tanulmányát hívjuk segítségül: „... a kimondhatatlan és az elképzelhetetlen mindig átmeneti. Ami annyit jelent, hogy történeti időben léteznek, de emellett a kifejezés kibontakozásának diszkurzív idejében, illetve a személyes tapasztalat idő-

beliségében is jelen vannak” – írta.² Megállapítja, hogy a kortárs műalkotások azzal a céllal készülnek, hogy a lehető legközvetlenebb módon közvetítsék a traumát, hogy szembesítsék a nézőt a kimondhatatlannal és az elképzelhetetlennel. Hozzáfűzi, hogy az atrocitás, a népirtás, a kínzás és a terror megvitatása valószínűleg előbb hívja elő a „kimondhatatlan tettek”, mint az „elképzelhetetlen tettek” trópusát, habár mindkettő a tárgyat képezi.

Megállapításai – más történelmi eseményekre épültek, évtizedekkel később –, ha a műveket nézzük, a magyar 56-os traumára is vonatkoztathatók. Hasonlóan az is, ahogy a szerző megkérdőjelezi Wittgenstein híres tézisé, miszerint: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”. Bár ez sokáig tartotta magát nálunk, de voltak, akik kritikával éltek vele szemben, mint Erdély Miklós, aki tagadta a hallgatást, és a „beszélni kell”-t fogalmazta meg. Azaz a forradalom bukása után a terror, a diktatúra demonizálta ellenfelét, a vesztest ilyen módon, hogy – Mitchell szavaival – a valaminek szavakkal vagy képekkel történő reprezentálását megtiltó törvény tulajdonképpen kénytelen minden egyes esetben önmaga megszegésére, hiszen muszáj megneveznie, leírnia, definiálnia, reprezentálnia magát a dolgot, amit tilt.

A művészet az utcára megy – és az utca a művészetbe megy

Elsőként azért említjük Erdélyt, mert még a forradalom idején készítette installációját egy utcai nyitott kirakatba – egyben az Írószövetség akciójaként – „Örizetlen pénz az utcán” címmel. A felirata: „Forradalmunk tisztasága megengedi, hogy így gyűjtsünk mártírijaink családjának.” Felette a lukas nemzeti zászló, a forradalmat szimbolizálta, s hogy kivágták belőle a „Rákosi címet” – politikai jelentése nőtt. Alatta a pénz. Az érmék kerekége és a zászlóból kivágott kör alak formai hasonlóságot mutatott, de emellett mélyebb kapcsolatra is utalt. A pénz mint finansziális csereérték, a zászló mint politikai érték,

s az írás a forradalom tisztaságáról mint erkölcsi érték – hármas egységként jelent meg az utcán.

Ez hasonló ahhoz, amit J. Rancière a képek etikájának, etikai rendszerének nevez.³ E rendszernek kell választ adnia a művek igazságtartalmának és rendeltetésének kérdésére, valamint arra, hogy mire használják őket, és milyen hatást váltanak ki. A francia filozófus ide sorolja az istenképek kérdését, előállításuk jogosságát vagy tilalmát, a képek státuszát és jelentését. Esetünkben nem Istenről van szó, mint a forradalom képeinek tilalmáról, démonizálásáról. Bukása után – nézőponttól és történelmi helyzettől függően – a vesztes lett a „Rossz”, s csak jóval később vált belőle hivatalosan is a forradalom dicső harcosa. Az utcára vitt művészet gesztusa a – negyven évvel – korábbi avantgárdot idézte, (bár ezt az irányzatot az ellenkezőjével szokták jellemezni). Az utca szinte egy csapásra került a művészetbe, csak a műalkotások nem kaptak akkor nyilvánosságot.

Motívumok

A lyukas zászló „születésének”, a címer kivágásának szemtanúja volt az akkor képzőművészeti gimnazista Kocsis Imre, aki nyomban rajzban, majd festményben örököltette meg az új jelképek keletkezését, a „desztalinizációt”, mivel látta a Sztálin-szobor ledöntését is. (Mellesleg a szobor alkotója később tanár kollégája lett a főiskolán.) Kocsis képe közvetlen reprezentációja a tettnek, cselekvésnek, ahogy a másik rajza is, amely egy halottat ábrázol. Egyik osztálytársa, Magyar Kati önkéntes ápolóként vesztette életét; Kocsis őt is megörököltette. A rajz traumájának a lenyomata: a lány halála mentális nyomot hagyott a művész emlékezetében.

Baranyai Andrást az október 25-i Kossuth téri vérengzés nyomai rendítették meg. Vizuális naplójában – amint azt a témát kutató Sümegi Györgynek egy negyven évvel későbbi interjúban elmondta – a vérengzésről készült rajzát „goyás” képnek szánta. A Parlament falához dőlő – valójában halott – emberek mintha csak pihennének; a rajz valóban a spanyol festő döbbenetes sorozatát, *A háború borzalma*it idézi.

A halottszállítás – és temetés – fő témája a műalkotásoknak. Nem csak Baranyai, az idős Szőnyi István is ennek szentelte '56-os grafikáit: a halottvivőket, a gyerekeit sirató anyát. Ezeket pesti ismerősük élménybeszámolója alapján rajzolta, mivel a művész a forradalom idején Zebegényben tartózkodott.

Nagyobb távolságra volt az eseményektől az Argentínába emigrált Szalay Lajos, aki magát is a forradalom – külföldön élő – áldozatának tekintette. 1956-ban „S. O.

S. El drama de Hungría” címmel Buenos Airesben kiadták a forradalom rádióadásait, benne a művész 44 rajzát. A legtöbbet az a képe mondja, amelyiken egy felnőtt és egy gyerek rajzol, mellettük a nyitott kalitkákból madarak szállnak fel. A szabadság jelképe egyszersmind „ön”-portrénak is tekinthető. Szálkás és „zaklatott” vonalai kifejezték a művész hangulatát, érzelmeit.

Szántó Piroska közvetlen közletről láthatta a forradalom fővárosi eseményeit és leverését. Utóbbi ormótlan tankokkal jeleníti meg, amint az acélmonstrumok csúf bogarakként özönlik el a várost. Szubjektív krónikáját *Forradalmi szvit* című sorozatában rajzolta meg. A szabadságharc bukása után a festőművész férjével, Vas István költővel visszavonult Szentendrre, ahol 1957-ben temetőket festett.

Ugyanez a téma foglalkoztatta a szintén ott élő Bálint Endrét: *Virrasztás*, 1957; *Szobor a temetőben*, 1959; *Temetőfal*, 1960; valamint az 1957–62 között készült *Harmincanya gyászolja gyermekét (Allegro barbaro)*. A művész már a forradalom idején megfestette a *Halottak napját* – később *Ásatásra* változtatta a címét, a közszereplése miatti retorziótól tartva. A Magyar Nemzeti Galériában, a festő születésének 100. évfordulóján rendezett retrospektív kiállításon – *A nyolcadik templom*, 2014 – a mű az eredeti címmel szerepelt.

A temető már nemcsak az áldozatoknak adott végtiszteiséget jelentette, hanem a forradalom bukását, a szabadság elvesztése feletti gyászt is. Amit a tankok fejeztek ki – új szimbólumként.

A forradalom után a képek sötétebbek, expresszívabbak lettek. Az események rögzítése – fotók, többnyire gyors rajzok, főleg a bukás után – átalakult az emlékek megörökítésévé, emlékeztetéssé. A reakció és a technikai gyorsaság hívta elő a plakát műfajt: erkölcsi erőnek szánva, mozgósítóeszközként jelentek meg az utcán. A forradalom idején készítette el linóleummetszetét Pleidell János. Az esküre emelt kezét körbefogja a Petőfi-versidézet: „Esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk!” – és a dátum: 1956. X. 26. A metszetről lenyomatok készültek, majd ezeket kiplakátozták, ami miatt később Pleidell állásából – a Műegyetemről, a forradalom „darázs-fészkéből” – elbocsátották. Nem lett plakát másik tervéből (*Ne bántsát a magyart!*), de a retorziót így sem kerülte el.

Bényi Árpád az 1956. december 12-i salgótarjáni vérengzésen háborodott fel. A téren egybegyűltek követelték a lefogottak szabadon engedését; a tömeget sortűzzel „oszlatták” fel. Bényi metszetről plakátokat készítettek: a „Szabad Magyarországot!” követelő, fekete, expresszív felületen a rabok a drótkerítést szaggatják. Bényi maga is

rab lett ezért a grafikai munkáért, amivel meg akarta dönteni a Népköztársaságot. A börtönben az örök jelentették az állami megrendelést, magukról vagy családjukról készítették képeket. Akadt, aki rabtársát örököltette meg, mint Bíró Lajos. A rabságban a technikai feltételek „ideálisabbak” voltak, mint kint, „bent” – külön műhelyekben – gyakran egész művész-„kollektívák” dolgoztak. (Bényi mellett Bíró Lajos, Bércz Jenő.) Volt, aki, mint Marosán Gyula, külföldre menekült. Marosán szemtanúja és többnyire helyszíni rajzolója volt a forradalom eseményeinek – az orosz tankok újabb, november 4-i támadásáig –, de a kiállítására már Torontóban került sor, 1958-ban.

Meg kell említeni az erdélyi művészeket: Balázs Imre még a kolozsvári művészeti főiskola hallgatója, ifjúsági vezetőként szervezte az október 24-i diákgyűlést Tirnován Ari-Viddel, amiért politikai elítéltek lettek, s a szamosújvári börtönben raboskodtak három évig. Ez maradandó nyomot hagyott Balázs festményein, „fekete korszaka”: *Parasztember vacsorája* (=Krisztus vacsorája). Cézanne, a kubizmus és Derkovits hatott rá: a Dózsa-sorozat. 1956-ról a román cenzúra miatt burkoltan sem lehetett szólni. Sorstársa, a szobrász Tirnován Ari-Vid fába faragta szenvedéseiket – bár létező kommunista mártír volt a modellje –, így született a *Forradalmár a máglyán*, amelyet kiállítottak Kolozsváron, 1964-ben. Tirnován később áttelepült Magyarországra, s a rendszerváltás után már több szobrot készíthetett '56-ról. Akárcsak Péterfy László, aki szintén részt vett a kolozsvári eseményekben; vegzálták is érte eleget. Ő egy meghurcolt társuk, a korondi Páll Lajos portréját készítette el, a börtönméneire visszaemlékezve. Péterfy később a szobrászatban s a kisplasztikában talált saját „nyelvére”.

Bényi Árpád fentebb említett plakátját egy olyan propagandátárlaton állították ki, amely az ellenforradalom rémtetteit mutatta be (a '60-as években). Ez jelezte azt, ahogy a diktatúra, – hogy magát legitimálja –, jóllehet kriminalizálva, megnevezte, reprezentálta magát a dolgot, amelyet tiltott. Így a tiltást kénytelen volt önmaga megszegni, mivel a diktatúra terrorja – Mitchell szavaival élve – fő fegyverének tartja az erőszakos látványt is, a destrukció képét, s felhasználta a plakátot, megmásítva jelentését. Más szóval, azt használták ki, hogy a tett és annak említése – a jelölő – messzire távolodott magától a tettől.

Az **erőszak** képei egy időben („actus in nascendi”) már megjelentek Szántó Piroska szvitjén, tankok formájában. Másik motívumként, Az *agresszor* képében, Papp Oszkár festményén. Ijesztő centrális kompozíciója a kubista „portrékra” emlékeztet. Másrészt a vicsorgó fej a gonoszt idézi a régi vallási ikonológiából – egyben része a Gömb-

fejű sorozatának –; e képen a deszakralizálás egyúttal a dehumanizálást érzékeltette. A destrukció, az erőszak nyílt formája Kőhegyi Gyula: *Lincselés* című fekete-fehér metszetén sötéten jelenik meg, mint a forradalom árnyoldala, népítélete, a terror részeként. Az alkotó szemtanúja volt annak, ahogy '56 októberében erőszakot alkalmaztak az erőszakszervezet tagjaival szemben. Hasonló élmény rázta meg Major Jánost: a Köztársaság téren látta a népíté-

let eredményét. Ez túlment művészettörténeti ismeretein, Goya borzalmain. Látta a fejjel lefelé lógó halottat, minden emberi méltóságtól, kegyeleltől megfosztva – mégis, úgy érezte, hogy „a művésznek a valóságot kell ábrázolnia”, ezért örököltette meg rézkarcon. Majorra revelatív hatással volt Kondor Béla Dózsa-sorozatának főlapja, a *Kivégzés* (1956), de stílusban más utat igyekezett járni.

Angyalok és hóhérok

A függő vagy zuhanó alak, mint új motívum Muray Róbertnél angyalként jelenik meg. (Mivel a forradalom idején sokat fotózott, s ezeknek a fényképeknek egy része külföldre került, mikor a Képzőművészeti Főiskolát is elérte a retorzió, Murayt lecsukták, tanári állásából elbocsátották. Később természetképeket festett, illusztrátorként tudott csak megélni.) Az említett Kondor-mű,

Kondor főiskolai diplomamunkája – amelyre Juhász Ferenc költészete inspirálólág hatott – a forradalmat követő retorziók emblematikus képévé vált, holott valójában még '56 nyarán készült, mintegy „megelőlegezve” a felkelést. Az áldozat gerendára van felfüggesztve, fejfelé, mellette a hóhér. Verseskötetében, rajz-illusztrációként látni két akasztott embert (*Boldogságtöredék*, 1971. *Események*, 37. o.) A vers dátumát nem tudni, csak azt, hogy 1953 óta írt. Kondor még '56 őszén festette *A forradalom angyalát*. (Az angyal több képén címszereplő: *Őrangyal*, 1957; *Hárfázó angyal*, 1963; *Az angyal megjelenik Lóthnak*, 1972; – emellett a *Zuhanás*, a *Bukás*, 1966.) A vörös tónusú *A forradalom angyalát* három évvel később állították ki először a Tanácsköztársaság 40. évfordulóján (1959). A kép sorsa példázza a „helyettesítést”, áttolást – úgy is, mint pszichikai mechanizmust –, ami a (nem) kézenfekvő jelentést megváltoztatja. Ez akkor más művészeket is érintett. Így Darvas Árpádot, aki három képet festett '56-ról, munkáskörnyezetben: előbb az utcai harcot, majd a gyár előtt álló alakokat örökítette meg, a bukás után, kifejezve a munkások lelkiállapotát. Utóbbi szintén bekerült az '59-es reprezentatív tárlatba. A festő utólag írta rá a képre '56-ot. Bóka Dezső utcai harci képének nem taktikából adta az *Ellenforradalmár* címet; lelkiismeretével összeegyeztethetetlennek tartotta a fegyverhasználatot, művészként elítélte a pusztítást, rombolást.

Lakner László a „kimondhatatlan” '56-ot fogalmazta meg kettős rajzán, perspektivikusan. A gyertyák a fény, az órák pedig – az idő jelzői. Középen a naptári idő – két képmézöt összekötve – a dátummal: 1956. okt.

Érdemes kiemelni Lossonczy Tamás munkáit is. Rövid ideig az Európai Iskolához tartozott, majd az Elvont művészek magyarországi csoportjának lett a tagja. Ezek megszűn(tet)ése után a szocialista realizmus felé fordult, majd, az '50-es évek közepére, kiábrándult belőle. Sokirányú érdeklődése, dinamizmusa, vibrálása nyomot hagyott művein. A forradalomról még akkor tizenhét tusrajzot készített, ezek majd' negyven év után kerültek a nyilvánosság elé. Egyiken a sötét szörnyfejű, vicсорító alak szinte kiugrik a papírról, és a nézőre támad. A gyors „reflexiók” után több évig dolgozott a *Tisztító nagy vihar* című festményén, amit a ma művészettörténészei (Pataki Gábor, Wehner Tibor) korszakos, a korszakot lezáró műnek tartanak. Itt kell megjegyezni, hogy a címben szereplő „vihar” szót az akkori kurzusírók felhasználták (Berkesi András: *Októberi vihar*; Dobozi Imre: *Szélvihar*), noha más értelemben mint Lossonczy. Az ő képén is van kavargás, kemény-lágy, egyenes-gör-

be, szabályos-szabálytalan vonalak és formák, színek kavalkádja, amelyben egy fekete emberalak stabilan áll, nem középen, hanem a felső részben, ahol a sötétebb színek dominálnak. Ott jól kivehető két sötétebb körforma – amit a fekete lyukakhoz hasonlítottak. A képet tartották szürreálisnak, lírai absztraktnak, szemléletét Hamvas Bélához hasonlították. A festmény 1961-ben (más forrás szerint 1962) készült el, de kiállítva csak 1978-ban lett.

Az elvontság egyfajta „menekülés” volt. Kovács Albert absztrakt munkáján a képi logika (a destrukció) alapján fogalmazza meg forradalmi és börtönélményeit. „Szétrakta” a börtönt, és a szabad teret, „elrejtette”, széttördelte az '56-os évszámot (*Nagyítás*, 1971).

Haraszty István sorkatona volt az események idején. Nem szobrász akart lenni, hanem fémműves. A golyók, repeszek által lyukasztott utcai fák látványa készítette arra, hogy ilyen jellegű „lukas oszlopokat”, modern obeliszket készítsen fémből a forradalom évfordulóira, az áldozatok emlékére. Kéri Ádám a házfalakon maradt golyónyomokról festett képeket. Majd kiegészítette az 1848–49-es szabadságharc ágyúgolyóinak nyomaiként készült képet. Ezeket együtt állította volna ki a Múcsarnok kamaratermében „Forradalom” címmel, de a tárlatot az utolsó percben, 1974-ben betiltották. Ezután elment Svédországba.

„Memento mori”

1989. október 23-án kikiáltották a Magyar Köztársaságot a Kossuth téren. Ott, ahol 33 évvel korábban, napra pontosan, a tömeg kinyilvánította a népakaratot: „Le a vörös csillaggal!”, és „Nem vagyunk mi elvtársak!” És ahol akkor – két nappal később – sortűz zúdult a tüntetőkre. Amit sokan megöröklítettek, de a művek egy része csak 1989 után kapott nyilvánosságot. Az akkori helyzetet érzékeltette, hogy a forradalom mártírjai, Nagy Imre és társai kivégzésének a 30. évfordulójáról még csak Párizsban lehetett nyilvánosan megemlékezni. Ekkor avatták fel a Père Lachaise temetőben a síremléket, Rajk László installációját, az Emberi Jogok Magyar Ligája nevében. Ehhez készített akkor plakátot a Milánóban élő Pintér Ferenc. Itt kell megemlíteni a párizsi Magyar Műhely szerepét, az emigrációba kényszerült művészértelmiség orgánusát. Ahol nyilvánosan kimondhatták a „kimondhatatlant”, „elképzelték az elképzelhetetlent”. Szerkesztője Papp Tibor, Nagy Pál és Bujdosó Alpár volt; utóbbi triptichont készített a 301-es parcelláról.

Itthon a mártírok névtelen sírjáról, a 301-es parcelláról csak illegális képek terjedhettek, és a Batthyány-örökmécsesnél tervezett megemlékezést 1988-ban „feloszlatta” a hatalom, ami a rettegését mutatta inkább, semmint az erejét. Elkobozták a parcellában ekkorra felállított kopjafát, az Inconnu művészcsoporthoz munkáját. Ugyancsak

ők kezdeményezték a temetőbe november 4-re, az orosz bevonulás napjára a gyászmegemlékezést. Egy évvel korábban, június 16-án a Batthyány-örökmécsesnél emlékeztek (volna) meg, és a csoport a gyász jegyében – illegális – lakáskiállítást rendezett a közelben.

A rendszerváltást követően a kiállításoknál nagyobb nyilvánosságot jelentő köztéri művészetben is megjelentek a mártírok. Nagy Imrének elsőként Békéscsabán (1994, Borbás Tibor műve), majd a „szűkebb pátriájában”, Kaposváron (1996, Paulikovics Iván) emeltek szobrot, Nagyatádon pedig emlékkövet helyeztek el (1997). Nagy Imre balatonörszödi fejszobrát Kilár Imre alkotta, aki '56-ban menekült el, és külföldön lett elismert művész (2002). Szegeden is állítottak Nagy Imrének szobrot (2003, Lapis András). Ópusztaszeren emlékkő idézte, amelyet a földosztás 50. évfordulóján helyeztek el (1995., Popovics Lőrinc). Nagy Imre a háború utáni Ideiglenes Nemzeti Kormányban ugyanis a földművelés felelőse volt. Megemlékeztek a „névtelenekről”, a salgótarjáni, a mosonmagyaróvári sortűzek áldozatairól is. Emlékhely lett a 301-es parcella, az '56-os forradalom mártírjaié, akiket jeltelen sírba hantoltak (1992). Jovánovics György pátoszműve nem a látvánnyal akar hatni. A nyers felületek utalhatnak az élet (az áldozatok életének) keménységére, amit – a síkok ortogonális elrendezésével – megtört a halál. Belső tere sírkamra, meditálóhely? Jovánovics műve abban is példaértékű, hogy ez az emlékezés helye, és nem az emlék, a kivégzések helye, noha nincs messze attól, s bár ott is van emlékeztető. (Míg a Műegyetemen mind a kettő egy területen található.) A legismertebb Nagy Imre-szobor – a Parlament közelében – a Kossuth tér „csücskében” áll, ahol elhangzott október 23-i beszéde. (1996, Varga Tamás).

A tett és a „megnevezése” közötti eltérésben a térbeli különbség mellett egyre jelentősebb lesz/lett az időbeli távolság, distancia. Baksai József munkája jól érzékelteti ezt. Az 1957-ben született művésznek nincs személyes emlénye a forradalomról. Azonban szinte mindig a múlt foglalkoztatta, a mitológiák, az ősi kultúrák, azok nyomai, továbbélésük egy másikban. Nemcsak a klasszikus görög és hellenisztikus kultúra s a kereszténység eredete, hanem az egyiptomi, majd az Európán kívüliek is, eljutva egészen Tibetig és távolabbra. Ami nem a jelenből való menekülés volt számára. A mai korban is meglátta az erőszakot, a durvaságot. Festményei nemcsak méretük alapján, de témáik okán is „beférnének” a templomokba. A forradalom 50. évfordulóján kiállított *Triptichon*jának elemei önmagukban is elgondolkodtatóak. A remény – Az út – A gyász hármasa egységes kompozícióban, színekben, tónusban. A sötét háttérből kiemelkednek a vilá-

gos plasztikus alakok. A reményt a magvető alak jelenti. A középső képen, az úton gyerek játéktankkal, felülről fényoszlop „világítja” meg. A harmadik képen feketében egy nő, amint kezében egy beburkolt gyerek koponyája látszik. Baksai jól ötvözi a forradalom jelképeit (tank, halott, gyász) a mitológiákból vett elemekkel: magvetés, fényoszlop, gyerek, koponya. *Triptichonja* hasonlít a keresztény ikonográfia Szent Családjához, a gyerek jövőjéért aggodás azonban átrajzolta képét, csakúgy, ahogy a forradalom ábrázolási szokásait is felülírta.

Kiállítások

Említettük a párizsi Magyar Műhelyt, szerepét. Most más kontextusban kell szólni róluk, mivel szerkesztői: Bujdosó Alpár, Nagy Pál, Papp Tibor, szerepelnek a budapesti Abigél Galéria tárlatán, ahol tizenöt művész munkái láthatók. A kiállítás része a galéria koncepciójának, sorozatának („A próféták hazatérnek”), a külföldre került, itthon többnyire alig ismert magyar képzőművészek bemutatásának: *A párizsi kocka*; *A holland kocka*, valamint Nemes Judit egyéni tárlata. Ezúttal „’56 prófétái” kerülnek sorra, akik akkor hagyták el az országot. Ez a közös vonásuk, stílusjegyeik különböznek egymástól, és Bujdosó Alpár „301-es” triptichonja kivételével nem is ’56-ról készített munkáikkal szerepelnek.⁴ Közülük Bálint Endre, Gáyor Tibor és talán Rozsda Endre tűnhet ismertnek. Bán Bélát Tel Avivban – ahol egyetemi tanár lett –, Bér Jánost Párizsban ismerik jobban, Papp Tibort

úgy is, mint a francia írószövetség elnökségének tagját s az első komputeres folyóirat szerkesztőjét. A negyedik „magyar műhelyes”, Pátkay Ervin Kilar Istvánnal közösen készített világító szobrát, a *Kozmoszt* láthatjuk a párizsi Parc de Villette-ben. De nem kell olyan messze menni, a Margit híd pesti hídfőjénél az *Égbekiáltó*, Stein Anna

műve, a '44-es zsidóirtásra emlékeztet. Stein egyébként a monumentális művek mellett fémékszereket is készített. Az említettek köztünk vannak, akkor is, ha nem élnek itt. A látottak jó része Nemes Judit és Szöllősi-Nagy András gyűjteményéből való. Az aktív műgyűjtő pár évtizedekig élt Párizsban, megismerte az ott élő magyar művészeket, és vásárolt tőlük.

Az itthon élők műveiből az országos szervezetű Szolnoki Festők Társasága rendezett kiállítást.⁵ „Az áldozat szabadsága” metaforikus című tárlaton többségében metaforikus, szimbolikus narratívájú alkotások fogalmazódtak meg, főleg hagyományos műformákban, mér-

téktartóan, visszafogottan. Kevés mű szólt konkrétan '56-ról, inkább „az akkori lélek” megértéséről beszéltek, hidat akarván építeni a helyi és az egyetemes, az időszerű és az örökérvényű között – ahogyan Wehner Tibor utalt

rá a megnyitójában. Az emóciók mellett a gondolatiság és a műfaji sokszínűség jellemezte a száz művész mintegy százhetven alkotását. Közülük életműdíjat kapott a szolnoki Képzőművész Társaságtól Tenk László, aki korábbi súlyos betegsége után kezdett újra festeni. Itt *Téli estéje* látható. A Magyar Művészeti Akadémia díját Kósa János – egykori egyetemi tanár – nyerte Munkácsy-parafrázisával, *A munka áldozataival*. Gács Mihály-díjat kapott Süli-Zakar Szabolcs '56-os sorozatáért; Borberek-Kovács Zoltán-díjat Gilly Tamás *Nyitott (vas) kockájáért*; a Damjanich múzeum díját Sebestyén Zoltán nyerte el *Valahol* című festményéért; az Aba-Novák Agóra Kul-

turális Központ díját Kácser László grafikus ÁLDOZAT-installációja kapta. A művésztelep díját Gergely Réka szobrász *Cugime* című öntött, festett objektje kapta; Puha Ferencet pedig *Kékgesztus* festményéért a Szoboszlai Galéria díjazta.

A kiállításon az idősebb és a középgeneráció „találkozott”. A következő nemzedék most csak nézőként vett részt, a Kaposvári Egyetem művészeti karának hallgatóiként. A hazai pályázaton induló Szabó Csaba és Zalai Szilveszter, arra válaszolva,

hogy mit jelent „Nekünk 56”, azt vizsgálta, mennyiben ragadható meg ma a forradalom szellemisége, mikor a lázadás célkeresztjébe helyezendő objektumok, entitások mára felismerhetetlenné absztrahálódtak. Filmjük egyszerre szociológiai kísérlet, szatirikus dokumentumfilm és reprezentatív társadalmi öndefiníció. Munkájuk megosztott második díjat nyert. Erdei Bálint és Keresztes Bálint mozgóképi munkája az '56-os helyszíneket GPS-koordináták alkalmazásával mutatja be. A régi fotókat videoszerkesztő programmal rétegekre bontják, térbelivé alakítják, háromdimenziós hatást érve el. Filmjük első díjat kapott. A legújabb technikák felhasználása – a fiatal nézők érdeklődése miatt is – azt mutatja, hogy birtokában vannak ezeknek a technikáknak. Ővük a jövő, s nem csak ezért...

Epilógus helyett

Végül egy olyan területet vizsgáljunk, amely kívül esik mind az állókép(ző)művészet, mind a mozgókép látó-

mezején. „Vakfolt”, de valójában inkább „üde színfolt-nak” lehetne nevezni a palettán. Annál is inkább, mivel a képzőművészetnek része az animáció, s nemcsak a rajz- illetve festményfilm, hanem a báb-, gyurma- és a homokanimáció is. Ebben a műfajban több az olyan újítás, amit a „normál” film később átvesz. A kísérletezés jelenti a művészi szabadságot, egyben feltételezi a szellemi szabadságot, és hogy ezt elérjék, szellemi szabadságharcot folytatnak. Gyakran nemcsak művészeti akadályokba ütköztek, hanem művészetén kívüli, ideológiai-politikai korlátokba is (például dramaturgia, stúdióvezetés cenzúrájába). Példaként említhetjük Kovásznai György festő-író, akit az ’50 években a Képzőművészeti Főiskoláról eltanácsoltak, dolgozott bányában, majd a Pannónia Rajzfilmstúdióban lett rajzoló, emellett a *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat képszerkesztője is volt. (Besúgóí jelentés veszedelmes irodalmi huligánnak tartotta.) Korniss Dezsővel való barátsága nagy hatással volt művészetére. A filmet és a festészetet igyekezett ötvözni a munkáiban. Festményfilmjei jól érzékeltetik a metamorfózist, s azt, ahogy kockánként festette a film-szalagot. Többek közt az *Átváltozások* című alkotásában. Mint írta: „Ha már egyszer a pop visszahozta nekünk az absztraktnak eltűnt figurativitást, miért ne lehetne ezt a figurativitást, mely egyébként abszolút reális: egy Velázquez, vagy egy Goya, vagy egy Rembrandt színvonalán megvalósítani.” A pop-artot közelinek tartotta az animációs gyártási módszerhez, mivel ő is fázisokban, szériákban gondolkodott, de képzőművészként. *Ca’ ira* című filmje (1973) újítás volt, de az előzőekhez képest ebben nem a kamera alatt készültek a festmények, hanem külön, s egymás után kerültek a kamera elé, illetve alá. Majd az utómunka során a filmet meghatározó dal-ritmusára mozgatta a képeket. A film címe is azokra a dalokra utal, amelyek a nagy francia forradalom mozgósító indulói voltak. Közben látni a – Kovásznai által festett – forradalom nagy alakjait, személyiségjegyeikkel, valamint a korhoz kapcsolódó (festészeti) stílusok megidézésével: Dantont, Marat-t, Robespierre-t, s a népet, a forradalmi tömeget. Delacroix, Daumier emblemikus képei mellett a későbbiek: Manet és Monet festményei is előtűnnek, személyekről, csatákról, tájakról, épületekről. Az expresszív, drámai filmmel az alkotó azt a forradalmi atmoszférát kívánta (vissza)adni, amely elindította a festészet XIX. századi forradalmát. Ez Kovásznai koncepciója – ami talán vitatható –, nem kétséges viszont, hogy ez a filmje páratlan, s nemcsak az életműben, de az animáció és a festészet történetében is.

A *Ca’ ira* akkor szólt a forradalomról, 1973-ban, amikor még a halvány reformkísérleteknek is véget vetett a konzervativizmus restaurációja.

Rófusz Ferenc újítása „csak” a „megszokott” látásmódtól tért el. Szélesebb értelemben a sémáktól, amelyek rabságban tartanak. „Főhőse”, a Légy szemével láttatja a világot – de másképp –, a légy idővel üldözötté válik, s menekülne a szobából, a bezártságból. Jól érzékelteti ezt a zaklatott, szaggatott vonalakkal, mintha a kamera mozogna. Expresszív képei, enteriőrjei és külsői egy lát-szatharmóniát mutatnak. A „modell” és alkotója sorsa nem kevés hasonlóságot mutat. Rófusznak is meg kellett küzdenie a cenzúrával, a hatalommal – még a film után is. Az Oscar-díj átadására (1981) nem juthatott ki – ami pedig szabály –; helyette a Hungarofilm vezérigazgatója vette át a díjat – ami szabálytalan. A film elismerése jóval elmaradt az egy évvel későbbi *Mephisto* (1982) Oscar-díjának fogadtatásánál. Ez magyarázható ugyan az animáció peremhelyzetével („vakfolt”), de más okai is lehettek.

Pálfi Zsolt szintén másik nézőpontot, a perifériára szorultak aspektusát „alulnézetét” mutatja, hogy alakítják ki az elesettek szubkultúrájának jeleit, nyelvét. Az animációban ritka „film noirt”, amit krétarajz-filmként valósítottak meg, főleg hagyományos kézi munkával. A *Jelek* a rajz-filmkészítés alapelemeit, azok összefüggéseit mutatja be.

Szilágyi Varga Zoltán grafikusművész animációs filmrendező még gyerek volt 1956-ban. Még keményebb diktatúrában, a Ceaușescu-rendszerben kezdte a pályáját, s hamar megtanulta a jelírást, „-beszédet”. A világhírű Ion Gopo rajzfilmstúdiójában kibontakozott a tehetsége, mégis eljött Pannóniába, a kecskeméti stúdióba. Itt rajzolta meg a *Jegyzőkönyvet*, Mansfeld Péter kivégzéséről (2006). Ridegen, szárazon, „minimalista”, nem érzelgős módon. Keményen kopognak a betűk, a szavak, ezzel akarva-akaratlanul kiváltja a mentális hatást. Hogy a néző arra is gondoljon, amikor a diktatúra a saját törvényeit, „játékszabályait” sem tartja be. Mansfeldet – mint ismeretes – fiatalkorúként nem lehetett volna kivégezni, ezért addig tartották fogságban, amíg be nem töltötte 18. évét. Utána már „jogosan” felakaszthatták.

Orosz István kísérletező grafikus-animációs művész. Az érzékszervi, optikai csalódások, az illúziókeltések – mint a manipuláció alapelemei – képezik egyik fő „kutatási területét”. Ezt használja fel, valamint a geometrikus rendet, mint az irracionalitásra épülő rendszerek velejáróját, és ezt mutatja be a *Sakk!* című filmjében. Ami annyiban több a *Sakkparti* című könyv illusztrációjánál, hogy a filmrendező elemzőkészsége révén továbblép, és

a diktatórikus rendszer kialakulásának egy momentumát mutatja meg, egy látszólag indifferens eseményben. Lenin és Bogdanov: a „pragmatikus” bolsevik politikus és a filozófus partiját, játékos összecsapását látni, még a XX. század elején, Gorkij és más orosz emigránsok társaságában. A játszma során egyre több bábu tűnik el a tábláról – Orosz István a képekkel párhuzamba hozza a történelmet –: a bábuk ugyanúgy tűnnek el a fotóról, mint a valóságból az emberek, a szereplők...

A diktatúrák rafináltabb mechanizmusait, a manipulációt érzékeltetik Cakó Ferenc filmjei. A tömegtársadalmakban az egyénre leselkedő veszélyt, a csapdákat és az önbecsapásokat. A gyurmatechnikával készült alkotások még inkább érzékeltetik a tömeg masszajellegét és könnyen formálhatóságát, emellett felhasználnak tárgyszimbólumokat is, újabb kontextusban. Bogdán Zoltán a legújabb high-techet alkalmazta, hogy egy száz éve ismert vers (Arany János: *Walesi bárdok*) aktualitását kifejezze. Az értelmezést a címmel jelzi: *Edward*. A versbeli költők szerepe nem szorult háttérbe, az alkotás a mai művészek, animációs filmesek felelősségére is figyelmeztet.

JEGYZETEK

Az íráshoz felhasználtuk SÜMEGI György: *Kép-szó* című könyvét. Bp., PolgArt, 2004. Továbbá:

- 1 A „Hetek” kiállítása (1956). = BÁLINT Endre: *Hazugságok naplójából*. Bp., Magvető, 1972, 74.
- 2 MITCHELL, W. J. T.: *A képek politikája*. A kimondhatatlan és az elképzelhetetlen. Szó és kép a terror idején. Ikonológia és műértelmezés. 13. Szeged, JATE Press, 2008.
- 3 RANCIÈRE, Jacques: *Esztétika és politika*. Elmegyakorlat. Bp., Műcsarnok könyvek, 2009.
- 4 „56 prófétái”. Abigél Galéria és Aukciós Ház. Október 19. – november 20. Bp. Váci utca 19–21. Kiállító művészek: Bálint Endre, Bán Béla, Bér János, Bujdosó Alpár, Gáyor Tibor, Hetey Katalin, Hollán Sándor, Kilár István, Liptay Mátyás, Mark Anna, Marosán Gyula, Nagy Pál, Papp Tibor, Pátkay Ervin, Rozsda Endre, Stein Anna.
- 5 „Az áldozat szabadsága”. Szolnoki Galéria és Aba-Novák Agora. Október 15 – december 18. A Kovásznai-rész forrása IVÁNYI-BITTER Brigitta: *Kovásznai c.* könyve, Bp., Vince, 2010.

Szöcs Géza

Hatvan év után, nyolc évvel később

■ Nyolc évvel ezelőtt megjelent egy kötet, *Irodalom a forradalomban* címmel. Az Universitas kiadó adta ki. Egy korábbi konferencia anyagát tartalmazza, benne egy előadásommal, amely 1956-ról szóló regényekkel és drámákkal foglalkozott, és amelyben arra jutottam, hogy remekmű vagy jelentős 1956-os mű nem született e két műfajban.

Ma sem látom másként.

Hozzátehetném: néhány tisztességes film és néhány műtárgy született ugyan (gondolok például a menet közben furcsa transzformáción átesett 301-es parcella esztétikai megformálására), de katartikus, megrázó, feledhetetlen alkotásokra egyéb műfajokban sem emlékszem. (Amelyek, mondjuk, Dalí festményéhez, *A polgárháború előérzetéhez* volnának hasonlíthatóak.) Vagyis semmilyen művészi önkifejezési formában nem jelenik meg „1956 üzenete” a téma által megkövetelt erővel és színvonalon.

De van egy kivétel.

A költészetet látom kivételnek.

Van két költői alkotásunk, két vers – inkább poéma –, két szellemi katedrális, amelyeket történelmi monumentalitás jellemez, lenyűgöző sodrás, személyesen megformált egyetemes üzenet. Történelmi súly és jelentőség, pátoszmentes, de veretes dikció, a művészi eszköztár főlényes használata. Zsenialitás.

Illyés verse, az *Egy mondat a zsarnokságról*, és Márai verse, a *Mennyből az angyal*.

Tudjuk, hogy Illyés verse már korábban megszületett. Ráadásul nem is 1956-ról „szól”.

Ahogy a *Nemzeti dal* sem 1848-ról „szól”. (Hanem maga 1848. március 15-e. Hozzátartozik a forradalom aurájához és fenomenológiájához, része a legendának. Nem tükrözi, nem szublimálja, nem magyarázza, nem értelmezi, nem ábrázolja a történeteket, hanem komponense, sőt egyik pillére az eseményeknek.)

A *Nemzeti dal*t, miután közismertté lett, hetek leforgása alatt mintegy 10 komponista zenésítette meg. Mindegyiket elnyelte a feledés. Egyik sem volt képes a költeményt újrafogalmazni, tartalmait átültetni, megfeleltetni – úgy, mint Erkel tette ezt Kölcsey *Hymnusával*. Úgy, mint Erkelnek sikerült ez Kölcsey *Hymnusával*. Vagy Beethovennek Schiller ódájával.

Azt hiszem, 1956-os irodalmunk (filmjeink, zeneműveink stb.) esetében ugyanerről van szó: szövegillusztrációnak talán nem rosszak – egy alacsonyabb esztétikai energianívón.

Kétségtelen, hogy Illyés versének eseménytörténeti helyértéke nem azonos a *Nemzeti dal*éval. Nem robbantott ki semmit, nem integrált egyéni érzelmeket kollektívékké, szó szerinti értelemben nem volt azonnali gyújtó hatása.

Mire megjelent, szinte már véget is ért az egész hőseposz.

És – bár máshogyan, mint 1848-ban Petőfi verse a forradalomtól – mégsem választható el 1956 és az *Egy mondat a zsarnokságról*.

Márai versével más a helyzet.

Több mint egy hónappal az összeomlás után írta. (Kevésen tudják, hogy az eredeti ajánlás dr. Óváry Zoltánnak szól, a kolozsvári Óváry család fiának. Ez a dedikáció a későbbi közlésekből lemaradt, talán a *menj sietve* felszólítás miatt is, mely talán a verscímhez tartozik, talán nem, de valamelyest zavarba hozza a tördelőket.)

Ebből a műből nem a zsanérvasain éppen csikorogva elforduló történelem szólal meg, semmiképp nem a „történelmi jelen idő”, nem az esemény (mint a *Nemzeti dal*ban).

És nem is a kráterről szól, nem valamifajta kitörés előtti, robbanást megelőző pszichés állapotrajza ez a nemzetnek, a pillanatnak, amelyben a tűrhetetlen átvált a forradalomba.

A *Mennyből az angyal* már a legnemesebb reflexió lenyomata, a fokozhatatlan – nemzeti léptékű – gyászé, a rezignációé, egyben a Mozart rekviemjéből ismerős, dacosan magasba emelt, az istenek felé fordított tekinteté.

A sors iróniája: a két vers kapcsolata, pontosabban: a két szerzőé.

Márai nem szerette Illyést, mint ahogy nagyon keveseket szeretett, Krúdyn kívül, mármint írókat. Márai (véleményem szerint élete legjobb) regényében, a *Rómában történt valami* című remekműben, melyet a XX. század derekán írt legjobb magyar regénynek tartok, félre nem ismerhetően megvillan az *Egy mondat a zsarnokságról*, s vele Illyés irigyelt-gyűlölt alakja is.

De hát mindez nem tartozik senki másra, legfőnnebb néhány filológusra.

Ennyit tudtam most, több mint nyolc év elteltével, hozzáfűzni egykori előadásomhoz.

Fogalmam sincs, ugyanitt tartunk-e majd 8-10 év múlva is, nem tudhatjuk, mikor jön el az a pillanat és milyen inspirációra, mily szikrára, milyen művészi ráfordításra és milyen egyéb rejtélyes erők összjátékára lesz szükség ahhoz, mindezekre együtt, hogy majd azt mondhassuk: megszületett a nagy regény, a megrázó filmalkotás, a felkavaró dráma, a lenyűgöző szobor, a nagy festmény, a grandiózus zenemű 1956-ról.

Balogh Csaba

„A mérég, melyet rejt, nagyon veszélyes...”

A Rákosi-korszak Madách-vitái¹

■ A történelmi korszakok mechanikus rávetítése a művelődéstörténeti folyamatokra mindig az önkényesség és az elnagyoltság kockázatát rejt. Az 1949 és 1956 közötti, Rákosi-korszakként ismert időszak esetében ez a bizonytalanság csekélyebb. Irodalomtörténet-írásunk közvetlen hatalmi irányítás alá került, és a szigorú-totális ideológiai célkitűzése miatt a korszak Madách-recepciója is példátlanul egyszólamúvá vált. 1948-ban még felvillanhatott a múlt sokszínűsége: négy markánsan eltérő szemléletű bevezetővel ellátott *Tragédia*-kiadás jelent meg. Császár Ernő a tízes évek pozitívista, Babits Mihályé a húszas évek esztétizáló világát, míg Kardeván Károlyé a harmincas évek közoktatási szempontjait idézte. Barta János új előszava pedig a politikai változás szelét jelezte. De ezután teljes hallgatás következett.

A szilencium felé vezető út elméleti megalapozása nem egy 1945 után született tanulmányhoz, hanem egy korábbi, még a háború kitörésekor írt elemzéshez köthető, amelyről Magyarországon csak kevesek tudtak. 1940-ben Bolgár Elek a moszkvai magyar kommunista emigráció lapjában, az *Új Hang*ban közölte Madách-cikkét, amelyet csupán egyszer és közel húsz évvel később adtak ki itthon.² Az *Új Hang* 1938 januárjától 1941 júniusáig jelent meg. Az alapító Barta Sándor után Gábor Andor állt a folyóirat élére, a munkatársak között ott található Lukács György és Révai József. Ők ebben az orgánumban nem írtak Madáchról, de a Rákosi-korszak ideológusaiként meghatározták a Madách-kritika irányát. Az *Új Hang* szépirodalmi fórumnak indult, szemléletét a marxizmus, az antifasizmus és az internacionalizmus határozta meg, tematikája a haladónak tartott Petőfi – Ady – József Attila háromszögben mozgott. A moszkvai folyóirat a műkritikában is az osztályharc fegyverét látta, ezért elutasította a hazai irodalmi lapok – főképp a *Nyugat* – esztétizáló, apolitikus, a nyílt ideologizálást kerülő irányvonalát. Bolgár Elek Madách-dolgozata témáját tekintve rendhagyó, mert az

Új Hang – Révai József Kölcsey-kritikáját leszámítva – nemigen foglalkozik a XIX. századi magyar literatúrával, és a szerző – Révaival ellentétben – csak kivételesen értekezik az irodalomról.

A jogász végzettségű, majd a történettudomány felé forduló Bolgár Elek jellegzetes moszkovita életutat járt be. A Kommün alatt válik ismert politikussá: bécsi követ, majd Kun Béla egyik helyettese. A bukás után – mint Gerő Ernő, Farkas Mihály, Lukács György, Rákosi Mátyás, Révai József és Vas Zoltán – elhagyja az országot, Nyugat-Európában él, majd a harmincas években a Szovjetunióba emigrál. 1944-ben a bevonuló Vörös Hadsereg tagjaként látja újra Magyarországot.

Bolgár Elek tanulmánya az első marxista–sztálinista értékelése Madách életművének. De eredményei nem kiemelkedők, és esszének sem emlékeztető: műkedvelő munka, egy kommunista társadalomtudós alkalmi irodalmi kalandozása. A kritikátörténet nem fordított rá figyelmet, de mellőzöttsége csak részben indokolt. Jelentősége nem szakszerűségében, hanem – a kommunista diktatúra *Tragédia*-kritikája szempontjából – mintaértékű ideológiai konstrukciójában áll.

Bolgár tanulmányának a jövőre nézve legfontosabb tézise, hogy az elemzés önmagát nem a kritikátörténet részének, hanem új kezdetnek tekinti, amelynek célja a végső értékelés kimondása, és ez csak az eddigi eredmények teljes körű felülbírálatával lehetséges. A tabula rasa egyik retorikai eszköze a személytelen, homályos utalás a múlt kritikáira, akik mindig tévedtek. „Nem méltányolták”, „elégtelenül hangsúlyozták”, „szerettek arra következtetni”, „a pesszimizmust olvasták ki” stb. Az efféle ködös, névtelen célzások az átlagos felkészültségű, tehát nem irodalmár olvasóban azt a képzetet keltik, hogy a Bolgár előtti nyolcvan év *Tragédia*-kritikája egységes volt, így tévedései könnyedén korrigálhatóak, ugyanakkor az egyetemes arctalanságban súlytalanná is válnak az idézett ellenvélemények.

Bolgár Elek dolgozata nem csupán kritikátörténeti cél-

kitűzésében, hanem módszerében is beharangozta a Rákosi-korszak *Tragédia*-értelmezéseit. Egyrészt a drámai költeményt nem önmagában, hanem a teljes Madách-életmű fényében vizsgálja. E technika meggyőzőnek tűnik, valójában esetleges és szubjektív. Bolgár a *Tragédia* egy-egy nehezen értelmezhető (vagy félreértelmezendő) részéhez Madách lírájából keres megoldást, és a két, eredeti összefüggéséből kiszakított szövegtörredékkel már könnyedén igazolhatja téziseit. A teljes életművet felhasználó szelekciós módszer nem csupán állításra, de tagadásra is kitűnően alkalmazható. A klasszikus marxista ideológiájú interpretáció az osztályszempontú társadalomtörténeti megközelítésen kívül minden más elemzői szempont létjogosultságát tagadja, ezért Bolgár Elek kiemelt feladata a két legterjedelmesebb, legismertebb értelmezői hagyomány – a komparatistikai és a felekezeti – érvénytelenítése. Elemzésében a történelmi és az osztályharc nyomozása nemcsak elhalványítja a dráma egyéb motívumait, hanem ki is iktatja azokat. Ebben a rendszerben törvényszerűen a legvonzóbb alakká a „hivatalos mennyország” ellen lázadó, „forradalmár szellemű” Lucifer válik, a „szakadatlanul dolgozó és küzdő ész”, „aki nélkül nincs se teremtés, se történelem”. „Ő az, aki a materializmus magaslatairól korrigálja Ádám javíthatatlan idealizmusát, és teszi nevetségessé érzélgösségében, kritikátlanságában, utópiáiban kifejezésre jutó irracionizmusát.”³ Az ihletők áttekintése „konkrét magyar történelmi tények ábrázolásának” számonkérésére egyszerűsödik. Bolgár a tények zászlaja alatt indítja el az ideológiai harcot a *Tragédia* utópikus színei ellen, ami a Rákosi-korszakban meghatározó témává válik. A kérdés már ekkor megoldhatatlan: milyen indokok alapján lehet ugyanannak a társadalombírálatnak a múltra és Madách jelenére vonatkozó részét méltányolni, de a jövőre vonatkozót cáfolni?

Bolgár Elek még nem tiltakozott a *Tragédia* kiadása ellen, de a későbbi kritikai rendszer fő vádpontját, amelyre a későbbi, teljes elutasítása épült, már ekkor, 1940-ben, a moszkvai emigrációban megfogalmazta. Az ideologikus műbírálat ismert eszköze az elvont elvi mércéhez történő viszonyítás. Az erre épülő értelmezői stratégia végigkíséri a Madách-szakirodalmat – a drámai költemény nem eléggé keresztény, nem eléggé nemzeti stb. –, de a marxista-sztálinista *Tragédia*-kritikában kizárólagossá válik, és mindennemű más, esztétikai észrevételt kiszorít. Azonban mély szakadék tátong a felekezeti-nemzeti és a kommunista ideológiájú számonkérés, mérceállítás között. Az Erdélyi Jánostól Prohászka Ottokárig ívelő kritikusi tábor a költő korában létező, ismert és általános érvényűnek tekintett eszme- és értékrendszert keresett a drámai

költeményben. Ellenben a magukat kommunistának való elemzők olyan társadalomtudományi elveket, felismeréseket kérnek számon a *Tragédia* világképén, amelyek annak megírásakor még nem léteztek, vagy írója előtt ismeretlenek voltak. „[Madách] nem látja, hogy a szocializmusnak a kapitalizmus történelmi előfeltétele, és nem látja, hogy a kapitalizmus úgy szűnik meg, hogy a szocializmus...”⁴ Az efféle – a történelmi materializmushoz, a dialektikus gondolkodáshoz, az osztályharchoz, a tömegek szerepéhez kapcsolódó – eszmei cáfolatok ellepik, majd gúzsba kötik a Rákosi-korszak irodalomkritikáit.

Az ideológus mindenkiben ideológust lát, így Bolgár is. A költővel és a művel folytatott terjengős, spekulatív, tekintélyelvű vita rendre messzire szakad az irodalmi szövegtől. A korábbi nyolcvan év legzordabb, legelfogultabb *Tragédia*-bírálatait is érdekes olvasmánnyá tette a szerző személyes hangja, leplezetlen érintettsége. A kommunista ideológusok műelemzéseiről bírósági perbeszédre emlékeztetnek. Az irodalmár egyszerre vádlója és védője az eljárása alá vont írónak, költőnek. Ismerteti az eljárás indokát, a vádpontokat és az enyhítő körülményeket. A tárgyalásmód mindig személytelen: nem árul el semmiféle olvasói érintettséget, nem vall esztétikai örömről, érzelmekről. Az ítélet is személytelen, tévedhetetlen és megfellebbezhetetlen. Bolgár Elek kritikájában ez a bűnvádi retorika csak részben kidolgozott, a rendtartás még következtelen, de két szempontból tanulmánya mintát jelent a Rákosi-kor *Tragédia*-értékelőinek.

Az első a tanulmány megírásának, a madáchi életmű vizsgálatának indoka. „Az immár 80 éves *Ember tragédiájának* külföldi sikerei egyre szélesebb körben keltenek érdeklődést Madách személyisége iránt.”⁵ Ez lesz a kommunista diktatúra akadémiai Madách-üléseinek is a nyitóhangja. Leegyszerűsítve: nem azért kell foglalkozni vele, mert érték, mert hatást gyakorol, hanem mert mások értéknek tartják, másokra hatást gyakorol. Bolgár is az itthon és külföldön tömegeket vonzó színpadi siker, vagyis a sok évtizedes páratlan hatás elemeit nyomozza, és igen meglepő eredményre jut: „Ezek az elemek leghevesebben talán úgy volnának jellemezhetők: az *Ember tragédiájában* rejlő hatalmas pedagógiai erőforrások.”⁶ És ebből következik a másik mintaértékűvé váló szempont: a szépirodalomban rejlő pedagógiai erőforrások feltérképezése a kommunista ideológiájú értelmezés kiemelt célja. De leleplezője is, mert az ideológus mindig elválasztja önmagát az átnevelendő olvasóktól, színházlátogatóktól. Az egalitáriusságot, a kollektívizmust sulykoló rezsimek kultúrpolitikája a végletekig elitista. Irányítói okkal irtoztak a falanszter-jelenettől: a társadalmi egyenlőséget

dicsőítő, ugyanakkor az élet-halál felett ítélkező tudós és a kioktatott, megfélemlített tömegek szembeállítására rendkívüli művészi erővel leplezi le a fenti ellentmondást.

Bolgár Elek aligha gondolta, hogy az 1940-ben Moszkvában papírra vetett tanulmány tíz évvel később a magyarországi értékelés iránytűje lesz: Madách drámája felhasználhatatlan a kommunista átnevelés számára. És ez az ítélet megpecsételi a *Tragédia* sorsát.

A folytatás ismert: a Magyar Kommunista Párt (1948 júniusától Magyar Dolgozók Pártja) két vezető teoretikusa, Révai József és Lukács György 1948 nyarán letiltotta a színházak műsoráról *Az ember tragédiáját*. Az új hatalom eredetileg a darab több évtizedes száműzésére készült. A színházakból eltűntették a díszleteket, a szövegkönyveket, a művet törölték a kötelező olvasmányok listájáról, és az államosított kiadók sem jelentethették meg. (De a diktatúra keze nem ért az országhatáron túlra: 1949-ben Ankarában törökül, egy évre rá Nagyszombatban szlovákul jelent meg, 1951-ben pedig magyarul – Buenos Airesben.) Bár a korszak kultúrpolitikusi igyekeznek válaszokat szállítani, az elhallgatás indokai meglepően banálisak és kidolgozatlanok. A *Tragédia* világképe reakciós: a biblikus keret, a pesszimista jövőkép, a bárgyúnak és elvtelennek ábrázolt tömeg, Ádám idealizmusa, Lucifer cinizmusa az ellentéte mindannak, amire a rezsim nevelni akar. A falanszter szín pedig maga a legveszélyesebb méreg: a keserű szocializmus-karikatúra és az új, szovjet típusú berendezkedés közötti hasonlóság nyilvánvaló. A kíméletlen kollektivizálás, a lódenkabátos nincstelenség, a kulturális élet sematikus-sága, a polgári értelmiség megszégyenítése, meghurcolása látnoki színben tüntette volna fel Madáchot. Rákosi diktatúrájában valósággá vált, hogy Michelangelo széklábat farag, Platón nyáját őriz, és Luther kazánt fűt. De a színháztörténeti múlt is megőrizte a darabot. A hazatérő moszkoviták jól ismerték a *Tragédia* hírhedt 1937-es hamburgi bemutatóját, amely a Szovjetunió elleni uszítást szolgálta: a falanszter díszleteire cirkusz betűket festetett a goebbelsi propaganda.

Az 1951 decemberében megtartott akadémiai Irodalomtörténeti Kongresszus Madách-vitája mögött annak beismérése állt, hogy a költőt tiltással nem lehet kiretusálni a nemzeti klasszikusok tablójáról. A harmincas, negyvenes évek *Tragédia*-előadásainak emléke eleven, és a családi könyvespolcok – a polgári élet mementójaként – több százezer Madách-kötetet rejtenek. Az ülés ott vette fel az ideológiai szálát, ahol Bolgár Elek 1940-ben Moszkvá-

ban, a mű *pedagógiai erőforrásai* felett tünődve, elvágta. Lukács György drámaira hangolt megnyitójában a Madách-értékelés radikális felülvizsgálatát hirdette meg. De az új program – Bolgár cikkéhez képest – semmi újat nem hozott. Lukács elutasítja a komparatistikai, motívum- és műfaj történeti kutatásokat, a történelmi kontextus vizsgálatát pedig a megírás korának hazai társadalmi problémáira, párt- és osztályharcaira szűkíti le. Csakhogy a felszólalók már származásuk és szellemi gyökereik miatt is rést ütöttek a Lukács emelte falon. Elsőként a Horváth János-tanítvány Waldapfel József, aki a fordulat évében lett az Akadémia tagja, de a kutatásait már a Horthy-korszakban is számos elismeréssel méltatták. Waldapfel elismeri, hogy minden hazai marxista–sztálinista *Tragédia*-elemzés Bolgár Elek köpönyegéből bújt elő, de jócskán finomít – a vitaülésen egyébként jelen lévő – akadémikustársra érvelésén. Tompította a materialista-forradalmár Lucifer iránti rokonszenvet, és a falanszter-jelenet bravúros átértelmezésével a drámai költemény újbóli kiadását és színházi bemutatását is meglebegtette. A falanszter – mint Waldapfel fejtegeti – nem a szocializmus belső mechanizmusa miatt vált az emberi egyéniség és a szépség temetőjévé, hanem a kapitalizmus megdöntése után sok millió évvel az emberi nem fennmaradásáért a kozmikus végzet ellen folytatott kényszerű élethalálharc miatt.

A továbbiakban a vitaülés egyre nagyobb léptékben távolodott attól az ideológiai céltól, amelyet Lukács kitűzött. Waldapfel után újabb – időközben elvtársakká lett – osztályidegenek következtek. Elsőként a lelkészcsaládból származó ifjú Horváth Károly, aki felcsillanította azt a kutatói erényét, amely két évtized múlva a Madáchhoz fűződő komparatistikai és motívumtörténeti kutatások vezető egyéniségévé tették: a nyugati nyelvek elmélyült ismeretére épülő világirodalmi tájékozottságát. Majd Horváth János másik híressé lett tanítványa, Barta János következett, aki Madách-monográfiáival és szövegkiadásával már a polgári korszakban komoly szakmai hírnevet szerzett.

Az Akadémia Madách-vitaülése a sztálini mintára kiépített irodalomtudomány és -kritika kettős kényszerhelyzetéről árulkodott. Egyrészt beismerte, hogy nincs olyan értelmezői stratégia, amely a *Tragédiát* a szovjet típusú berendezkedés kiépítésének szolgálatába állíthatná. Mint Waldapfel megjegyzi: „Sohasem fog sikerülni a költemény szövegéből minden zavaró ellentmondást kiküszöbölni.”⁷ Másrészt annak tudomásulvételét jelentette, hogy a *Tragédia* – példátlan hazai és külföldi tekintélye miatt – nem retusálható ki a magyar irodalmi kánonból. „Madáchról való hallgatásunk – gyakorol kollektív ön-

kritikát Waldapfel – mindenképpen új irodalomtörténet-írásunk szegénységi bizonyítványához tartozik.”⁸

Lukácsot nyugtalanította, hogy a két Horváth János-tanítvány a költő rehabilitálására készül, és Waldapfel a vitaülésen elhangzott téziseit az *Irodalomtörténetben* is közreadta,⁹ ezért a Madách-frontra maga mellé szólította tanítványát és pártfogoltját, az alig huszónhét éves Hermann Istvánt.¹⁰ Dolgozatában az ifjú filozófus pontról pontra követi Lukács fél évvel korábbi megnyitójának instrukcióit, és tételesen, bár a nevek említése nélkül cáfolja azoknak a – Madáchot rehabilitálni kívánó – értelmezési utaknak a marxista–leninista elvekhez mért hitelességét, amelyeket az akadémiai vitaülésen megfogalmaztak az előadók. A tizenegy fejezetes, könyv alakban csaknem félszáz oldalas tanulmány a *Tragédia* szakmai kritikátörténetének talán legpártosabb dokumentuma. Az értekezés próbára teszi az olvasó türelmét és nyitottságát, de nem dagályossága, esztétikai érzéketlensége vagy inkorrekttsége miatt. Az ideológiai érvelés a maga társadalomtudományi rendszerén belül is elbukik. Ugyanis Hermann hiába térképezi fel a Madách-dráma kapcsolatát a korabeli magyar történelemmel és osztály-társadalommal, részletezi megírásának „bonyolult politikai és ideológiai körülményeit”, hiába mond súlyos ítéletet, majd tesz engedményt a költővel szemben, akinek álláspontja korlátolt, de becsületes, és vívódásait akár rokonszenven is lehet szemlélni. De az eredeti cél nem ez volt. Az elemzés visszatér oda, ahonnan elindult, és végül nem old meg semmit. Megválaszolatlanok maradnak a bevezető kérdései: Az *ember tragédiája* miért példátlan sikere a hazai irodalom- és színháztörténetnek, miért világhírű, miért fordították le több tucat nyelvre? Miért hat a XX. században is? Hermann István nagy ívű tanulmánya a Rákosi-korszak irodalomtörténet-írásának egyik emlékeztető – és a tapasztaltabb, felkészültebb pályatársak számára tanulsággal szolgáló – kudarca. Arra figyelmeztetett, semmiféle kulturális-ideológiai forradalom nem tekintheti a múlt élő irodalmát pusztán kortörténeti dokumentumnak.

Lukács György aggodalma megalapozottnak bizonyult: az akadémiai vitaülés kiengedte a szellemet a palackból, és azt már nem tudta visszazárni. A korszak vezető irodalmárai közül alighanem Sötér István látta be először, hogy a hazai marxista irodalomtörténet-írás legsürgősebb feladata, hogy tudomásul vegye Madách életművének rendkívüli hatását, és teóriáival ehhez alkalmazkodjon. Sötér érdemei vitathatatlanok, de a körülmények szerencsés összjátékának is köszönhető, hogy az általa

képviselt irányzat sikeres alternatívát kínálhatott a Lukácséval szemben. 1953 márciusában meghalt Sztálin, a szovjet vezetés lemondásra szólította fel Rákosit, és július elején Nagy Imrét nevezték ki miniszterelnöknek, ősszel megindulhatott a nevével fémjelzett új szakasz politika, a kommunista diktatúra – és a kultúrforradalom – átmeneti olvadása. Az irodalmi emlékezet is segítette a marxista nyitás stratégiáját: a költő születésének 130. évfordulója jó alkalmat kínált a Madách-kérdés újragondolására. A *Tragédia* még nem jelenhetett meg, de a kiadók, szerkesztők már rafinált módon be-becsémpészték Madách nevét a különféle kritikátörténeti kötetekbe.

Sötér István a Madách-vita taktikus áthangeléséhez 1953 őszén látott hozzá a *Két esztendő irodalomtörténeti munkássága a Petőfitől Adyig korszak területén* című tanulmányával. Az alig negyvenesztendő Sötér veretes műveltsége, sokirányú felkészültsége széles körben ismert volt, és magas pozíciója is támogatta, hogy kellő magabiztossággal szóljon hozzá a kérdéshez: a tanulmány megírásakor az ELTE tanszékvezető tanára és rektora. Sötér átlép a kritikátörténeti múlttal való viaskodáson, csupán az 1951-től eltelt két év irodalomtörténeti termését értékeli. Ezzel a Madáchot érintő sor két névre szűkül. Waldapfel József és Hermann István elvileg azonos ideológiai – Sötér meghatározása szerint marxista–leninista – alapról indult, de ezzel a fogással egymással szembeállíthatókká váltak. Sötér, ha diplomatikusan is, de továbbgondolásra alkalmatlannak ítéli ifjú pályatársa (és egyetemi beosztottja), Hermann István téziseit, és hangsúlyosan Waldapfelnek ad igazat: Madáchban a költőt és nem a filozófust kell értékelni.

Sötér tanulmánya egyre szélesedő törésvonalat nyitott a Rákosi-kor irodalomtudományának Madách-értékelésében. Lukács György másfél évvel később, 1955 tavaszán írt cikkében rámutat, Waldapfel és Sötér elméletei a hatás, a befogadás szempontjából életidegen okoskodások, amelyek mögött ideológiai engedékenység bujkál. Hiszen a *Tragédia* olvasója vagy előadásának nézője nem lapozgatja párhuzamosan a *Mózes*t vagy *A civilizátort*, ahogy nem böngészi Eötvös József félezer oldalas állambölcseleti munkáját, *A XIX. század uralkodó eszméit* sem. Olvasás közben vagy a színházban a dráma teremtett világában, a Paradicsomban, Rómában vagy a falanszterben találja magát.

1954-ben – az átmeneti politikai enyhülés nyomán – megtört a jég: hat év után újra megjelenhetett Az *ember tragédiája*. Az új, filológiai igényes szövegkiadást Waldapfel József gondozta, akinek terjedelmes előszava összhangban van Sötér frissen kidolgozott stratégiájá-

val: olyan társadalomtörténeti háttérre épülő értelmezői irányvonalat vázol, amely igazolja Madách rehabilitálását. Ha a ma olvasója megkísérli a lehetetlent, és megfелеdkezik a kommunista diktatúráról és gáztetteiről, Waldapfel előszavát joggal tarthatja kulturált összefoglalásnak – függetlenül attól, hogy egyetért-e a marxista irodalomtudomány eszmei alapjaival. A tanulmány jóindulatú, alkalmazkodó, kerüli a konfrontációt, és az ideológiai korlátokon belül tárgyilagos. Külön figyelmet érdemel a bevezető záró mondata: „Az ember tragédiájának igazi értékeit is előbb-utóbb a szocialista realista színjátás fogja egész nagyságukban felragyogtatni.”¹¹

Valóban: 1955. január 7-én – több mint hétéves szünet után – a Nemzeti Színház újra műsorra tűzi *Az ember tragédiáját*. A légkör meglehetősen felszabadult: tucatnyi folyóiratban rendezők, színészek, kritikusok, polgári gyökerű intellektüelek mondják el véleményüket a példátlan sikerű bemutatóról. Egy évvel korábban – Nagy Imre miniszterelnökségének zenitjén – a Nemzeti Színház három rendezője, Gellért Endre, Major Tamás és Marton Endre immáron az Akadémia szállította alibikkel a tarsolyukban láthatott munkához. Madách mentségére szolgált, hogy a bukott forradalom után nem festhették rózsaszínű jövőt, vidéki remeteségében amúgy sem láthatta előre a nagyvárosi proletáriátus öntudatra ébredését és világrengető harcát. Másrészt Ádám nem egyforma csalódottsággal távozik az egyes történelmi színekből, ezért a párizsi forradalom lelkesült megálmódóját, Keplert, London kapitalizmuskritikáját és az ember szabadságvágyát kell a színpadon hangsúlyozni. A realista látásmódot a puritán díszletek és kosztümök jelzik, a jövő jelenetei viszont víziószerűvé válnak, rossz álmoknak tűnnek. Kitűnő ötletnek bizonyult a kettős szereposztás is. A premieren a drámaibb színészi felfogás debütál: Básti Lajos (Ádám), Lukács Margit (Éva) és Major Tamás (Lucifer), majd néhány napra rá a líraibb is bemutatkozik Bessenyei Ferenc (Ádám), Szörényi Éva (Éva) és Ungvári László (Lucifer) főszereplésével.

1955-re esik a Sötér- és a Lukács-vonal közötti látványos kenyértörés is. Ekkor már szembeötlő a két kör közötti értelmezői harc legfontosabb retorikai fegyvere. Sötér és Waldapfel pontosan látja, hogy Madáchot és *Az ember tragédiáját* a marxista-leninista irodalomtörténet-írás keretein belül csak úgy lehet végleg rehabilitálni, és a magyar irodalom haladó hagyományai közé illeszteni, ha a költőt és művét élesen leválasztják kilencven év ideológiai szempontból elfogadhatatlannak ítélt értelmezés-

történetéről. Ezért minderről, mint másodlagos kérdésről, hallgatnak. A szemben álló oldal ellenkező stratégiát követ: azt hangsúlyozza, hogy az új társadalmi, kultúrpolitikai rendszerben a *Tragédia* nem indulhat tiszta lappal, mert kritika- és színháztörténete szétválaszthatatlanul összeforrt a jelent ideológiájával fenyegető, destabilizáló múlttal. Ennek bizonyítására Hermann István ismét megjelenteti 1952-ben már publikált, zord ítéletekben bővelkedő kritikátörténeti áttekintését. Mestere, Lukács György pedig 1955 tavaszán a *Szabad Nép* hasábjain adja közre „több évtizedes különvéleményét”. A kritikátörténet nagyságait porba döntő cikk önmeghatározása – *Különvélemény* – egyértelműen jelzi, hogy szerzője a Madách-vitában háttérbe szorult. Lukács egyetlen és igen szűk rostát használ: közvetlenül az utópikus jelenelek köré csoportosítja a múlt értékelőit – kiket háborított fel Madách falanszterének szocializmus-paródiája, az emberiség jövőjének sivár, reménytelen ábrázolása, valamint kik és hogyan mentgették mindezekért a költőt. Az áttekintés célja annak bizonyítása, hogy a „Madách ábrázolta történeti fejlődés perspektívatlanságát, művészi történelembölcseletének pesszimista voltát... nem lehet eldisputálni.”¹² A marxista kritikus tábor egyre élesebb megosztottságának Lukács szövegében is felbukkan egy apró jele: egyetlen pályatársát, Hermann Istvánt említi név szerint, de nem ad magyarázatot, miért emeli saját tanítványát az idősebb, rangosabb tudományos eredményekkel bíró elvtársak fölé.

A másik oldal perdöntő – a hazai kutatás főáramát egészen 1990-ig meghatározó – válasza fél év múlva, 1955 novemberében érkezett Sötér István *Madách Imre* címmel megtartott akadémiai székfoglalójában. Sötér nem rejtette véka alá, hogy az előadásában meghirdetett új irányvonal, az elfogadó marxista esztétika és irodalomtörténet-írás célja Madách és munkásságának teljes rehabilitálása, és ezzel a keményvonalas irodalomkritika végleges kiszorítása. Sötér a *Tragédia*-szakirodalom áttekintésekor épp az ellenkezőjét teszi annak, amit Lukács György. A Rákosi-korszak tudományretorikájába gyökeresen újat hoz a székfoglaló érvelési technikája: a kutatói érdem felülírja a világnézeti szembenállást. Sötér könnyed természetességgel ismeri el az előtte járó polgári értelmezők érdemeit, legyenek pozitivisták avagy szellemtörténészek, sőt – Madáchcsal együtt – a *Nyugat* esszéíróit is rehabilitálja. A központi gondolat – „Madách, a költő, hasonlíthatatlan magasságban áll Madách, a filozófus fölött”¹³ – önmagában kérdőjelezi meg Lukács társadalombölcseleti megközelítésének értelmét és létjogosultságát.

Sötér István szinte hibátlanul kalkulált: bár a politikai

légkör 1955 tavaszán, Nagy Imre felmentésével hűvösebbé vált, a Madách-disputát már nem lehetett befagyasztani. Az akkor hetvenéves Lukács György nem írt többet *Az ember tragédiájáról*, a nála harminc évvel fiatalabb Sötér előtt pedig fényes és termékeny irodalomtudósi pálya állt, számos nagy lélegzetvételű könyvfejezetben, egy önálló Madách-monográfiában folytatta az akadémiai szélfogalójában megkezdett utat. De a Rákosi-korszak Madách-kritikájának nem a Lukács–Sötér vita a végakkordja.

A következő hónapok azt bizonyították, hogy Sötér István számításába is hiba csúszott. A forradalmat megelőző egy éven belül a nevével jelzett elfogadó marxista értékelését két súlyos és széles nyilvánosságot kapó bíráló érte, amelyek önmagukban érzékeltették, hogy a diktatúrát egymással harcoló ideológiai irányvonalak gyengítik. Az első vitát Nemes Dezső, a Rákosi-kor ünnepe, Kossuth-díjjal kitüntetett párttörténész indította el. A keményvonalas kommunista teoretikus a háború végén tért haza Moszkvából, 1950 és 1953 között a Népművelődési Minisztérium főosztályvezetőjeként, majd a pártpropagandára szakosodott Szikra Kiadó igazgatójaként dolgozott. 1955 novemberében jelentette meg *A hazafiság kérdése és a jobboldali jelenségek* című előadását, amely a Rákosi-klikk megerősödésének fontos és érdekfeszítő kordokumentuma. A szerző egy friss – a *Tragédia* januári bemutatója után két hónappal hozott – politikai határozat fényében értékeli a nemzetköziség, a hazafiság és a nacionalizmus fogalmát. „A Központi Vezetőség [1955] márciusi határozata megbélyegezte a párt irányvonalát eltorzító jobboldali nézeteket, melyeknek Nagy Imre volt a fő képviselője, és felhívta pártunk minden tagját a káros és zavartkeltő nézetek elleni harcra.”¹⁴ Az aktuálpolitikai kérdésekre összpontosító propagandakiadvány – a jobboldali nézeteket ismertető fejezetben – egy bekezdés erejéig a frissen műsorra tűzött *Tragédiára* hivatkozik. „Ha azonban nem vigyázunk, akkor a haladó hagyományok ápolása jegyében is olyasmivel traktálják a népet, ami rossz ápolása és esetleg beszenyvezése a haladó hagyományoknak. Ehhez »mindössze« az kell, hogy a hazafiság jelszával kritikátlanul »haladónak« nyilvánítsanak olyasmit, ami nem haladó, pl. Madách: *Ember tragédiája* című művét.” Ezután a szerző a korszak sokszor ismételt hármasként – falanszter, tömegek ábrázolása, pesszimizmus – sorolja fel, zárásként pedig a darab új szcenáriumáról mond ítéletet. „A legjobb rendezés és a színészek legodaadóbb játéka sem tudhat e mű alapjában véve népellenes jellegén változtatni. De kritikátlanul ismét színre került, mégpe-

dig favorizáltan – természetesen a haladó hagyományok, illetve »az egységes nemzeti kultúra« ápolása jegyében. Vagy talán még azt is mondják, hogy a szocialista építés segítése érdekében?!”¹⁵ Az utolsó mondat egyértelműen a Sötér–Waldapfel vonal falanszter-értelmezésének szánt gúnyos célzás. Nemes Dezső könyvének e rövid passzusa közvetlenül Rákosi Mátyás és a moszkovita felsővezetés tiltakozását és fenyegetését üzentte.

Az üzenet értelmezéséhez célszerű egy rövid színház-történeti kitérőt tenni.¹⁶ Rákosi személyes, engesztelhetetlen haragot táplált *Az ember tragédiájával* szemben. Az írószövetségben (!) arról beszélt a párttagságnak, hogy a mű betiltása helyes lépés volt, újbóli színrevitele pedig pusztán provokáció lenne. A diktátor nem volt jelen a *Tragédia* 1955. január 7-ei premierjén, mert Moszkvában rendelték, de egy hónapra rá maga is megtekintette a Nemzeti teltház előadását. A szemtanúk elmondása szerint a darabról a második jelenet után kirohant, és a színház szalonjában üvöltve tiltakozott a további bemutató ellen. (Ekkor hangzott el, hogy „a prolikat ez nem érdekli” és a szállóigévé lett fenyegetése is: „Maguknak csak az a szerencsájuk, nem szeretek művészt börtönben látni.”)¹⁷ Rákosit és a Nemes Dezső által képviselt keményvonalas sztálinista kört külön aggasztotta, hogy a darab nem csupán a fővárosi értelmiség körében aratott sikert. A Blaha Lujza téri pénztárak előtt kígyózó sorok, a tömeges, teljesíthetetlen számú vidékről, gyárakból, üzemekből érkező jegyigénylés azt mutatta, a munkásokat is érdekli az előadás. A *Tragédia*-bemutató sikere a szovjet mintájú kultúrforradalom: a feszített tempójú ideológiai átnevelés kudarcát jelképezte. A zajos sikert egy Moszkvából küldött revizor (bizonyos Gromov elvtárs) is ellenőrizte, és arra jutott, hogy a darab mondanivalója a legkevésbé sincs összhangban az elvárt kulturális irányvonallal. Mint jelenti, a műsoron tartása olyan, mintha a Rákóczi úton a szocializmust építenék, de a mellékutcákban már a kapitalizmust.¹⁸ Feltehetően a hatalmában újra megizmosodó Rákosi maga rendelte el a *Tragédia* betiltását. A darab harminchárom előadás után váratlanul lekerült a Nemzeti színpadáról. Az igazgató Major Tamásnak – mint a Központi Bizottság tagjának – később annyit sikerült elérnie, hogy márciustól az évad végéig havonta kétszer-háromszor még eljátszhatták. A *Szabad Nép* ekkor közli Lukács György különvéleményét. Nemes Dezső tiltakozása – bár hangja radikálisabb – is ebbe az irányba illeszthető.

A támadásra nem Sötér István vagy akadémiai köre

felelt, hanem Molnár Miklós, egy fiatal kora ellenére ismert újságíró. Molnár a háború után a *Szabad Nép* munkatársa lett, majd 1950-től 1955 februárjában történt leváltásáig az *Irodalmi Újság* szerkesztőjeként dolgozott. Madách védelmében írt cikkét fél évvel menesztése után publikálta, és feltehetően már ekkor a – Nemes Dezső által is élesen bírált – Nagy Imre körüli reformcsoport tagja volt. A Veres Péter vezette írószövetség lapja, az *Irodalmi Újság* a legzordabb időkben is elfogadóbb ideológiát képviselt, mint a központi pártvezetés, 1955-ben pedig a reformtörekvések első számú képviselőjévé lépett elő. Molnár ebből a közegekből is kitűnt kritikus hangjával, és *Három megjegyzés egy évszázados vitához* címmel válaszolt Nemes Dezső elvtárs „brosúrájára”.¹⁹ A Madách-szakirodalomban ritka a vitapartner nevéssé válása. Molnár Miklós tárcája erre kínál emlékeztető példát. A pikírtre, csipkelődőre kevert zsurnalizmus és a szerző irodalmi felkészültségét bizonyító érvelés hatásos egyveleget alkot: Nemes tájékozatlanságára és véleményének jelentéktelenségére hívja fel a figyelmet. A cikk kritikátörténeti jelentőségét az évszázados befogadási tradíció hangsúlyozása adja, amely a fordulat évétől nem lehetett szempont a Madách-kritikában. Molnár a „nemzeti kultúra legkiválóbb elméi” között kritikusokat (Arany, Csengery, Eötvös, Erdélyi, Gyulai, Riedl, Waldapfel) és színi rendezőket (Paulay, Hevesi, Major, Gellért) állít szembe Nemes Dezsővel. A zárzó visszautasítja Nemes elvtárs „gorombaságait”, amelyek egy olyan művet gyaláznak, amely immár „14 nép nyelvén hirdeti a magyar irodalom becsületét”. Molnár Miklós cikke volt az első jelentős, az akadémiai világon kívüli tiltakozás a Rákosi-korszak elutasító Madách-kritikája ellen.

Tíz hónappal később Sötér István váratlanul újabb, komoly politikai-közéleti népszerűségnek örvendő vitapartnerre akad: az írószövetség elnöke, Veres Péterre. A polémiát Veresnek a *Szabad Nép*-ben közölt egész oldalas cikke indította el 1956 szeptemberében – a forradalom előtt egy hónappal. A *Madách megértéséhez* címmel közölt esszé egyrészt jól illeszkedik az önművelő író olvasónapló-sorozatába, és híven tükrözi eszmei ellentmondásoktól feszített világképét. Ugyanakkor új, rikító színfoltja a korabeli Madách-kritikának: méltán tekinthető a későbbi formabontó *Tragédia*-olvasatok elődjének. E cikkel kapcsolatban is ki kell emelni Veres Péter közéleti, publicisztikai munkásságának fő erényét, szókimondó bátorságát, amellyel nyíltan, nemegyszer gúnyosan fordul szembe a korabeli Madách-ku-

tatás ideológiai vitáktól terhelt akadémiai elitizmusával. „Az ember tragédiájának a vitája – nyitja cikkét Veres –, amit az elmúlt években láttunk, amikor is hol levették a műsorról, hol meg visszatették, de sohase belső meggyőződésből, hanem pillanatnyilag helyesnek vélt politikai célszerűség okából, évtizedek óta folyik, és amint a Lukács György tanulmányából, majd a Sötér István ellentanulmányából láttuk, még ma se ült el, legfeljebb egy időre elhallgatott.”²⁰

Veres Péter azzal szeretné kihúzni a nemzet szívéből a Madách-polémiák jelentette tövist, hogy a költő realizmusának hangsúlyozásával az optimizmus–pesszimizmus vita meghaladását és az ideológiai viták lezárását kezdeményezi. Az „izmusokkal”, a „filozófiai közhelyekkel” történő leszámolással azonban rögvest új ideológiát teremt, amely nem a regnáló politikai rendszert célozza, hanem az egymással marakodó akadémiai főideológusok gondolkodási sematizmusát és a „szív, az igaz költészet” iránti érzéketlenségét. A dráma realizmusát bizonygató (alighanem szándékolt komolytalansággal összehordott-előadott) természettudományos és lélektani érvek valójában a politikai irányítás és az irodalom értelmezőinek elitizmusa ellen szólnak. De a szerző akadémiaellenessége végül tudományellenességbe hajlik: a *Tragédia* historikus képsorozata többet mond, mint „egy egész polcra való történelmi kézikönyv”, és többet tanít a politikáról, mint „száz ezer vezércikk”. A kor irodalmáinak a legtöbb fejtörést okozó falanszter szín Veres Péter kezében az öngyönyölezés elleni éles fegyverré, közéleti programbeszéddé válik. „Újra és újra fel kell lépünk a saját magunkban és a bürokratáinkban jelentkező falanszter-hajlamok ellen, de főleg az olyan bürokraták ellen, akik – ha rájuk bízánk – a Michelangelókkal széklábat faragtatnának, akár az idők végezetéig.” Az író néhol tréfálkozik, de esszéjének mégis súlyos az üzenete: pártos irodalomtudósok, kritikusok és teoretikusok, prédikáló papok és szemforgató politikusok akárhogy okoskodnak, nem lehet igazuk Madáchcsal szemben. „A költő nem téved, még akkor se, ha túloz.” Másrészt az akadémikusok és mindenféle egyetemi koponyák nyakatekert műelemzéseinek szűk a hatósugara. A *Tragédia* értelmezése elsősorban nem elvont szaktudományos probléma, hiszen „megítélése nagyon sokban az olvasó vagy a néző alapérzésétől függ” – és ezzel a meglátásával Veres Péter messze megelőzte korát.

Sötér István joggal érezhette úgy, hogy az írószövetség elnöke személyesen neki címezte Madách-esszéjét. Válasza egy hétre rá jelent meg. Nem váratlanul, ugyanis a Veres Péter véleményéhez fűzött szerkesztőségi lábjegy-

zet ezt már beharangozta: „a cikkben foglalt kérdésekkel a *Szabad Nép* még foglalkozni fog”. Mégsem tűnik úgy, mintha valami előre megírt forgatókönyv szerint következne volna egymást a két szemben álló vélemény. A válasz stíláriis kidolgozatlansága, logikájának bizonytalansága, az egymást kizáró érvek azt sejtetik, hogy Sötért felkészületlenül érte Veres Péter cikke. Aligha véletlen, hogy e rögtönzésnek ható cikk csak itt, a *Szabad Nép* 1956. szeptember 23-ai számában olvasható, egyetlen későbbi tanulmánykötete sem közölte újra. Nemcsak a címből – *Utóhang egy Madách-tanulmányhoz* –, a tartalomról sem hámozható ki, hogy Sötér melyik Madách-tanulmányhoz akart utóhangot írni. Többször utal Veres egy héttel korábbi cikkére, de saját, tíz hónappal korábbi akadémiai székfoglalójára is.

Bevezetőként Sötér István megdicséri és megköszöni Veres Péter „sok eredeti és okos megjegyzését”, de gyorsan kitűnik, hogy az ideológiai korlátok közé szorított irodalomtudós nem képes érdemben válaszolni az író kedélyesen provokáló olvasónaplójára. Meghökkenő látni, Sötér mennyire ellentmondásosan ítéli meg a Madách-kritika elmúlt másfél esztendejét. Elismeri, hogy a *Tragédia* – az 1955 januárjában történt bemutatása óta – a kulturális élet egyik legtöbb izgalmat keltő problémája: de a vitákat hol letisztult légkörűnek, hol elmergesedettnek ítéli. Veres kérdésére – „miért is lappanganak e kérdés körül fojtottan, kiobbanásra képtelenül elégedetlenségek és indulatok?” – nem talál választ. A párbeszéd lehetősége elillan, amikor Sötér, a *Tragédia* premierjét körülvevő viták okait kutatva, visszaautásítja az akadémiai értékelés dogmatikusságát célzó vádakat. Az indulatokat nem az irodalomtudósok következetlensége, ideológiai köpönyegforgatása, helyezkedése és marakodása szítja, hanem a Horthy-korszakból eredő felületes és tudománytalan előítéletek, valamint a „tájékozatlan, félreértésektől hemzsező közvélemény” – tehát az egyszerű olvasó és színházlátogató – akadályozza a szaktudományos tisztázást.

Az *Utóhang* végül további eszmecserére buzdít, amely a „*Tragédia* helyét megnyugtatóan jelölhetné ki irodalmunkban”.²¹ De Sötér cikke már nem teljesíthette a küldetését, egy hónap múlva a történelem közbeszólt. Jelentősége mégsem csekély: a Rákosi-korszak Madách-kritikájának utolsó dokumentuma és az 1990-ig egyeduralgó elfogadó marxista *Tragédia*-értelmezés ideológiai önellentmondásainak máig érvényes láttelepe.

1956 után a sztálinista Madách-kritika szellemét csupán egyetlen teoretikus idézte fel. Révai József, az 1949 és 1953 közötti kultúrpolitika főideológusa és teljhatalmú irányítója nem szólt hozzá az akadémiai *Tragédia*-vitaüléshez, ahogy a Sötér–Lukács vitához sem. De a forradalom után határozottan elutasította azt az eszmei megújulást, amelynek egyik jelképévé a nyitottabb szemléletű Madách-kritika vált. Révai a forradalom alatt a Szovjetunióba menekült, csak 1957 tavaszán tért vissza, de ekkorra a hatalomból már kiszorult, be kellett érnie a *Társadalmi Szemle* főszerkesztésével, itt jelent meg utolsó nagy terjedelmű irodalmi tanulmánya *Az ember tragédiájáról*. Révai feleleveníti az 1956 októbere előtti időszak politikai harcait, és kiemeli azt a határvonalat, amely a kultúrpolitika két hatalmi-értelmezői csoportját elválasztotta egymástól. Noha kapcsolata távolról sem volt felhőtlen Lukács Györggyel, a *Tragédiához* fűzött „megjegyzéseinek” polemizáló tételei Lukács 1955-ös különvéleményének megkésett kiegészítésének, igazolásaként is tekinthetők. De hangja óvatosabb: azokról a „revizionistákról és minden rendű és rangú reakciós szövetségeseikről”, akik *Az ember tragédiáját* „faltörő kosként használják fel a szabadság nevében a szabadság igazi rendje ellen”²², már nem derül ki, hogy kicsodák. A tanulmány végén meghirdetett harcos program bezárja a sztálinista ideológiai kört. A Moszkvából hazatért Révai visszakanyarodik Bolgár Elek két évtizeddel korábbi, Moszkvában írt célkitűzéséhez: „... meg kell találnunk a *Tragédiának* azokat a pozitív vonásait, amelyek lehetővé teszik, hogy a mű haladó hagyományaink részévé és új világot építő népünk szellemi nevelésének eszközévé váljon.”²³ De Révai tervéből már semmi nem valósult meg: az ő dolgozata is gyorsan elfeledett különvélemény maradt, mint Lukácsé.

Az új idők jelképeként a Nemzeti Színház 1957 nyarán – a Margitszigeten – újból műsorra tűzi a *Tragédiát* – változatlan rendezésben és (az emigrációt választó Szörényi Éva kivételével) változatlan szereposztásban. 1958 őszén – Révai tanulmányának megjelenésekor – az akadémiai közvélemény is másra figyel: a polgári-konzervatív irodalomtörténet-írás élő klasszikusát, a nyolcvanéves Horváth Jánost köszöntik tanítványai, és a laudációk közvetve megnyitják a kaput a *Tragédia* pozitivistá újraértelmezése előtt.

JEGYZETEK

- 1 Tanulmányom megírását a 201102/02760 jelzetű kutatói pályázat keretében a Nemzeti Kulturális Alap támogatta. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája* (Drámai költemény). Szinoptikus kritikai kiadás. Szerkesztette, jegyzetek KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 491. (XII. 175.)
- 2 BOLGÁR Elek: *Madách Imre = Új Hang* [Moszkva], 1940, 3. sz., 51–64.; *Ua.* = BOLGÁR Elek: *Válogatott tanulmányok*. Szerkesztette KERÉKES Lajos, Bp., Akadémiai, 1958, 200–220.
- 3 *Uo.*, 206.
- 4 *Uo.*, 209.; 213.
- 5 *Uo.*, 200.
- 6 *Uo.*, 218. (Kiemelés tőlem – B. Cs.)
- 7 *Vitaülés Madách Imréről = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II.*, Bp., Akadémiai, 1952, 258.
- 8 *Uo.*, 243.
- 9 WALDAPFEL József: *Madách Imre = Irodalomtörténet*, 1952, 28–44.
- 10 HERMANN István: *Madách Imre: Az ember tragédiája = Irodalomtörténet*, 1952, 335–353.
- 11 MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta WALDAPFEL József, Bp., Szépirodalmi, 1954, Bevezetés: 5–26., 26.
- 12 LUKÁCS György: *Madách tragédiája = Szabad Nép*, 1955. III. 27. (85. sz.); IV. 2. (91. sz.) Kötetben LUKÁCS György: *Magyar irodalom – Magyar kultúra: Válogatott tanulmányok*. Szerkesztette és válogatta FEHÉR Ferenc és KENYERES Zoltán, Bp., Gondolat, 1970 (Lukács György *Válogatott Művei* III.), 560–573., 562.
- 13 SÖTÉR István: *Madách Imre*. Akadémiai székfoglaló (1955. XI. 21.) = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* [1956] VIII. kötet (1–4. sz.), 129–180. Ekkor azonos címmel megjelent az Akadémia Kiadónál különlenyomatban, majd kötetben is. SÖTÉR István: *Romantika és realizmus (Válogatott irodalmi tanulmányok)*. Bp., Szépirodalmi, 1956, 217–293., 269.
- 14 NEMES Dezső: *A hazafiság kérdése és a jobboldali jelenségek (Előadás)*. Bp., Szikra, 1955, 5.
- 15 *Uo.*, 37.
- 16 Az előadásról KOLTAI Tamás: *Az ember tragédiája a színpadon* (1933–1968). Bp., Kelenföld, 1990, 190–215.
- 17 *Uo.*, 210–211.
- 18 Vö.: HELTAI Gyöngyi: *Egy anekdota margójára = Napkút*, 2002, 2. sz., 7–35.
- 19 MOLNÁR Miklós: *Három megjegyzés egy évszázados vitához = Irodalmi Újság*, 1955. november 12. (46. sz.), 5. Az idézet innen.
- 20 VERES Péter: *Madách megértéséhez (A Tragédia új előadásának alkalmából) = Szabad Nép*, 1956. szeptember 16. (258. sz.), 5. Az idézetek ebből a közlésből valók. Kötetben VERES Péter: *Olvasónapló*. Bp., Szépirodalmi, 1962, 111–117.
- 21 SÖTÉR István: *Utóhang egy Madách-tanulmányhoz = Szabad Nép*, 1956. szeptember 23. (265. sz.), 4.
- 22 RÉVAI József: *Az ember tragédiája = Társadalmi Szemle*, 1958, 9. sz., 15–35.; MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Sajtó alá rendezte ERDŐS Magda, utószó RÉVAI József, Bp., Magyar Helikon, 1958, 191–217.; RÉVAI József: *Madách Imre: Az ember tragédiája = Uő, Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp., Kossuth, 1960, 93–124., 95.
- 23 *Uo.*, 121. (Kiemelés tőlem – B. Cs.)

Windhager Ákos

Hungaria, 1956

A forradalom klasszikus zenei emlékezete

Kocsis Zoltán emlékének

Bevezető: 1956 az ellentörténet

■ Az 1956-os forradalom leveretése után nem sokkal egyrészt nemzeti ellentörténété, másrészt politikatörténeti tabuvá vált a hazai politikai magaskultúrában. 1989-ben hivatalos megítélése megváltozott: az új közéleti elit a XX. századi nemzeti történelem kiemelkedő történeteként határozta meg. A társadalmi közbeszédbe azonban leginkább jelszóként épült be, főként a hosszan tartó politikai elfojtás miatt. Teljesen más képet mutat a forradalom mikrotörténeti olvasata, mert az egyének, családok és kisközösségek létét, életét és sorsát elemi szinten határozta meg a hozzá való viszonyulásuk. Így az ő életükben a hangsúlyos ellentörténet karaktere domborodott ki. A társadalom tagjai a jelenlegi hivatalos szónoklatokon túl leginkább az egykori ellentörténeti jellegű elbeszélés-ként, sőt, gyakran összeesküvés-elméletként mesélik el. Az egyes emlékezők más olvasatokkal szemben – jó esetben: mellett – határozzák meg saját valóságukat.

A klasszikus zenei alkotók művészi megemlékezései szintén nem tudták elkerülni a fő- vagy ellentörténetként való értelmezés feszültségét. Amíg az 1989 előtti emlékenek esetében a tabuval szembeni ellenszegülés motívuma olykor túl is feszítette a művészi keretet, az 1989 utáni alkotásokban már nem elégséges tartalom az igazság kimondása, a tiszteletteljes emlékezés.

A forradalom bemutatásához a legtöbb alkotó jelképeket használt. A dolgozat a szűkre szabott terjedelem következtében a három nemzeti-szakraális jelképünk (*Himnusz*, *Szózat*, *Boldogasszony-anyánk*), valamint a Bartók-életmű hatástörténete felől értelmezi a kiemelkedő jelentőségű 1956-os emlékeneket: otkp. Kodály: *Zrínyi szózata*, Szokolay: *Magyar zsoldár*, Sosztakovics *11. szimfónia*, Dubrovay: 1956.¹

A látnoki alkotások – Változatok a Szózatra

Vörösmarty–Egressy *Szózata* már a pártállam idején is mostoha sorsra ítéltetett, háttérbe szorulása látványosan megtörtént. Főként a szöveg erkölcsi imperatívuszait nem

viselte el a pártvezetés, de lelkes hazafisága is bántó volt számukra. E második nemzeti himnuszunk a rendszerváltás után sem került vissza az ünnepélyek érdemi terébe.

Kodály Zoltán a *Zrínyi szózata*ban és Járdányi Pál a *Vörösmarty-szimfóniában* nyíltan megidézte a *Szózatot*. Ennek is köze volt ahhoz, hogy mindkettőjük zenéjét a forradalom elődalaként értelmezték.²

Kodály: Zrínyi szózata

Kodály Zoltán a *Psalmus hungaricus* 1923-as bemutatója óta számított a magyarság (művészi) prófétájának.³ Több kései művét is a nemzet iránt érzett aggodalmának szentelte, de mind közül kiemelkedik a *Psalmus* testvérpárja, a *Zrínyi szózata*.⁴ Az 1954/55 fordulóján írt hatalmas ívű *a capella* kantáta Kodály válasza a diktatúrára. A mű szövegét a költő-hadvezér Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című politikai röpiratából állította össze. A XVII. századi politikai szöveg a háromszáz éves távollás ellenére is eleven maradt.

Kodály részben rövidítette, illetve egy helyen módosította a szöveget. Az egykori Zrínyi-szöveget Vörösmarty *Szózatával* olvasta össze, amikor a következő sort illesztette be: „A nagy világon e kívül / Nincsen számodra hely.” Majd erre felel az eredeti Zrínyi-sor latinul: „*Hic vobis vincendum et moriendum est*”, később magyarul. Kodály másik szöveget illető beavatkozása az volt, hogy a Zrínyi-kiáltványnak is részét képező záró *Ament* a kantátában önálló tételként hangsúlyozta ki.

A csaknem húszperces kantáta valódi szerkezete szövegrondó, mert a „*Ne bántsá a magyart!*” felkiáltás visszatérési tagolják az alkotást. A szöveg felépítésében négy nagy rész különíthető el, az expozíció: a „nehéz hivatal”, a tézis: a „mi nemes szabadságunk”, az ellentézis: a „csúfsága lettünk a nemzeteknek”, végül a hitvalló szintézis: *Debóra éneke*, amelyet az említett Ámen-figura zár le. A felkiáltás visszatérési hasonló, de nem azonos zenei keretet használnak, így csak a gondolat ismétlődik egyre hangsúlyosabban.

A mű első, „nehéz hivatal” részében a szóló baritonénekes szólama súlyos zenei anyag. Dallamai monotonak, nem melodikusak, kifejezetten szikár vonalvezetésűek. A tragikusorképet megrajzoló bárdot csak lassan, vonakodva követi közössége, a kórus. Több esetben kiderül, hogy a kar nem is érti a bárdot. A második, a „mi nemes szabadságunk” szakaszban az ország dicső történelmét idézi fel a hős, illetve a helyben maradás parancsát nyilatkoztatja ki. A kantáta első, értéktelített epizódja „a mi nemes szabadságunk” szövszerkezethez köthető, először itt melegszik át a muzsika. A *Szózat* következő gondolata viszont már a helyben maradás imperatívusza, amelyhez Kodály idézi mind Vörösmarty szavait, mind Egressy Béni *Szózat*-motívumát. A kantáta legsúlyosabb tételét az eddig passzív közösség fugatóban énekli.

A harmadik, a „csúfsága lettünk a nemzeteknek” szakasz erős önkritikát tartalmaz, illetve Kodály részéről ironiát. Zrínyi gúnyos szavaira, miszerint a vitéz magyarság fűhöz-fához rohan az első levélzörgésre, vidám *fugató* indul el a kórusban.⁵ Végül a Brazíliába való kiköltözés tervénél szatírába fordul a zene. Erre felelve Zrínyi az összefogás szükséges elemeit hangsúlyozza. Ez utóbbi érzékeltetéséhez Kodály a „Kik szabad akarattól adtátok magatok a veszedelemre, áldjátok az Urat!” sort társítja, és a jelentést kihangsúlyozandó saját *Budavári Te Deum*át idézi meg. A *Szózat* – 1955-ben szokatlan módon – nagyszabású Ámen-figurával zárul.

Zrínyi szózata Jellegzetes idézetek

A Szózat-idézet kivágata: Alt és Tenor szólamok Kodály Zoltán

A Budavári Te Deum-idézet, Bariton-szólista

Az elemzők minden esetben felhívták a figyelmet arra, hogy Kodály részéről már a szövegválasztás is a hatalomnak szóló üzenet volt.⁶ Szintén mindenki értette a helyben maradás kötelességét, amelynek nyomasztó erkölcsi súlya a bemutató utáni évben zuhant rá az egész társadalomra. A *Szózat* másik imperatívusza még ennél is erősebb üzenet volt, mert a „Ne bántsátok a magyart!” jajkiáltás a pártállam működésére mondott nemet.⁷ Jellemzi a kodályi üzenet erejét, hogy Aczél 1957-ben betiltotta a kantátát,

majd amikor 1967-től kezdve újra engedélyezte előadását, a rögzítését akadályozta önnön bukásáig, 1982-ig.⁸

Járdányi: Vörösmarty-szimfónia

A forradalmat szívvel-lélekkel végigharcoló Járdányi Pál és Szervánszky Endre fegyvert ugyan nem fogott, de az utcán együtt vonult a tüntetőkkel, szervezte a zenészek szervezetét, és lecsendesítette a feldühödött művészeket.⁹ Mindketten már az ötvenes években szembefordultak a pártállammal, s ezt műveikben is nyilvánvalóvá tették: Járdányi Pál a *Vörösmarty-szimfóniában* (1952), Szervánszky Endre a *József Attila-Concertóban*.

A *Vörösmarty-szimfónia* jól érthető jelképeket alkalmaz, együtt utal Bartók és Vörösmarty erkölcsi imperatívuszára.¹⁰ Öt tételes szerkezete Bartók *Concerto*-beli híd-modelljét követi, ahogy a tételek *szonáta-scherzo-elegia-scherzo-rondo* sorrendje. A Járdányi-mű ugyanakkor Egressy Béni *Szózat*-témájának nagyszabású variációjára épül. Mind a tragikus alaphangvételű első, mind a hősies utolsó tétel nyíltan lépteti fel a „Hazádnak rendületlenül” sorkezdetű zenei imperatívuszt. Bármennyire is scherzo-jellegű az alcíme szerint bukolikus második és a harcias negyedik tétel, valójában mindkettőt áthatja a *Szózat*-idézet rejtőzködő jelenléte. Az ötödik tételben viszont egy disszonáns nagyzenekari csúcspont után megdicsőülve harsan fel az Egressy-téma.

Vörösmarty-szimfónia

Hazádnak rendületlenül-téma (Szózat-parafrázis) Járdányi Pál

Ahogy a fent elemzett Kodály-kantáta, úgy a *Vörösmarty-szimfónia* esetében is a *Szózat* a hivatalos pártállami szólamokkal szembeni ellentörténetet képviselte. Az önfeláldozó, erkölcsi felelősséggel járó, kritikus hazafiságot – főként a zsarnoksággal szembeszálló történeti jelleggel párosulva – a diktatúra nem tűrte meg. Így Járdányi és Kodály révén került vissza – az ellentörténet megszólaltatása közben – a magaskultúrába.

Síratók – Változatok a Himnuszra

A *Himnusz* lassú szerepvesztése ugyan meglevő közművelődési jelenség, de közel sem öltött olyan méreteket, mint a *Szózat* esetében. Helyettesítését még Rákosi és Kádár sem tudta végigvinni.

A nemzeti ima születésétől kezdve gyakran vált a zenei újrárás tárgyává. Mosonyi Mihály, majd Erkel Ferenc *Ünnepi nyitánya* már felhasználta a dallamot a himnikus apoteózisban. Dohnányi Ernő *Ünnepi nyitányában* telítődött azonban először a nemzeti végzet drámájával. A későbbiekben a tragikus sors jelképeként jelent meg Lajtha László *VII. szimfóniájában* – továbbá Károlyi Pál *Missa in memoriam diei 23 Octobrisben*, valamint Szokolay Sándor *Magyar zsoltárában*.

Károlyi: Mise 1956. okt. 23. emlékére¹¹

Károlyi Pál, zeneakadémista volt a forradalom idején, és az első nap hatása alatt fogant meg benne a mise első tétele. Özvegye tanúsága szerint a szerző *zenével akart küzdeni, nem fegyverrel*.¹² A hattételes, nagyzenekari oratorikus mise azonban egészen 2016-ig a fiókban maradt, noha híre 1957-ben igencsak nagy volt.¹³ Károlyi egész életében súlyosan esett latba, hogy 1956-ról misét írt, de hivatalosan csak a műveiben megjelenő túlzott disszonanciák miatt marasztalták el. Diplomáját Kodály többszöri közbenjárására kapta meg, de állást már nem talált. Műveinek külföldi sikere ellenére sem kapott idehaza megbecsülést, végül a fővárosból Nardára menekült. A rendszerváltás után – hasonlóan Viski Jánoshoz, Járdányi Pálhoz vagy Veress Sándorhoz – nem történt meg szakmai rehabilitációja. A termékeny és zseniális alkotó életműve jelenleg csak töredékesen ismert.

A *Misében* Károlyi a bartóki nyelvből indult ki, amelyhez társította korának jelentős hatásait. Miközben hangfűrt-szerű disszonancia-tornyokat is épített, a melodikus dallamosságot is alkalmazta. Konkrét népdal-, vagy gregorián-idézet nem található a zenében, viszont többször is rájátszik mindkét zenei regiszterre, illetve Erkel- és Kodály-hommage-t helyezett el egyes dramaturgiai pontokon.

A még a forradalom idején papírra vetett *Kyrie* tétele idilli; azt emeli ki, hogy a könyörgő bízhat az Úrban. A *Gloria* tétel szinkópás, sebes vonósfutama mögül sejlik fel a kórus kétségbeesetten kiszakadó igazsága: „*Gloria in excelsis Deo!*”, amelyre késik a hagyományos válasz: „*et in terra pax hominibus!*” Amikor pedig megérkezik, a szerző egyértelművé teszi, hogy valójában (már) nincs béke a Földön. A szólisták pentaton-jellegű dallammal könyörögnek a békéért, de végül a kórus nagy ívű futamával lesöpri őket a színről.

A mise középponti tétele mind időtartama, mind dramaturgiai jelentősége és rejtett ellentörténete következtében a *Credo*. A *Hiszkegy*-tétel erős kontúrokkal megrajzolt disszonanciákból, egymás mellett fájdalmasan elcsúszó

Missa in memoriam diei 23 octobris

Két Himnusz-idézet

Károlyi Pál

The image shows two pages of a musical score. The top page is titled 'Credo 1-7. ütem' and the bottom page is titled 'Credo, 279-282. ütem'. Both pages feature complex musical notation for a large orchestra, including woodwinds (flutes, oboes, clarinets, bassoons), brass (trumpets, trombones, tuba), and strings. The lyrics are in Latin, with the first page showing 'Cre - do in u - num De - um.' and the second page showing 'qui lo - cu - tus est per Pro - phe - tas.' The score includes various musical markings such as 'ff', 'f', 'p', 'sfz', and 'sfz'.

párhuzamos síkokból épül fel. Az első ütemekben az ünnepélyes fanfárt az üstdob „fals” dübörgése állítja meg. Majd a *Himnusz* kezdősorának dallamát halljuk a „*Credo in unum Deum*” sorban. Ahogy Dohnányi a trianoni tragédia után a végzet jelképeként idézte az Erkel-dallamot, úgy most Károlyi szintén a nemzethalál látomásaként emeli be a témát a szakralitás terébe. A dallam variálódása után szólal meg a passió-történet disszonáns hang-stációkban. A kereszt-halál pillanatában viszont a hallgatónak az a benyomása, hogy nem a jeruzsálemi Golgotán, hanem a szovjet tankok által *puszta-országgá* tett Budapest utcáin jár. A sokkolóan fájdalmas epizódot a mű érzelmi csúcspontja követi: a feltámadás ezerszeresen akart, remélt csodája. Az „*Et resurrexit*” témája a legfinomabb pentaton-népzenei regiszterben szólal meg és szárnyal fel a magasságba. Szépségében, gesztusaiban és szakrális ihletettségében Bach *h-moll miséjét* idézi. A *Credo* további szakaszaiban hasonló dallaminveniót hallhatunk, amelyből kiemelkedik még a Szentlélek hangjaként felcsendülő *Himnusz-variáció*.

Az utolsó három tételben komorabb, de hasonlóan egyetemes zenei nyelv szólal meg. A *Sanctus*, a *Benedictus* és az *Agnus Dei* a szerző szüntelen könyörgése a nemzetért. Derűs hite hallhatóan megrendült, országáért mégis Istene elé áll. A *Benedictusban* végig egy égi hegedűhang szól, mert *Aki van, aki volt, aki eljövendő* – az hallja az ő

szolgáját. A *Sanctus* és az *Agnus Dei* viszont a legsúlyosabb szeriális disszonanciákkal zárul, jelezve, hogy a földi káosz vitathatatlan tényré vált. Az utolsó tételben pedig még a nemzethalált jövendő Szózat emlékképei is felsejlenek a rézfúvósok témáiban. A mise feloldatlanul, mégis az égi szféra örök igazságát hirdető reménnyel záródik.

Szokolay: Magyar zsoltár

Szokolay is rokonszenvezett a forradalommal, és Károlyihoz, Sopronihoz, valamint Kodályhoz hasonlóan zenéjével tett hitet mellette. Az 1959-ben bemutatott *A tűz márciusa* című nagyszabású kantátája elemi erővel emlékeztetett 1956-ra. A szerzőt a bemutató előtt megverték, az előadás után pedig betiltották a művét.¹⁴ Noha látszólag sikeres pályát járhatott be, folyamatosan ellenőrizték, lehallgatták és rendőrségi raportra rendelték, még az 1980-as években is. Számára a pártállami hivatalos főtörténettel szemben a szakrális zene képviselte az ellentörténetet. Így már az 1970-es évtizedben is ontotta az egyházi kantátákat, végül az 1980-as évtizedtől kezdve a nemzeti sorskérdéseket is megzenésítette.

Az 1956-os forradalomnak már 1989-ben emléket állított a leánykari *Síratóénekekkel*, de 1990-ben *A tűz márciusának* párjával, a *Magyar zsoltárral* jelentkezett.¹⁵ Az öt énekes szólistát, vegyeskart és nagyzenekart alkalmazó kantáta Dsida Jenő 1945 után betiltott, *Psalmus hungaricus* című nemzeti hitvallását szóltatja meg. A vers eredeti szerkezetét a zeneszerző felbontotta, és négy tétellel szervezte: *A lelkiismeret hangján*, *A történelmünk régmúlt hangján*, *A közelmúlt hangján* és *A jövő hangján* címekkel. Már e tételcímeiből is nyilvánvaló a *hang* jelentősége, ahogy majd a hangzás túl is mutat az adott szavak jelentésén. A kantáta magán viseli az alkotás körülményeit, mert bár megírásának idején már főtörténetté vált 1956, valójában még alig volt több, mint egy nyilvánossá tett ellentörténet.

Az első tételben a művész-főhős (tenor szólista) önmagát ostorozza, mert élete első időszakában nem foglalkozott nemzetével. A második tételben a főhős hangja megkettőződik (bariton és basszus szólisták), és a magyar történelem sorscsapásait veszi(k) sorba. Az üldöztetés drámai hangulatát tovább fokozza előbb a *Himnusz*-dallamidézet, majd a *Psalmus hungaricus*-allúzió. Ismét a *Himnusz* az, amely eligazít a szövegen kívül és a zenén belül. A harmadik tétel a már Kodálynál említett önkritikát hangsúlyozza. A zene ez esetben kifejezetten szikár és komor, a dallammenetek pedig rendszeresen megtorpannak, elakadnak. Az önvizsgálathoz nem illene sem fanfár, sem sebesen áradó dallamív.

Az utolsó tétel a jövőbe vetett remény és kétségbeesés kettőse. A tétel elején még hihetnénk, hogy a zeneszerző a rendszerváltással megoldódni látta a kor minden baját, de a tétel közepén felharsanó induló nyilvánvalóvá teszi, hogy sokkal inkább a kétségei nőttek. Az érzelmi kettősség végig ellenpontozza a tételt, és ez olyannyira áthatja a kompozíciót, hogy *nyitott műként* végződik. Az utolsó négy ütemben két finálé is található. Amíg az utolsó előtti harmadik-negyedik ütemben örömujjongó, fényessé hangszerelt *Himnusz*-idézetet hallunk, addig az utolsó két ütemben csendes, egyházas zárlatot. A dúr pompájában felragyogó *Himnusz* minden szépsége ellenére sem lehet hiteles annyi kétség és veszedelem között. Nem elég a nemzeti dicsőség, ha nincs mögötte a szakralitás, az erkölcsi megtisztulás.

Noha Szokolay kantátája a korszak egyik ünnepezt zeneszerzőjének nagy hatású, a forradalmat jól érthető zenei regiszterben megéneklő alkotása, mai napig egyetlen-szer hangzott el. *Himnusz*-idézetével, de főként *Himnusz*-értelmezésével ellentörténet volt – és az is maradt.

A forradalom világi szakralitása: Változatok a Boldogasszony-anyánk népénekre

A rendszerváltás után új jelképek emelkedtek fel, míg számos korábbi veszített jelentőségéből. Amíg a művelődési közéletből kiszorult a korábban gyerekdalként is dúdolt *Rákóczi-induló*, addig jelentős szerepre tett szert a *Boldogasszony-anyánk* kezdetű népének. A feltehetően késő barokk népének 1990 után slágerként terjedt, s főként politikai *ellenslágerként*. Noha napjainkban főtörténetként is megszólalhatna, többek között a jelkép-regiszter szüntelen változása miatt, győztes ellentörténetként hangzik el megannyi esetben. Így jelenik meg közéleti fórumokon, vagy éppen Szörényi Levente és Bródy János *Veled Uram!* című rockoperájában is.

Szokolay Sándor: Október végi tiszta lángok

Szokolay Sándor 2008-ban fejezte be a forradalomnak emléket állító ötödik zeneművét, az *Október végi tiszta lángokat*, amelyben vegyeskart és nagy szimfonikus zenekart alkalmazott, de lemondott a szólistákról.¹⁶ A forradalom emlékét a közösségnek kell megőriznie – hangsúlyozza művével. Az életművet is összegző kantáta Nagy Gáspár költeményeit zenésítette meg, ám az irodalmi szöveg mögött szakrális szerkezet rejtőzik. A szerző egy klasszikus zenei requiem műfajába illesztette a világi verseket.

A „láng” szóra, és annak zenei motívumára épülő alkotás *Dies irae* tételében csendül fel a *Boldogasszony-anyánk* népének. Amíg a szöveg a lehető legsötétebb tragédiát festi meg („Az ország lett néma és halott”), a zenekar egyik

része a Celanói Szent Tamás által először lejegyzett gregorián, *Dies irae* szekvenciát idézi. Ezt a kétszeresen komor hangulatot oldja a népének idézése. Hiszen, az adott történelmi helyzetre való dramaturgiai rájátszás terében csak az *égi pátrónánk* megidézése menthette meg az ínségben lévő nemzetet. A népének érzelmi telítettségét ad a komor hangulatú *requiem*nek, s egyben megszólaltatja a könyörgés hangját. Himnikus magaslatai oldják a haragnapi szekvencia feszültségét.

Az irodalmi gyászmise végül a lángok kettős (szövegi és zenei) témájában éri el csúcspontját, ám azok a lángok nem az utolsó ítéletet hozzák el, hanem az örök emlékezést.

Dubrovay László: 1956

Dubrovay László, korunk meghatározó zeneszerzője, két ízben is emléket állított a forradalomnak. 2000-ben mutatta be a *Sasok éneke* című nagyszabású kantátáját, amelyet Gyurkovics Tibor verseire komponált. A művet hazafias témája, szilaj lendülete és hangsúlyos ajánlása kapcsolta a forradalomhoz. A 2006-ban befejezett *1956 – szimfonikus képek versmondóra és zenekarra*, Gyurkovics Tibor verseivel című alkotása már magát az egykori eseményt állította középpontba.¹⁷ A szerző nem csupán elmeséli a forradalmat irodalmi-szimfonikus keretben, hanem szenvedélyesen értelmezi is. A Gyurkovics-szövegek provokatívak, és már önmagukban is feszült légkört teremtenek. A zene még tovább fokozza a feszültséget, amelyet csak bizonyos dramaturgiai ponton *old békévé az emlékezés*.

1956

Dubrovay László

A hét tétel keretes szerkezetben helyezkedik el, amelynek kezdő- és zárótétele ugyanarra az irodalmi szövegre (Gyurkovics: *Vörösmarty*) épül. Az első három tételben a zene érzelmileg kiürül, s a negyedik tételben éri el a hangulati mélypontját. Az ötödik tételtől kezdve a finálé fele haladva érzelemmel telítődik. A szerző három zenei stílust használt: a siratót, az indulót és a gúnyos paródiát. Az első kettőből született meg a hét tétel központi témá-

ját alkotó gyászdallam és hősi motívum, míg az utóbbiból a forradalom ellenségeit (pl. a pufajkásokat, a verőlegényeket) ábrázoló sátáni szatíra.

A forradalomról megemlékező alkotók számára kulcskérdés, hogy miként értékelik az eseményeket: bukásként, győzelemként, elvesztett lehetőségként. Dubrovay László bár 1956 dicsőségét is megmutatta, azt is jelezte, hogy az egykori dicsőség elveszett, a ma feladata e múlt igazzá tétele. Ennek érzékeltetéséhez csendül fel a zárótételben a *Boldogasszony-anyánk* népének. Gesztusértékű, hogy a siratódallam átadja helyét a népéneknek és végül az induló fenséges trombitaszignálként zárja le a művet.

Gyöngyösi Levente: *Istenkép*

Gyöngyösi Levente, a fiatalabb zeneszerző nemzedék egyik vezéregyénisége Dubrovay László finálé-apoteózisához hasonlóan alkalmazza a népéneket *Istenkép* című, 1956-ot megéneklő öttételes kantátájában.¹⁸ A Szócs Géza-szövegek alapján komponált zenei emlékműben folyamatosan érzékelhető a játék a szövegköziséggel: idézetek, allúziók és rájátszások szövik át a partitúrát. Az *Istenkép* első tétele magyarokról szóló jóslatokat mesél el, ám közben a *Cantata profana* csodahíd-témája csilingel. A bartóki imperatívusz 2006-ban és azóta is aktuális. A dicsőség- vagy bajjóslattal, esetleg nélkülük, de át kell jutnunk a megtisztuláson. A második tételben a csodahídon átalmentek, a városból a harcok tiszta forrásához megtértek, a pesti srácok tragikus halálát látjuk-halljuk. A fiúk beavatódását, küzdelmét és halálát Hacsaturján *Kardtánc*-idézete keretezi. A harmadik tétel az elesettekért szóló, fájdalmas szépségű, nemes témájú sirató. A negyedik tételben viszont Kádár János dala hallható, amelybe a szerző minden gúnyát és szarkazmusát beletöltötte.

Végül az *Istenkép* című tétellel zárul a kantáta. Az Isten esetenként az elesett apákat jelenti, esetenként a magyar szabadságot, de van olyan dramaturgiai pont, ahol a Mindenség Urát. E két utóbbi értelmezést erősíti meg a mélységből előtörő *Boldogasszony-anyánk* népének variációja. Noha ezúttal valóban győzedelmes himnusz hangján szólal meg az egykori népének, a korábbi stílusjátékok, allúziók és esztétikai leemeltetés következtében mégsem jelent megdicsőülést. Bár az idézet zenei fogódzót biztosít, himnizálása inkább csak keretet ad Szócs verséhez. Ennek révén a *Boldogasszony-anyánk* értelmező szöveggé lépett elő, ellentétből főtörténetté vált.

Bartók-utalások

Az 1945 utáni magyar zeneszerzésben lépten-nyomon kimutatható a bartóki nyelv hatása. Sok alkotó számára a gyökerek tisztává tétele, az erkölcsi feddhetetlenség és a végső zenei összegzés együttese jelenti Bartók örökségét. Jellemző a helyzetre, hogy az emigráns magyar zeneszerzők még akkor is Bartók életművébe *merítkeztek alá*, ha éppen Kodály előtt kívántak tisztelegni (ld. *Variations on a Theme of Kodály*, amelyet Doráti Antal, Frid Géza, Pártos Ödön, Serly Tibor, Veress Sándor írtak 1962-ben).¹⁹

A hazai alkotókon túl főként közép-európai zeneszerzők vették át ezt a mintát. Közülük is kiemelkedik Witold Lutosławski, Wojciech Kilar és Artur Malawski. Mindhármukat elemi szinten ráta meg a bartóki mintával való találkozás, ahogy ezt a *hommage*-aikban maguk is jelezték.²⁰ Egészen máshonnan talált rá Bartókra Dmitrij Sosztakovics, aki előtt a magyar mester erkölcsi imperatívusza állhatott példaként.

Malawski: Hungaria, 1956

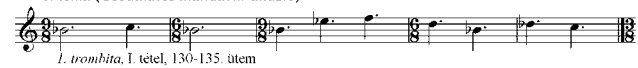
Artur Malawski, lengyel zeneszerző érzékenyen reagált a korszak közéleti feszültségeire, ennek egyik tanúsága drámai erejű 2. szimfóniája, és a beszédes című: *Hungaria 1956*.²¹ A *Hungariát* 1956 és 1957 fordulóján vetette papírra, s még 1957-ben be is mutatták. A szerzőt arra kényszerítették, hogy az évszámot törölje a címből, de a mű tartalma így sem hagyott kétséget a hallgatók számára. Az öttételes szvit nemcsak a tételszámával és a hídsszerkezetével, de az egyes tételcímekkel is a magyar szerzőt idézi: *Allegro barbaro*, *Improvisatione*, *Quasi rondo*, *Notturmo* és *Appassionato*. Amíg az első kettő és a negyedik cím megegyezik tényleges Bartók-darabokéval, a harmadik és az utolsó kettős jelölést tartalmaz. Részben szintén Bartók kedvelt tételfajtáira utal, részben a közép-európai zeneiség másik politikailag is fontossá váló óriására, Ludwig van Beethovenre. A nagyszerű, de hazánkban sajnos nem játszott zenekari mű nemcsak a Bartók-*Concerto* első jelentős nemzetközi újraírása, de egyben mind a forradalom, mind a halott Bartók Béla egyik legszebb gyászzeneje.

Hungaria 1956

Jellegzetes Bartók-allúziók

Artur Malawski

1. téma (Csodálatos mandarin-allúzió)

1. trombita, I. tétel, 130-135. ütem

2. téma (Concerto-allúzió)

Oboák, II. tétel, 40-44. ütem

Az öt tételt áthatja egy folytonos feszültség, amelynek témája leginkább a *Táncszvit* primitív harci zenéjére emlékeztet. Hol egy lassú korál, hol egy tánc lép be tétován a zenei térbe, de mindannyiszor disszonanciáktól terhelt fájdalmas hang töri meg a pillanatnyi idillt. Az első tétel barbár és primitív témája után a második tétel feszült természeti hangjai szólnak meg. Váratlanul felharsan a kottapéldában is jelzett 1. téma, amely az öt tételes mű egyik központi dallama s egyben utalás a Csodálatos mandarinra. A *Quasi rondo* tételben Bartók 2. zongoraversenye idéződik meg, míg a *Notturmo*-ban a bartóki *Concerto* – *Párok játéka* jellegzetes témája. Az utolsó tétel, a kromatikus menetben zakatoló gyászinduló pedig ismét a *Táncszvittel* kezd párbeszédet.

A lengyel szocialista realizmus esztétikai terében a Bartók-idézetek főtörténete leplezte a magyar forradalmat sirató ellentörténetet. A drámai gyászóda azonban így is túl aktuálisnak tűnhetett, ezért kellett eltűnnie a lengyel zenei életből.

Sosztakovics: 11. szimfónia

Sosztakovics az 1957-ben bemutatott XI. (*g-moll*) szimfóniájához az 1905-ös oroszországi forradalmat választotta fő- vagy fedőtörténetnek.²² Noha Solomon Volkov egy mára fiktiivnek tekintett Sosztakovics-életrajzában említette meg, hogy az orosz szerző szimfóniája a magyar forradalomnak állít emléket, a hazai zeneértők előszeretettel fogadják el a fentebbi értelmezést.²³ Ahogy a tanulmány során már több ízben is láthattuk, a magyar esemény csupán ellentörténetként jelent meg egy hivatalos főtörténet mögött.

11. szimfónia

Dmitrij Sosztakovics

A requiem-téma

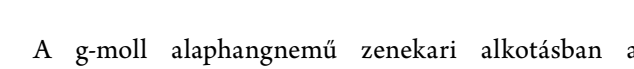
2. hegedű, I. tétel, 1-3. ütem

Induló-téma

Cselló, II. tétel, 1-2. ütem

A tomboló sokaság - téma

1. trombita (B), IV. tétel, 1-4. ütem

A *g-moll* alaphangnemű zenekari alkotásban a requiem- és az induló-parafrazisok összecsapása bontakozik ki. Az első három tétel szünet nélkül követi egymást, és bár mindegyiknek van saját témája is, a requiem-motívum végig ott szól a háttérben. A negyedik tételben viszont minden téma egymásra rétegződik, s a fináléban csak a hatalmas harangok bongása tud csendet teremteni az elszabadult (zenei) örületben.

A szimfóniát Sosztakovics egyik legkiemelkedőbb zenekari darabjaként tartják számon, és számos értel-

mezése látott napvilágot, például az, hogy a szerző saját nemzedékének vagy a meghamisított muszorgszkiji zenéiségnek állítana emlékművet. Fennmaradtak történetek ugyanakkor arról is, hogy az egykori hallgatóság meghallotta benne a budapesti vérfürdőt és a tankok robaját.²⁴ A magyar eseményt sejteti áttételesen az, ahogy Sosztakovics több tételben is – a szokásosnál nyíltabban – utal Gustav Mahlerre. A szimfonikus gyászzenét újra és újra hosszú trombitaszignálok szakítják meg. Mahler *II., Feltámadás szimfóniájának* hasonló dramaturgiai helyzete miatt az idézet alapvető jelzésértékkel bír. Szintén jelentős tényező az, ahogy az orosz szerző a *Varsaviankát* megidézi. Noha, 1905-höz valóban köthető a lengyel forradalmi dal, a téma mégiscsak közép-európai jelentéssel bír. Így tehát a közönség reakcióján túl, az egyetemes gyász elviselhetetlen súlya, egy-egy hangsúlyos osztrák, illetve lengyel idézet, továbbá egy feltételelesen Bartók-hommage-nak tekinthető szakasz a 2. tétel vonósfutamában igazolhatná a magyar befogadói elvárásokat.

Összegzés

Nemzeti imáink velünk élnek, miként a Bartók-hatás is. Ezek oly szerves részévé váltak a közművelődésnek, hogy sok esetben eredeti jelentésük el is homályosul. A fentiekben elemzett művek azonban visszaadták érdemi, aktuális jelentésüket, hogy üzenhessenek számunkra. Az 1956-os forradalom e zenei jelképek idézése révén főtörténetként jelent meg, de jelentőségét az ismertetett idézetek mégis ellentörténetként mesélték el.

JEGYZETEK

- 1 A szerző *Vivente e moriente – 1956 emlékezete a komolyzenében* című művében (Bp., L'Harmattan, 2016) a jelen témát monografikusan dolgozza fel. A jelen tanulmány azonban attól mind szövegében, mind elemzési szempontjaiban eltér. A „Hungaria 1956” a könyv függelékeként is értelmezhető.
- 2 Kettőjük mellett még Szervánszky Endre *József Attila-Concertójából* véltek forradalmat előrevetítő üzenetet a kortársak kihallani. Szervánszky egykori barátjának, József Attilának szolgáltatott igazat azzal, hogy valódi nagyságában mutatta meg, s ország-világ előtt megszabadította a proletárköltő ideologikus bélyegétől. BÓNIS Ferenc: *Emlékező sorok Szervánszky Endréről* = *Hitel*, 2011/11, 57.
- 3 HADAS Miklós: *A nemzet prófétája. Kísérlet Kodály Zoltán pályájának szociológiai értelmezésére*. Kandidátusi disszertáció, MTA Kézirattár, 1994, 61.
- 4 KODÁLY Zoltán: *Zrínyi szózata*. Bp., Editio Musica, Z. 2233.
- 5 A *fugato* kedvelt kisebb zenei műforma. Az olasz szó eredetileg *futást, futamot*, a zenében gyors, az egész együttest átjáró, de azonos témára épülő, többszólamú mozgást jelöl. Itt Kodály madrigalista játékát látjuk.
- 6 ITT ZÉS Mihály: *Zrínyi szózata – Ötven éve mutatták be Kodály Zoltán kórusművét* = *Forrás*, 2005/12., 73.
- 7 Olyannyira a felkiáltás a mű lényegi üzenete, hogy amikor Révai József Kodály forradalmi szerepére utalt, akkor az egész művet ezzel az idézettel jelölte meg. ITT ZÉS: *i. m.*
- 8 ITT ZÉS: *i. m.* 2005.
- 9 JÁRDÁNYI Gergely: *Apám, Járdányi Pál*. MMA – Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2016, 10.
- 10 A mű részletes elemzését ld: TALLIÁN Tibor: *Magyar képek – Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből (1940–1956)*. Bp., Balassi, 2014, 332; valamint WINDHAGER Ákos: *Bujdosik az árva madár – A személyesség Járdányi Pál zenekari alkotásaiban* = *Hitel*, 2016/9., 70–90.
- 11 A forradalomhoz kapcsolódó szakrális kompozíciók száma csekély, ám zenetörténeti súlyuk kiemelkedő. Az 1956-os tragédiához szorosan köthető miséket Károlyi Pál, Hidas Frigyes és Soproni József írt 1956/57 fordulóján. A szakrális művek sorát gazdagítja Terényi Ede 1956-ban szerzett *Csángó sirató* című egynemű karra feldolgozott Mária-éneke is. A nemzeti tragédiát elsirató gyászmise eddig három született: Terényi 2000-ben befejezett orgonaszimfóniaként megjelölt *Requiemje*, Hidas 1996-os fúvószenekarra, kórusra és szólistákra írt *Requiemje*, és Nógrádi Péter szépirodalmi szövegeket felhasználó világi *Magyar requiemje*. Fekete Gyula eddig az egyetlen zeneszerző, aki egy *Te Deummal* emlékezett meg a forradalomról. A korszak jelenleg legismertebb szakrális zenéje azonban Lajtha László 1950-ben írt *A szorongatás napjaiban* alcímű *Fríg miséje*.
- 12 Itt mondok köszönetet Károlyi Pál örököseinek, hogy a mise partitúrájába betekintést engedtek, és visszaemlékezésükkel a kutatást segítették!
- 13 Károlyi Pál miséjét az örökösök engedélyével 2016. október 15-én Fóton a Szeplőtelen Fogantatás templomban, október 16-án Pesterzsébeten az Árpád-házi Szent Erzsébet templomban és október 23-án a budapest-szentimrevárosi Szent Imre templomban mutatta be Bartal László, a Magyar Operaház karmestere, Rendes Ágnes, Bódi Marianna, Varga Donát, Cser Péter és Ambrus Ákos operaénekesek, az Art's Stúdiókórus, valamint az Art's Phil-Harmony Zenekar élén.
- 14 GOMBOS László: *Szokolay Sándor*. Bp., Mágus, 2002, 23.
- 15 Itt köszönöm meg a szerző örököseinek és a Szokolay-műveket gondozó Legend Art Kft.-nek, hogy a kiadatlan partitúrába betekintést engedtek, illetve visszaemlékezésükkel segítették a kutatást!

- 16 Ismételten köszönetet mondok a szerző örököseinek és a Legend Art Kft.-nek, hogy ezt partitúrát is tanulmányoznom engedték.
- 17 Itt mondok köszönetet Dubrovay Lászlónak, hogy kéziratban levő művének partitúrájába betekintést engedett!
- 18 Itt mondok köszönetet Gyöngyösi Leventének, hogy gépíratban levő művének partitúrájába betekintést engedett!
- 19 Antal DORATI (ed): *Variations on a Theme of Zoltán Kodály*. London, Boosey & Hawkes, 1965.
- 20 A forradalom leverésével egy időben fejezte be Wojciech Kilar *Oda. In memoriam Bartók Béla* című kamarazenei szíratóját. Szintén ekkor született Henryk Mikolaj Góreczki *Az öröm és ritmus dalai* című, két zongorára és zenekarra írt versenyműve, amelynek Bartók-utalásain túl erősek a forradalomhoz köthető elemei is: már az eredeti közönség is tankok robajlását hallotta benne. Witold Lutoslawski 1958-ban mutatta be *Music funebre* című vonószenei darabját, amelyet Bartók Bélának ajánlott.
- 21 MALAWSKI, Artur: *Hungaria 1956*, Warszawa, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1961. A mű igen rövid, a szerző által kifogásolt ismertetése megtalálható: ZIELINSKI, Tadeusz A.: *Malawski: Hungaria 1956 = 1956. Lengyel-magyar szolidaritás. (6 Koncert solidarności polsko-węgierskiej)*, (ford: SZENYÁN Erzsébet). Kraków, Polskie Wydawnictwo Muzyczne SA, 2006., 4–5.
- 22 SHOSTAKOVICH, Dmitry: *Symphony No. 11. „The Year of 1905”*. Moscow, Soviet Composer, 1958.
- 23 VOLKOV, Szolomon (szerk.): *Testamentum. Dmitrij Sosztakovics emlékei*. Bp., Európa, 1997., 5.; illetve kritikája: MIKUSI Balázs: *Ki volt Sosztakovics? = Muzsika*, 2007/2. sz., 10–12.
- 24 Király László zeneszerző visszaemlékezése és műelemzése ezt támasztja alá. Közli: SINKOVICS Eta és HORVÁTH BALOGH Attila: *Magyar Rádió: 1956: A forgatókönyvet az események írták = Zalai Hírlap Online*, 2009. október 23. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:-fo2z-tuwcbkJ:zaol.hu/hetvege/magyar-radio-1956-a-for-gatokonyvet-az-esemenyek-irtak-1454914+&cd=3&hl=hu&ct=clnk&gl=ca> WIGGLESWORTH, Mark: „Symphony No. 11, ‘The Year 1905’, Op. 103” = Mark’s Notes, <http://www.markwigglesworth.com/notes/marks-notes-on-shostakovich-symphony-no-11/>

Olsvai Endre

Kodály

■ Történelmi sorsfordulók és egyéni életutak kereszteződésekor lehetünk tanúi annak (nem pusztán utólag, még ha az utólagos – úgymond – elemzés óhatatlanul objektív könnyebbséggel jár is), hogy egy úgynevezett nagy esemény és a – hasonlóképpen erkölcsi-elvont értelembe – nagy személy(iség) egymást erősítő, netán helyettesítő-szimbolikus kölcsönhatás gyúelegyét alkotja. Egyszerűbben fogalmazva: a történelmi (politikai) krónika mintegy összefoglaló szimbólumaként említhető egy (illetve természetesen több) személy/személyek, *s vice versa*: egy-egy kimagasló alakról, aki magába sűrítve képviseli az események hordozta-sugallta üzenetet, esszenciát, reflexszerűen asszociálunk az ominózus történelmi tényre-fejezetre. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy a „főhivatású” politikusok, hadviselésben érintett személyek esetében ez mennyire adekvát, de azt sem, hogy gyakorta művészek között is találunk szimbólumhordozó személyeket. Statisztikák készítése nélkül is kijelenthető, hogy a közvetlen közlés (azaz a szó, a beszéd, a[z anya] nyelv) eszközével élő írók-költők sorában legszignifikánsabb ez az „állapot”; hosszan sorolhatnók neveket, nem csupán a magyar történelem súlyos lapoktól oly terhes kalendáriumát lapozgatva, bárha egy másik, egzakt szinten éppúgy nehezen mérhető kimutatásban valószínűleg az élmezőnyt erősítenénk e tekintetben.

Mindehhez képest elbizonytalanodunk azonban, ha a muzsikushivatást művelők körében kezdünk vizsgálódni. A jelek, tapasztalatok szerint zenészbembertől némileg távolabb áll a közvetlen „örvényben” való megmártózás: ennek (tán nem is egy) lélektani oka valószínű, ám nyilván még inkább összefügghet a választott műzsa megfoghatatlanabb szubsztanciájával. Érdekes, sőt tán érdemes is volna e téren mélyebb-kiterjedtebb kutatásokat folytatni; itt s most nem vállalkozhatom ilyesmire, nem is ez a célja a jelen eszmefuttatásnak. Azzal természetesen tisztában vagyok, hogy közismert „ellenpéldákkal” szolgálhat minden zenetörténetben jártasabb olvasó, akár

Wagner 1848-as forradalmi részvételére gondolunk, akár Verdire, akinek neve sajátos akrosztichon gyanánt jelszóként szerepelt.¹ De a példák (a nem említettek is) inkább az eseményekre rímelő, azokat támogató magatartást képviselik, más esetben (Liszt, Chopin etc.) pedig konkrét művekben kifejezett állásfoglalást, mely egyéni, őszinte, de többnyire utólagos reflexió. Szó szoros értelmében vett teátrális hasonlattal élve: a történelmi színpadon zajló folyamatoknak jellemzően nem vezető szereplői, még kevésbé irányítói a zenészek; alkotókról, vagy előadókról essék is szó. Ezért nem tipikus képviselői a bevezetőben említett jelkép értékű alakoknak.²

Ámde most részletezőbb bontással finomítanunk kell a kezdeti felvetést, még ha a mindenáron való kategorizálás erőltetett törekvésnek hat is általában. Az imént vázolt magatartásformára azt mondhatnám: *de facto* emeli az illetőt jelképpé, s ez nem feltétlen fedi a *de jure* szereplőt, aki politikai (netán hadvezetői) posztjánál fogva ad[hat]ja nevét egy-egy történelmi léptékű eseményhez.

De jure figurából vált pl. szimbólummá (Katona drámájának, majd Erkel operájának köszönhetően) Bánk bán, némileg háttérbe szorítva a Gertrúd-ellenes mozgalm *de facto* szereplőit.

Megkockáztatom, létezik egy nem feltétlenül mindig tetten érhető harmadik „kategória” is; oktondi szójátékkal *de spirito* jelképnek hívnám, de precízebb latin kifejezéssel élve maradnék az *ingenito* alaknál. E szerint *szellemben szimbolikusnak* azt a személyt nevezem, aki nem a történés szerinti eseményfolyamat fő részeseként, s nem is pozíciója folytán testesíti meg az adott közakaratot, atmoszférát, a társadalom, vagy jellegzetes irányzata(i) által artikulált célokat.

Ilyen *ingenito* jelképes személye 1956-os forradalmunknak Kodály Zoltán. Ennek bizonyossága a történelmi előzményekben egyértelmű, de mind az utótörténet, s mind egy kevésbé reflektorfénybe állított – a tulajdon-

1955-ben pendített (sőt: rendített) meg hallgatói lelkében: szükségtelen hosszan magyarázni. A zeneszerzői tudatosság és építkezőkészség fontos ténye ugyanakkor e refrénné átlényegült négy rövid szó kezelése.

Az első fölhangzás⁷ egyszeri megszólalás. Hamarosan újból, kétszerezve, majd a mű nagyjából közepén huzamosabban hallható; itt a három teljes mondatnyi megszólalást a „ne bánts” önnön ismétlések általi fölfokozó hatása feszíti tovább. A negyedik, egyben utolsó előfordulás a szólamok lépcsőzetes kiteljesedése révén összegezve égeti belénk dacos imperatívusát.

Kodály mégsem ezt a címet adta: a „szózat” kitétellet élt. A „Magyarok! tinéktek szólok” igéjéből logikusan képezhető e főnév, de nincs oly honfi, kinek e szóról ne Vörösmarty és „második számú nemzeti imánk” jutna eszébe. Kodály finom allúzióval egyértelműsít: Egressy Béni hangjain (!) bele is szövi egy mondatát: „*Nincsen számodra hely...*” Ne feledjük, nem feledhető: az énekelt Szózatot ez idő tájt kiebrudalták a „múltat végképp eltörlöni” kívánó erők!

Nem kevéssé hangsúlyos a szövegkezelés vonatkozásában Kodály művének biblikus idézetektől gazdag, majd *Amen*-fűgába torkolló utolsó markáns szakasza. (Az természetesen végigkövethető, milyen biztos érzékkel húzza meg, vagy inkább választja ki Kodály Zrínyi szövegének megzenésíthető matériáját – a tömörítés alapvetően az eszmefuttatás konkrét harcászatról szóló, nagyobbik hányadát mellőzi. Az expresszív, általánosabb, lelkiismeretre ható, „szózatjellegű” szövegrészek így állnak össze s teremtik meg a maguk (a Zrínyiétől) eltérő belső hangsúlyait. Megkoronázva a „refrénnel”. A teljes Zrínyi-irat végén a latin citátum háromszori „Amen”-nel fejeződik be és ezt követi még egy epilógusszámba menő rövid bekezdés. A Kodály-opusz jelentékeny zárófejezete az „Amen” szóra fölerősíti az egész mű égiek felé irányuló nemes indíttatását; a keresztény állhatatosság és emelkedettség így alappillérre válik. 1954–55-ben! („*No comment*” – mondják erre manapság, s talán most nem nyegleség itt eme kifejezés.)

1956 tavaszán – az Ittész Mihály és Tallián Tibor által egyaránt – a *Zrínyi* egyfajta szellemi folytatásaként értelmezett férfikar, a *Nemzeti dal* (természetesen Petőfi versére) említendő, s igen, újabb elszánt, kiszakadó érzelmek felkiáltásával lüktető refrénnel! A két kiváló tudós zenész más oldalról természetesen, de egy nagyon is hivatalos megállapítást erősít meg ezzel, melyre még visszatérek...

Október hava viszont a várva várt javulást hozza Emma asszony állapotában. Kodályék 15-én, három év után először elutazhatnak Galyatetőre. Eredeti tervük mi volt –

ugyan ki tudhatja? A tény: 1957. január 8-ig⁸ maradnak ottani menedékükben. Gyógyulás – elmélkedés – számvetés – a jövő fürkész vállatása...

Két összefüggő látogatásról kell szó essék: jócskán sorjáznak kérdőjelek mindezzel kapcsolatosan, de ami regisztrálható, illetve valószínűsíthető tény, az – Eősz László nyomán – röviden a következő.

A Kulturális Minisztérium hivatalos delegációja (köztük [tán vezetőjüként?] Fasang Árpád) azzal kereste föl Kodályt, hogy Magyarország köztársasági elnökéül kérjék föl. (Ki, kik ötlete volt ez eredetileg? Hol egyeztettek erről, kikkel s mikor? Történeti, s már vajmi kevéssé zenetörténeti feladat ezt kikutatni.) Kodály egyértelmű határozottsággal elutasította. (Okait alább próbálom majd összefoglalni.) Hamarosan Keresztury Dezső, régi jó barát érkezett, s Emma asszony megrettent: „Kérem, ne vegyék el tőlem Zoltánt!” – Ám Keresztury személyes baráti tanácsa épp az ellenkező Kodály felé: ha mégis hajlana arra, hogy vállalja a magas tisztséget, ne tegye!

A jelek szerint Kodály pillanatra sem „ingott meg”. Igaz, számos közéleti pozíciót töltött be az idők során, köztük magas presztízsű stallumot is: az MTA elnöki tisztsége a viharos években, azaz a sztálinista „átalakítás” előtti időszakban (gyakorlatilag lemondatták). E státusokat sohasem kereste (azok találtak rá), mi több, egyre terhesebbnek is érezte ezeket. De visszakozni sem szokott, főként, ha a népzeneudomány vagy a zenei nevelés nemzetközi és hazai szervezetei keresték. Ez a ki-tudja-milyen hatáskörű és kimenetelű állami feladat (közvetlen munkatársak kérdése, energiaelszívó hatás; nem is szólva a nagypolitikai viszonyrendszeréről!) nem vonzotta, nem vonzhatta, ha mégoly megható is, hogy az egyöntetű és töretlen tisztelet–bizalom–tekintély emelte volna a posztra. A forradalom kimenetelét tekintve szkeptikus, sőt, pesszimista volt, Széchenyihez hasonlóan érezhett kissé, aki 1848-ban egyre borúsabb következtetéseket vont le az elképzelésein túllépő hullámok hatására. Kodály nem roppant össze idegileg és szellemileg, hetvennégy éves volt, mellette idős felesége (állapota ismert), és egészsége sem volt olyan rendíthetetlen, mint a róla alkotott kép. Ebben az életkorban már nem várható el, hogy valaki (képletes és tényleges!) frontvonalba álljon harcolni. (Utalnék a bevezetésem zenészekre jellemző nagyobb óvatosságra, viszhá húzóadás formát öltő felelősségérzetre is.)

Egy pillanatra eljátszhatunk persze a gondolattal: vajon milyen köztársasági elnök vált volna belőle? A kültényezőket most figyelmen kívül hagyhatjuk, inkább Kodály személyiségének ismert rétegeiből próbáljunk megrajzolni legalább egy-két vonást, vállalva a történelmietlenség ódiumát.

Mindenekelőtt lakonikus – fanyar tömörséggel, lényegre törően szóló, nyilatkozó, továbbá roppant feladatcentrikus. Az üres protokollt és a közéletben dívó (kötelező?) tiszteletköröket csak nehezen akceptáló Kodály nem is gyúrta-hajlította magát erre formázandó – számos, a nevéhez köthető (hangsúlyosan *nem*-apokrif gyökerű!) anekdota is erre utal. A reá háruló munkát alaposan és következetes rendben elvégezte, a munkatársaira vonatkozó ténykedést „rövid pórázon” elvégeztette – volna. (További részleteket tényleg szükségtelen vizionálni.)

Mindenesetre egy mozzanat erejéig fölmerült annak lehetősége, hogy Kodály Zoltán '56 *de jure* alakjává váljon. Nem lett, nem lehetett így, mint ahogy *de facto* sem. Fizikális távolléte okán eleve nem, de e tényező nélkül sem: az imént részletezett indokegyüttes (74 éves, prognózisában szkeptikus, tevékenységében békességhajtó) szintén ellentételezi e lehetőséget.

Az *ingenito* főszereplők egyikének rangja ellenben már – legkésőbb a *Zrínyi szózata* révén elvitathatatlan tőle. Némely, 1956 utáni eseménymozzanat ezt csak még tovább erősíti.

A forradalomra következő tavaszon a hatalom urai az általuk beválnak ítélt Janus-arcú „játékok” játszották: Kodályt harmadszor is Kossuth-díjjal tüntették ki (ennek pénzdíját a díjazott tüstént a forradalom miatt börtönbe vetett írók-újságírók családtagjai közt osztotta szét), ám Révai József vészterhes állásfoglalásában az „ellenforradalom” szellemi előkészítésében kiemelt jelentőségűnek bélyegzi a *Zrínyit* és a *Nemzeti dalt*. (Lásd korábban tett „előre”-utalásomat.) Révait az intranzigens sztálinista szemüvegén túl egy személyes sértettség is motivál(hat)ta. Hat-hét évvel korábban személyesen ő kérte (volna) föl Kodályt, írjon új, korunkat, népünket hívebben kifejező „Himnusz”. (Szövegíróként Illyés Gyulát szemelték ki.) Kodály szemtől szembe Révai „arcába vágta”: *Minek? Jó a régi.*⁹

1956 tovább csengett (vagy még inkább: döngött) a háttérben: Kodály több ízben levélben próbált kegyelemért folyamodni a főhatalmasoknál. Mansfeld Péter és Földes Gábor esetében az ő szava, kiállása is kevésnek bizonyult. (Mértékadó híradások szerint az efölött érzett megrázkódtatás az akkori szívinfarktusát előidéző fő ok volt.) Mécs Imre életéért való közbenjárása ugyanakkor nem volt hiábavaló.

Még egy, a forradalommal mindenképp összefüggő, gesztusértékén túl valamelyest jelképes mozzanat, amelynek voltaképpeni hőse Járdányi Pál. Róla, ha röviden is, de el kell itt mondanunk: ha valaki, hát ő az, aki a zenésztársadalom *de facto* ötvenhatos hőse.

Nem fegyverrel vagy sztrájkkal természetesen, de a Zeneszerzők Szövetsége és a Zeneakadémia Forradalmi

Bizottságainak vezetőjeként tevőlegesen. Tántoríthatatlan diktatúraellenes, ugyanakkor keresztény humanista – mint zeneszerző, népzene kutató tudós és magas fokú, akadémiai zenepedagógus pedig cseppet sem túlzás Kodály hármas irányultságának legkomplexebb és legméltoőbb örököseként méltatni¹⁰ Talán azt is megkockáztathatjuk: ha Kodály annyi idős, mint Járdányi, ekképpen vett volna aktív részt a forradalomban. (1956-ban viszont kétszer annyi esztendőtl számlált, mint írtunk már erről.) Járdányit nem azonnali retorzió érte, de a pártkorifeusok várták, mikor csaphatnak le rá valamilyen ürüggyel. 1959-ben aztán, mint a pedagógusi pályára méltatlant menesztették a Zeneakadémiáról, Kodály nyomban létesített számára egy osztályvezetői státust az MTA Népzene kutató Csoportjában, ahová kinevezte, még hozzá (erről se hallgassunk szemérmesen) magasabb fizetésért, mint amennyit korábban akadémiai professzorként kapott. Ez a történet szegmens is „ötvenhatos szálakból sodortatott”...

Kodály emberi és művészi „feltérképezése” nem ezen írás feladata, mint ahogy semmilyen egyedüli írásé, lett légyen kötetnyi is. Hajlamosak vagyunk félve kijelenteni olyan sommás, egyszersmind szuperlatívusznak ható megállapításokat, mint hogy az élet minden területén alkalmazható igazságai *voltak*, melyeket kimondott, leírt, vagy magatartásával sugallt; ez által nem csak voltak, ezek konstans létező igazságok: *vannak* is. A zenei műveltség (s ezen belül is par excellence az oktatás) szférájára tekintve szokás leggyakrabban őt idézni, rá hivatkozni (mennyre pusztába kiáltott szóként, ne firtassuk; tény, élete utolsó 5-6 évében már ő is egyre inkább érezte, érezhette magát szélmalomharcosnak); ez önmagában egész világ keresztmetszetét nyújtja, mégis leszűkíti a rá vonatkozó teljesség magunkba fogadását. Halálakor mintha nagyobb tömegek érezték volna át személyisége, szelleme igazi súlyát, mint közvetlen előtte, s főként, mint az azóta eltelt évtizedek folyamán. Ravatalához oly méretű sokaság járult fegyelmezetten leróni kegyeletét, amihez fogható magyar példa nincs az elmúlt száz (tán még több) esztendőben. Kicsit esetleg 1956-ra is rezonált, kései, utolsó nemes demonstrációként.

S ha közjogilag nem is lett elnöke Magyarországnak, az általa is kiemelt becsben tartott Berzsenyi Dániel másfél verssorával úgy fogalmazhatjuk: „*Volt olly idő már, melybe' nemes hazánk [Kodály Zoltán] a legmagasabb polcra emelkedett.*” Méltó tiszteletet, kristálytisztá törekvései elismerését értve rajta. „*Lesz még olly idő...*” – de ne Berzsenyi eredeti folytatását gondoljuk ide, hanem lélekben megújítva megingathatatlan folytatását a spirituális „*fénylő dicsőségnek*”.¹¹

Erre mondjunk (a *Zrínyi szózata* szellemében és annak állhatatosságával) *Ament*.

JEGYZETEK

- 1 V-E-R-D-I: Vittorio Emanuele Re D'Italia – az olasz egység megteremtéséért folytatott küzdelmek jelképértékű kifejezése
- 2 Zeneszerző példáim szándékosan nem a XX. sz. magyar alkotói közül valók!
- 3 Pl. ITT'ZÉS Mihály (MMA, LFZE Kodály Intézet): *Remélt, akart és elvesztett arany szabadság – 1956 a magyar kórusirodalomban*. Elhangzott: a *Bartók és Járdányi a társművészetek tükrében* című konferencián (MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet rendezése) 2016. okt. 11-én a Pesti Vigadóban
- 4 Kodály háborús kórusművei – 102.
Kodály a nagyvilágban – 123.
„Ne bánts a magyart!” I. Kodály és a politika – 436.
„Ne bánts a magyart!” II. Kodály kórusművei 1946–1956, 443.
- 5 Kodály Zoltánné, Sándor (szül. Schlesinger) Emma (1863–1958); korábban Gruber Henrikné, 1910-től Kodály felesége, munkájában is hű társa és ösztönzője.
- 6 Magvető, Budapest – *Gondolkodó magyarok* sorozat.
- 7 Kínálkozik kifejezetten zeneelméleti vonatkozású elemzés: melyik alkalommal milyen akkordtípusok, illetve szólamrelációk révén hangzik el; mekkora időközönként, milyen terjedelmi arányokban hasít bele a zenei folyamatba, s miképpen helyezhető szűkebb-tágabb tonális értelmezési keretbe. Mindez a kompozíció immár egyedi szakanalízise lenne: ezért eltekintek tőle, csupán az ebben rejlő potenciálra hívom föl a figyelmet.
- 8 Napra pontos dátumokban EÖSZE László *Kodály Zoltán életének krónikája* című könyvére támaszkodtam. (Bp., Editio Musica, 2007)
- 9 Ez a közismert történet is természetesen számos szövegváltozatban terjedt el:
„Jól megírta azt Erkel” – „Nem kell az új, ott a régi”; a lényegen mit sem változtat.
- 10 Járdányi Pál (1920–1966) emellett zenei szakíró-kritikus és Zathureczky Edénél végzett hegedűművész; sajnos igen fiatalon ragadta el a halál: Kodály végtelen keserűséggel búcsúzott a nálánál 37 évvel fiatalabb munkatársától, volt tanítványától.
- 11 Berzsenyi A *magyarokhoz* címen elhíresült, legalább négy szövegváltozatban megírt, „Romlásnak indult hajdan erős magyar” kezdetű költeményének a legutolsó-végleges verzióból kihagyott, pesszimista kicsengésű strófája két változatát parafrázeálva.

Kucsera Tamás Gergely

„Nem könnyű méltónak lennünk ennyi áldozathoz. De meg kell kísérelnünk...”¹

■ Az 1956-os forradalom és szabadságharc történeti és esztörténeti feldolgozása még ma is szétválasztott. A kutatók vizsgálatának tárgya a hazai események története – előzményektől a forradalom és szabadságharcra át a leverésig és a megtorlásig, majd a (majd’ össz)társadalmi megalkuvásig (amit Kádár-rendszernek hívtak).

Figyelem fordult – ehhez nem fér kétség – a forradalom és a szabadságharc nemzetközi vonatkozásaira is – elsődlegesen – a világpolitika olvasatában: a szuezi válság és 1956 magyar forradalma, illetve a bipoláris világrendszer egymás mellett élési gyakorlata és a „perifériakonfliktusok” megélése, az önálló kínai politika súlyának megnövekedése és intézményesülése a kommunista blokkon belül (kiemelendő a második magyarországi szovjet beavatkozásról szóló tárgyalások döntési mechanizmusa, amelyben a kínaiak véleményére külön figyelmet fordított a szovjet vezetés), az Egyesült Nemzetek Szervezetének 1958. decemberi – megkésett – közgyűlési nyilatkozata; szó került a magyar események hatására megmozduló európai értelmiségről, a nyugati baloldal válságáról, továbbá az emigrációs jelenlét hatásairól is. Mindezek mellett több mint két évtizede a magyar filozófia is „vizsgálat alá vonta” forradalmunk esztörténeti rezonanciáját.

De hogy mindezekre visszatérjünk: valóban „bevizsgált-e” forradalmunk és szabadságharcunk nemzetközi – kontinensen túli, európai, közép-európai – jelentősége? Tudjuk-e a közhelyesen értelmiségi toposzokon túl a helyi értékét az 1956-os magyar események nyugati (keleti, északi, déli) politika- vagy esztörténeti hatásának?

Mindezekre az alábbi rövid írás nem akar választ adni, szerzője gyenge ehhez, csak jelezni szeretne, mint annak a generációnak egyik tagja, amelyik – bár nem élte meg a forradalmi időket – a kádári és posztkádári (rendszerváltó) levegőt még szívta; amelyiknek a vasárnapokon túl a hétköznapiakban is témája volt az ötvenes évek, mert nagyszülei (még) frissek és felelősek (figyelmeztetés és

tiltás mellett közlékenyek) voltak, így még személyes emlénye, ami a ma fiataljainak még a személyes történelem kategóriájából is kiszorul.

És miért jelenthet ez problémát? Az ’56-ban húszesztendős fiatalok gyerekfejjel megélték – ha nem is értették, de érezték – a háborút, de már félhették a kommunista diktatúrát, részesei lehettek a forradalomnak, végigélték a megtorlástól az agóniáig tartó „konszolidációt”, s ma már nyolcvanesztendősek.

A mai fiatalok utolsó esélye, hogy találkozassanak egy – magyar földön sűrűsödő – történelmi pillanat kortársaival, talán az elmúlt fél évezred legfontosabb olyan egyetemes pillanatai voltak ezek, amelyek a magyarsághoz kötődnek.²

Ez csak a személyes történelem, amely nem lekicsinylendő, hiszen ebből, az ezzel kapcsolatos érzéseinkből, tudásunkból (tudatunkból) épül fel a közösségi történet egésze, de emellett az is fontos, hogy elgondolkozunk azon: az elmúlt bő negyed évszázad „hivatalos” Magyarországa(i) helyén kezelték-e 1956 emlékét a magyar és magyar; valamint a magyar és nem magyar kapcsolatok terén, akár a diplomácia területén, akár a tudomány vagy gazdaság szféráit érintően.

Néhány történelmi vonatkozás³

Forradalmunk híre gyorsan terjedt. Legegyszerűbb talán mindezt annak a kereszthatásaként értelmezni, hogy a modern telekommunikáció világának kezdete, valamint egy, az országos médiumait megteremteni, pontosabban elfoglalni tudó forradalmi (nemzeti) közösség „működése” egybeesett.

Mindezek miatt elmondható, hogy a térség szovjet szférához tartozó országaiban bekövetkező korábbi megmozdulások az 1953. június 1-jén a csehszlovákiai Pilzenben, 1953. június 16-án Kelet-Berlinben, 1956. június 28-án a lengyelországi Poznańban lezajlott események egyértelműen a munkássághoz köthetőek, de nem voltak forradalmiak, a fennálló társadalmi-gazdasági-politikai rendszer

megszüntetése nem volt céljuk, a munka-, valamint élet-körülmények méltóbbá tétele jelent meg alapvetésként; a karhatalom rövid időn belül brutálisan leverte ezeket a sztrájkokat, tüntetéseket.

És bár a sztálini szovjet diktatúra egyaránt elnyomta a cseh és szlovák, a lengyel, a bolgár, a román, a keletnémet népet, 1956. október 23-án nálunk tört ki az október végére győzedelmes forradalom, ami a nemzetközi sajtó vezető hírei között szerepelt a nyugati világban. Mindez lehetséges volt azért is, mert a megfogalmazott követelések alapját a szabadság- és jogigény adta, ez így – amellet, hogy időbeliségében is hosszabb volt, s a forradalmárok (is) birtokolták a médiumokat – „kommunikálhatóbbá tette” a világ szabad felében a budapesti (magyarországi) eseményeket; továbbá kiemelkedő hatásúnak tekinthető, hogy XII. Pius pápa több szózatában is támogatta a magyar forradalmat és szabadságharcot.

Mindeközben a szomszédos és térségi szovjet-szatelit államokban is – noha a sajtót a kommunisták irányították – hatással volt forradalmunk.

Csehszlovákiában például a pártvezetés azonnal reagált, a több mint hétszáz kilométeres határszakaszt egy hét alatt lezárta, folyamatosan támogatta a magyar kommunistákat (befogadva a menedéket kérő ÁVH-s tiszteket, pártfunkcionáriusokat és családjaikat stb.), kiemelten ellenőrizve a magyar nemzetiségi területeket. 1956 végéig közel 700 fő ellen indult meg eljárás (végül súlyos szabadságvesztéssel zárulóan), annak ellenére, hogy elmondható: Csehszlovákiában – különösen a magyarlakta területeken – leginkább a csöndes szimpátia volt a jellemző.⁴

Jugoszláviában a helyzet egészen más volt. A hruscsovi időszak nyitásaként már beállt az enyhülés a szovjet–jugoszláv viszonyban. A forradalom kitörésétől a határok teljes körű – 1957. augusztusi – délszláv lezárásáig (mikor nemcsak az illegális határátlépőket, de az útlevéllal bírót is „visszaadták” a magyar hatóságoknak), csaknem húszezer magyar távozott arrafelé, akiknek több mint nyolctizede nem tért haza.

S bár Jugoszlávia nagykövetsége adott időszakosan menedéket Nagy Imrének és társainak, de a titóista Jugoszlávia az, amely egyszerre volt együttműködő az ENSZ-szel s annak menekültügyi szervezetével, valamint a magyar menekültek hazatelepülését/hazatelepítését szorgalmazó Kádár-kormányal is.⁵

Kárpátalján a magyarság számos tagjának a szolidaritás miatti meghurcoltatása mára ismert tény, ugyanúgy, mint a számosságát tekintve nem jelentős, de mégis előforduló esetek, amelyek a Vörös Hadsereg magyar származású katonáihoz, illetve a megszállók magyar (nemzetiségű) tol-

mácsaihoz kötődnek, akik nem akartak együttműködni az intervenciók erőivel, és minden esetben súlyos árat fizettek ezért.⁶ Kárpátalja lakossága, ha a sajtóból nem is, de a Magyarország felé vonuló intervenciók csapatok, illetve a hazánk felől érkező – a deportáltakat szállító – vonatok láttán (amely tényekről a határ mindkét oldalán értesülést szereztek a civilek) képet alkothatott a magyar események nagyságrendjéről.

Románia és 1956 vonatkozásában a leginkább ismertek a fejlemények. A román vezetés a hatékonyság szempontjából társait (a csehszlovák, a keletnémet sztálinista eliteket, s azok konzerváló-önfenntartó törekvéseit) „lekörözve” használta ki a magyar eseményeket. Az 1956-tól – a ’64-es amnesztia ellenére – 1965-ig tartó „megtorláshullámok” biztosították a román társadalom egészében – ilyen szempontból nem számított a nemzetiségi hovatartozás – az „ellenségek” likvidálását (az eltűnések, a börtönökben „járványos” szív-elégtelenségek, a formálisan is meghozott halálos ítéletek), a hétköznapiokból való kiiktatását (bebörtönzések, kényszermunkatáborokba történő deportálások stb.).

A magyar forradalom céljait ismerő, támogató (azokkal azonos célokat megfogalmazó) embereket, majd a szabadságharc leverése ellen tiltakozókat, megközelítőleg 2500 személyt – köztük több száz főiskolást és egyetemistát –, még 1956-ban tartóztatták le, utóbbiak jelentős részét eltávolították a felsőoktatásból. A következő három esztendőben csaknem 18 500 letartóztatást fogadosítottak Románia-szerte (1964-ig a 32 000-et meghaladó volt a bebörtönzöttek, a kényszerlakhelyre való távozásra kötelezettek száma, de a szakirodalom a romániai gyakorlattal kapcsolatban kiemeli a nem politikai jellegű „bűnökre” alapozott, „nevelő célzatú” ítéleteket is, amelyek száma ugyancsak több ezerre tehető).

Az előbbieken idézőjelbe tett megtorláshullámok kifejezés magyarázata: a romániai folyamatoknak jelentős részben csak apropóját képezték a magyarországi forradalmi események, valójában a már korábban is meglévő – megfigyelt – szervezkedések felszámolása is megtörtént a magyar szabadságért folytatott harcok szimpatizánsainak ellehetlenítése, bebörtönzése, likvidálása mellett; mindezek a folyamatok és „eredmények” megalapozták a szovjet csapatok Romániából való – 1958-as – kivonását.

A lengyel–magyar hatástörténet (Poznań, a Lengyel Egyesült Munkáspárt október 19–21-i plénumülése, ahol a rehabilitált Gomulka 20-án a poznańi események kapcsán a rendszer torzulásáról beszél, majd másnap megválasztják a párt első titkárává) ismertsége okán csak utalásszerűen kerül említésre. Mindenesetre elmondható: a lengyelországi támogatás széles körű, mondhatni osztárszociális volt

(véradások, pénz-, valamint ruhagyűjtések sok százezer polgár együttműködése mellett), sőt, a lengyelekben a mai napig jelen van forradalmunk emléke. Erre jó példa, hogy ez év decemberében lesz hatvanéves a magyar szabadságharc vérbefojtása után megalapított tarnóvi Lengyel–Magyar Baráti Társaság.

A Német Demokratikus Köztársaságban (NDK) is jelentős társadalmi figyelmet keltettek a magyar események. Nem mondható ugyan el – a lengyelországgal szemben –, hogy a pártvezetés egyetértett volna a magyarok forradalmi céljaival, viszont – a romániai folyamatokhoz hasonlóan – az egyetemi szférán belül mind a hallgatók, mind az oktatók körében széles támogatottsággal bírt a magyar revolúció (sőt itt az értelmiség még szélesebb körben lépett fel támogatólag). A szabadságharc leverését követően az NDK-ban is országszerte tiltakozások, szimpátiatüntetések zajlottak (de – ahogyan Romániában –, itt is döntően a főiskolások és egyetemisták álltak ki a meggyalázott magyar függetlenség mellett).

Hangsúlyozni szükséges, hogy a romániaihoz hasonlóan voltak előzményei a szerveződéseknek, a keletnémet értelmiség a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa óta vitaköröket szervezett, s mások mellett ezeken téma volt a lengyel változások ügye is.

A Berlingen túl több vidéki városban (Lipcse, Rostock) is lezajlott szimpátiányilvánítások miatt több tucat diákot évekre börtönbe zártak, de az állami rádió munkatársai között is voltak, akiket szabadságvesztésre ítélték, mert nem működtek együtt a „magyarországi ellenforradalommal” kapcsolatos hírek szerkesztésében.⁷

A szovjetizált országok áttekintése után következnek egy kis kitérő Ausztriába. 1955. május idusán a négyhatalmi szövetség tagjai megkötötték Ausztriával az államszerződést (ebben az osztrák fél – többek között – katonai semlegességet vállalt), és a szovjet megszálló csapatok is kivonultak nyugati szomszédunktól. Ettől fogva a Szovjetunió magyarországi katonai jelenléte sértette az 1947-es párizsi békeokmányokban leírtakat.

A magyar események lehetőséget adtak az osztrák állami-ság önállóságának felmutatására.

Forradalmunk kitörését követően elsőként – október 28-án – az osztrák állami vezetés szólította fel a Szovjetuniót, hogy tegyen meg mindent – békés eszközökkel – a magyarországi harcok mielőbbi befejezése érdekében.

A Lajtától keletre zajló harci események alatt az osztrákoknak fel kellett készülniük a határok védelmére, továbbá az esetleges segítségnyújtásra. Ennek köszönhetően nem alakult ki káosz akkor, amikor a szovjet győzelem után tömegesen menekültek Nyugatra honfitársaink.

Közel 190 000 magyar távozott Ausztriába, amely tömegből legfeljebb hétszázaléknyi tért vissza, a többieknek csaknem a fele az amerikai kontinensre, illetve további tengeren túli területekre emigrált, másik felét a többnyire nyugat-európai országok fogadták be.

A koalíciós szociáldemokraták a forradalmi eseményeket visszafogottsággal kezelték, de a novemberben kialakult kádári országglást elutasították, a néppárti reakció lelkesen támogatta a magyar függetlenségi, illetve demokratizálási törekvéseket; a kommunisták, akik kevésbé jelentős erővel rendelkeztek Ausztriában, mivel támogatták a szovjet beavatkozást, – más európai testvérpártjukhoz hasonlóan – elszigetelődtek, a politika peremére szorultak.

Az Ausztria politikai identitását adó elemek közül a semlegességében aktív (aktívan segítő, közvetítő), önállóságát bátran megélő állam képét ekkor alakították ki az osztrákok. A direkt visszacsatolás – illetve megerősítés – sem maradt el: 1956 karácsonya előtt az országba látogatott Nixon alelnök, aki Amerika anyagi és politikai támogatásáról biztosította az osztrákokat.

Néhány eszmetörténeti vonatkozás

A forradalom vagy revolúció (körforgás, fordulat) kifejezés a latin 'revolvere' ige fogalmasított magyar megfelelője; a magyar szó gyökerei a 'forr' igeig vezethetők vissza, s így megállapítható, hogy jelentése eleve dinamikusabb töltetű, mint a latin alapú csillagászati szakkifejezésé. Történetileg először a 1688–89-ben végbement fordulatot nevezték az angolok 'revolucion'-nak: II. Jakab lemondott a trónról, majd Franciaországba menekült, III. Vilmos pedig trónra lépett, uralkodásával helyreállt a társadalmi-politikai berendezkedés természetes rendje. A forradalom (revolúció) kifejezés az 1789-es francia forradalomhoz kötődően nyerte el mai jelentését. A zsarnoki hatalommal szembe forduló, esetlegesen erőszakkal is járó eseményt ettől fogva nevezik forradalomnak, amelynek során egy új és igazságosabb társadalmi rendszer, joguralmi állami berendezkedés jön létre.

A hazai értelmezések egyikeként (kissé eltérő tartalommal) – s mintegy fogalomtörténeti utazásként – a 'forradalom' címszó 1864-ből: „Szorosb ért. egész nemzetnek vagy a nemzet nagy sokaságának fölkelése akár az igazságos, akár zsarnok fejedelem vagy felsőség ellen azon szándékkal, hogy új kormányrendszert és álladalmi szerkezetet hozzon be.”⁸

Hannah Arendt *A forradalomról* című könyvében írja le a helyzetet, amikor „még a régi metaforikus értelemben halljuk a szót – politikailag utoljára –, amely az égről a földre hozza le a jelentését; de ugyancsak itt, s talán először, a hangsúly teljesen áttevődik a forgó, ciklikus mozgás törvényszerűségéről a megállíthatatlanságára”.

1789. július 14-e éjjelén XVI. Lajos a Bastille ostromáról hírt kap, majd kifakad a hírvivőnek, François Alexandre Frédéric de La Rochefoucauld-Liancourt hercegnek: „*Mais c'est donc une révolte*” (De akkor ez egy lázadás); a herceg pedig pontosítja az uralkodót: „*Non, Sire, c'est une révolution*” (Nem, Felség, ez forradalom).

A párbeszédet így kommentálja Arendt: „A király a hatalmát hangsúlyozta s a lázadás, illetve a tekintély elleni támadás letörésére rendelkezésre álló eszközökről beszélt, amikor azt mondta, hogy a Bastille lerombolása lázadás. Liancourt azt válaszolta, hogy ami ott történt, megmászhatatlan és magasabb rendű egy király hatalmánál.”⁹

Az 1789-es volt az első forradalmi esemény, amely nem visszatérni (re-volvere) akart egy korábban meglévőhöz, nem azt helyreállítani (restaurálni) törekedett, hanem irányában az újrakezdés lehetősége felé tört; továbbá a forradalmi folyamat – belső erőből és indítatásból – nem tudott lezárulni. Így, „az 1789-es forradalom már méhében hordozott egy második forradalmat, az 1792-est. Ez utóbbi azzal az igénnyel lép föl, hogy egyfelől kiigazítsa, másfelől kiszélesítse az elsőt: radikálisabb, egyetemesebb, a felszabadítói célkitűzéshez hűbb legyen, mint elődje. Ezzel elindít egy irányzatot, melyet a soha véget nem érő önmegtagadás/önmeghaladás kettőssége jellemez.”¹⁰

Ezeket a jellemzőket összegzi Reinhart Koselleck *A forradalom újkori fogalmának történeti kritériumai* című kötetében – teleologikus történelemfilozófiai *differentia specificat* adva a forradalmi időknek, amelyek a *régiből* kizökkentek, s az *új* felé visznek –, így fogalmazva: „1789 óta minden forradalom a jövőbe tart, mégpedig az ismeretlen jövőbe, melynek kifürkészése és kezelése a politika megkerülhetetlen feladata [...] egy politikai forradalomnak minden ember társadalmi emancipációja, azaz magának a társadalomszerkezetnek az átalakítása a *célja*...”¹¹

Összefoglalóan: fogalomtörténeti ritkasággal állunk szemben, hiszen nemcsak megváltozik a forradalom szemantikai tartalma, hanem tulajdonképpen ellentétébe is fordul; nem visszatérést jelent (a régihez, ami abszolút értékben jó, vagy legalábbis jobb volt), hanem előrehaladást (az új, a jobb, az abszolút jó felé).

A fogalomtörténettől elkanyarodva néhány megállapítást kell tenni a leninizmussal és a sztálinizmussal kapcsolatban írt korai reflexiókról. André Gide a harmincas évek elején a Szovjetunió hívei közé tartozott, de 1936-ban tett hosszabb szovjetunió-beli utazása teljességgel kiábrándította. Csatlódásáról az ugyanabban az évben megjelent *Visszatérés a Szovjetunióból* című könyvében számol be. Arthur Koestler – ugyancsak személyes tapasztalatokon alapuló – *Sötétség délben* című, 1940-ben, Angliában megjelent regénye a

háború után Franciaországban keltett érdemi visszhangot (Jean-Paul Sartre ellenszenvét kiváltva), bár a baloldali értelmiségiek jó részét sem ezek a könyvek, sem a többi hasonló témájú – a Gulágokról szóló hírek vagy a berlini 1953-as események hírei – nem tudták megrendíteni marxista (sőt sztálinista) meggyőződésében. Így elmondható, hogy az SZKP XX. kongresszusának hírét – és üzeneteit – is igen-igen jelentős fenntartásokkal fogadták mind a szélesebb értelmiségi, mind a „szűkebb” kommunista párttagság köreiben.

Politikátörténeti exkurzus

Mindezek miatt érdemes egy kis kitérőt tenni a politika(történet) világába.

A francia belpolitikába pillantva – későbbiekben tárgyalandó szerzők miatt is – látható: az általános politikai helyzet, azaz a végrehajtó hatalom hatékonysága a két esztendő múlva megszűnő IV. Köztársaságban, Franciaország világpolitikai törekvései (szuezi válság), a francia nemzeti és politikai identitás alapját adó köztársaságesszmény – amely szorosan összefügg a forradalom, a szabadság, az emberi jogok fogalmával –, a kommunista párt (amely tagságát tekintve érdemben már nem nő, a szakszervezetekkel való viszonya túl van a „fénykorán”) helyzete – mindez együttesen határozza meg a politikátörténeti kereteket.

A magyarországi események már október 25-én – ha nem is önálló – témává váltak a francia Nemzetgyűlésben. A Nemzetgyűlés Külügyi Bizottsága november 6-án ült össze a magyar kérdéssel kapcsolatos határozati javaslat megvitatására. A bizottság tagjai két, egymással szöges ellentétben álló véleményt képviseltek: többségük támogatta a javaslatot, amely szigorúan elítélte a magyar forradalom szovjetek által történt leverését és a Francia Kommunista Párt (FKP) ezt helyeslő hozzáállását. A kommunista képviselők ellenben úgy vélekedtek, hogy a tervezet szövege nem felel meg a valóságnak, mert nem a függetlenség és a szabadság védelméről volt itt szó, hanem a „*népi hatalmat támadó ellenforradalmi cselekményekről*”.

A bizottsági határozathozatal után aznap még ülést tartott a Nemzetgyűlés, amelynek megnyitásakor a testület elnöke kifejezte szolidaritását a magyar nép ügye mellett.

Az ekkor már a teljes nyilvánosság előtt zajló politikai vita hetek óta tartott – időközben a kommunisták székházát fel is gyújtották a felháborodott magyarbarát tüntetők –, a kommunisták a jobboldali képviselőket lefasisztázták és Szuezt emlegették, a jobboldaliak a másik irányba gyilkosoztak, valamint javaslatokat fogalmaztak az FKP betiltására.

Odáig jutottak a szembenállók, hogy Christian Pineau – egyébként szocialista – külügyminiszter azt mondta: „Egyedül a francia kommunisták rúgtak bele

a még ki sem hűlt halottakba” – továbbá a világ legközelebb és leginkább szolgálékú kommunistáinak titulálta a kommunista párti politikusokat.

Összegezve: Franciaországban a kommunistákat kizáró nemzeti egység jött létre (illetve a kommunisták maguk zárták ki magukat álláspontjukkal). A párizsi vezetés az első napoktól szimpátiáját fejezte ki a felkelés iránt, és elítélte Magyarország Szovjetunió általi elnyomását, de mindezt moderált módon – a készülő szuezi akciójukra való tekintettel. Később viszont Franciaország – Nagy-Britanniával együtt – a magyar ügy előtérbe helyezésére törekedett, hogy elterelje a figyelmet Egyiptom elleni fellépésükről; mindezt már a szuezi konfliktus tárgyalása végett november 1-jén összehívott rendkívüli ENSZ-közgyűléséhez kötődően szerették volna elérni, hogy a szervezet vegye fel napirendjére a magyar ügyet is. Az amerikaiak azonban – az Egyiptommal szolidaris harmadik világbeli országok megnyerését célozva – megíúsították ezt, így a magyar forradalom és szabadságharc eseményeiről csak annak leverése után, november 4-én kezdtek tárgyalni a közgyűlésben.¹²

A fentiek egyszerre mutatták be a kor francia belpolitikájának praxisszerű és ideológiai harcait, a világpolitikai törekvések (a a világhatalmi pozícióvesztés megállítása, illetve a szovjet imperializmussal szembeni állásfoglalás), valamint a francia közgondolkodásban központi helyen lévő emberi jogi és szabadságelvű gondolkodás találkozását egy konkrét – és tőlük független – eseménnyel, jelesen a magyarországi forradalommal és szabadságharcokkal.

Számos nyílt levél, petíció születik a baloldali „útítárs” művész- és tudósvilágban a magyar forradalom mellett, vagy később – tiltakozásképpen – a szovjet beavatkozás, a Kádár-rezim működése, illetve az azt támogató francia kommunista párti álláspont miatt: Vercors, Sartre és Simone de Beauvoir, az író-házaspár Louis de Villefosse és Janine Boissounouse, az író George Besson, Picasso, Marcel Cornu egyaránt részt vesznek az akciókban.

Az előbbieken leírtakra is támaszkodva – előzetesen is megállapítható, hogy az 1956-os magyar forradalom alapjaiban változtatta meg a baloldali értelmiségiek által tematizált nyugati szellemi életet és a közírást (a folyamat hosszú volt, például azért, mert valaki a magyar események hatására szakított a kommunista párttal, továbbra is marxista nézeteket vall(hat)ott, de mindenesetre az 1956-hoz kötődően számos történész – közöttük Emmanuel Le Roy-Ladurie, Annie Kriegel, François Furet, Denis Richet, Alain Besançon –, ugyancsak több író és irodalmár – Tristan Tzara, Dominique Desanti, Max Gallo, François Maspero –, továbbá filozófusok, Pierre Fougeyrollas és Henri Lefebvre, majd – 1960-ban – Jean-Toussaint Desanti is kilépett a párt-

ból, vagy megszüntette tagságát kommunista meghatározottságú szervezetekben, mint például az íróbizottságban). Persze voltak, akik „visszarendeződött” álláspontra jutottak, mint például Sartre, aki a szovjet beavatkozás feletti felháborodásában kijelentette, minden kapcsolatot megszakít a szovjet írókkal, és a jövőben nem tartja lehetségesnek az együttműködést a francia párttal, majd megenyhült, s már 1957 nyarán újra felvette a kapcsolatot az FKP-val.¹³

Mindez persze nem azt jelentette, hogy az olasz mellett legjelentősebb kommunista szervezetben alapvető törésre került volna sor, de hogy törést okozott, nem vitatható: a következő évek folyamatos defenzívája egyértelműen köthető az ’56-os magyar eseményekhez kapcsolódó vitákhoz.

Továbbá az is megállapítható, hogy a pártpolitikától leválva önálló ideológiai-művészeti tevékenység keretei közé kerülő alkotókkal új szakaszába lépett a nyugati marxizmus története.

Vissza az eszméhez...

Sartre történetén keresztül próbál magyarázatot adni a kommunisták személyes, illetve csoportos cselekvésének mozgatórugójára Fejtő Ferenc is. Idézem: „Vajon mi volt e hosszan tartó rövidlátás és elvakultság oka, ami lehetővé tette a kommunistáknak Franciaországban – és egyidejűleg Olaszországban is –, hogy a háború után több évtizeden át egyfajta hegemóniát gyakoroljanak a kulturális élet, az irodalom, a film- és egyéb művészeti ágak, valamint a felsőoktatás terén [...]?”

Nem kerülhetem meg ezt a kérdést [...]

Hogy megkíséreljek magyarázatot adni a Descartes, Montesquieu és Tocqueville országában tapasztalható anomáliára, felidézem Sartre-nak egy 1957-ben nekem adott válaszát arra a kérdésemre, hogy miért foglalta el ismét a helyét a Francia–Szovjet Baráti Társaságban, és miért fejezte ki szolidaritását a kommunistákkal, nem sokkal azután, hogy 56-ban tiltakozott amiatt, hogy szovjet fegyverekkel szétzúzták a magyar felkelést.

»Értsen meg – mondta –, tudja jól, hogy baloldali, forradalmár vagyok. Mármint eléggé nyilvánvaló, hogy a kapitalista rendszer megváltoztatása, a szocialista forradalom nem következhet be Franciaországban a munkásosztály többségét képviselő kommunisták nélkül.«¹⁴

A francia gondolkodók közül kevesen tértek vissza pályafutásuk során a magyar forradalom ügyéhez. Raymond Aron – aki 1956-ban tevékenyen részt vett a magyarországi események melletti erkölcsi támogatás megszervezésében – az 1965-ben megjelent *Tanulmány a szabadságjogokról*¹⁵ című könyvében (erős Arendt-i hatás alatt) „a század egyetlen antitotalitárius forradalmaként” jellemzi a magyar forradalmat.

Miért is e kiemelt státusz? Aron szerint a forradalmunk jellemzője, hogy a szabadságjogokért való széles tömegű társadalmi megmozdulás adta az alapját. Hangsúlyos a forradalom nem elit–tömeg konfliktus alapú, nem gazdag és szegény viszonyában álló, hanem a jogtipró és a jogfosztott szembenállásából nő ki, és válik általánossá.

Aron számára tehát kiemelkedő jelentőségű, hogy a magyarok – valamint a lengyelek – egyaránt lázadtak az alacsony életszínvonal vagy az „új osztály” privilégiumai mint szervezett hazugság és állami zsarnokság ellen, és ez utóbbiak indították el a forradalmi megmozdulásokat.

Hannah Arendt *A fakultások vitája* című Kant-írást elemezve mutatja be – az általa vélt – kanti politikafilozófiai koncepciót, amely szerint egy közösség tagjaként a *sensus communis* irányításával alkotott ítéleteinknek ugyanúgy „példaszerű érvényességet” tulajdoníthatunk, mint – a Kant szerinti – esztétikai ítéleteknek.¹⁶ Arendt a nagy forradalmaknak – így az 1956-os magyar forradalomnak is – példaszerű érvényességet tulajdonított (nem törvényszerűt), mivel az mint kiemelkedő történelmi esemény hasonlóan egyedülálló és egyszeri, mint a műalkotások. És bár egyedülálló és egyszeri voltakban valami általános érvényűt (példaszerű érvényességet) testesítenek meg, nem törvényszerűek. Felismerésük utáni megítélésük konszenzuson alapuló, de ettől még – mint a politikai vagy a kulturális (ízlés) ítéletek – támaszthatnak igényt általános érvényre.¹⁷ A konszenzushoz szabad párbeszéd, szabad közösség kell, tehát totalitárius berendezkedésben nem valósulhat meg.

Ezért is fontos Arendt számára a magyar forradalom, amelyben az első antitotalitárius forradalmat látta, bizonyítékként annak, hogy a modern társadalmak is képesek – szervezetten – szembeszállni a totalitarizmussal. Vagyis ezzel az állítással felülírta korábbi álláspontját a modern totális diktatúrákról, az abban ellehetetlenülő egyéni és csoportos morális cselekedetről; azaz a modernitás, ami az emberi cselekvőképesség elvesztésének a folyamatként írható le, „csak” veszélyezteti, de nem lehetetleníti el végérvényesen az emberek morális cselekvőképességét.

Álláspontja szerint csak ott lehet forradalomról beszélni, ahol a cél egy új állami-társadalmi berendezkedés létrehozása, és ahol a polgárok – ha kell, erőszakkal – a szabadság megteremtéséért, kivívásáért is síkraszállnak, „ahol erőszakot egy egészen új állam létrehozásáért alkalmaznak, s ahol az elnyomás alóli felszabadulás legalább célnak tekint a szabadság létrehozását”.¹⁸ Az 1956-os magyar forradalmat ilyen történelmi eseményként értelmezte, amelyet a spontán társas autonómiák (amelyek közül csak egy a munkástanács) lehetősége, kialakulása jellemez (és nem a gazdasági szembenállás, valamint a szociális elégedetlenség). Azaz

a gazdasági helyzet szerepet kapott az eseményekben, de annak csak egyik motívuma volt. Az elnyomottaknak az elnyomók elleni felkelése, és nem a szegényeknek a gazdagok elleni lázadása volt a magyar ’56.¹⁹ A leírtak alapján megállapítható, hogy Arendt ideáltipikussá – és mintaszerűvé – tette megújuló elmélete számára a magyar forradalmat.

Visszatérve a franciákhoz, elmondható, hogy Albert Camus-nél is – akinek írásából vett idézet adja jelen írás címét – egy eszme, a forradalom eszméje, a szabadság elve és gyakorlati megélhetősége volt a középpontban, nem a konkrét Magyarország. Cikkeket, petíciókat ír, de megtette ezeket 1953-ban a berlini, illetve 1956-ban a poznańi eseményekhez kapcsolódóan is, tehát esetében nem előzmény nélküli a szabadság melletti nyílt és konfrontatív kiállás.

Camus már 1956. október 30-án szólt a magyar diákok és munkások hősiségéről, a felkeléséről, november 10-én pedig közzétette válaszáat a *Franc-Tireur* című napilapban a magyar írók – előző nap kiadott – segélykérő üzenetére. November 30-án beszédet mond a francia egyetemisták által szervezett szolidaritási nagygyűlésen. A *The New York Times*nak 1957. február 24-én adott interjúja és a március 15-én – a párizsi Wagram-teremben rendezett gyűlésen – elmondott beszéde²⁰ ugyanúgy közismert, mint a Nobel-díj átvételét követően az emigráns magyar íróknak küldött köszöntése.

1957. október 29-én két másik francia Nobel-díjjal, Francois Mauriackal és Roger Martin Du Gard-ral közös táviratot küldenek Kádár Jánosnak a kezdődő íróper okán; a négy vádlott elítélését követően Camus – T. S. Eliot, Ignazio Silone és Karl Jaspers, illetve saját nevében – kihallgatást kért a párizsi magyar követtől, aki nem fogadta ugyan, de december 12-én elküldött Camus-höz egy követségi titkárt. Camus 1958 őszén előszót írt a Párizsban megjelenő *Nagy Imre-ügy* című könyvhöz.

Camus a francia kortárs gondolkodók körében az egyik legkövetkezetesebben szabadságpárti, így az általa történelmi jelentőségűnek tartott magyar forradalom és szabadságharc ügye mellett – mondhatni – haláláig kitartott. Arendthez hasonlóan kiemelkedő történelmi eseményként határozta meg forradalmunkat, filozófiai értelemben „kezelte” azt: a szabadság, a függetlenség, az európai humanizmus – totalitárius berendezkedéssel szembeni – a modernitás dehumanizáló hatásait felülíró jelenségként, tömeges hősiességgént. Francia humanistaként – a fentiekben idézett Aronhoz hasonlóan – a szovjet imperializmussal és zsarnoksággal szemben az egységesülő Európát vélte hatékony megoldásnak.

Camus – akárcsak Gide, Koestler, Aron és Arend – elutasította a baloldal relativizáló szemléletét, amely sor-

rendiséget állít(ana) fel bal- és jobboldali diktatúrák bűnei – és így áldozatai – között.

Összefoglalva látható, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc kiemelkedő jelentőségűnek tartott esemény volt – nemcsak megtörténtekor, de a későbbi évtizedekben is.

Megválaszolhatatlan, hogy mitől is lesz egy eseménysorozat nemzet(újra)formáló vagy világraszóló jelentőségű.

Persze társadalomtudományos válaszkísérleteink is lehetnek. Összehasonlítások után nem túlzás azt állítani, hogy a szovjet gyarmatbirodalom európai országai közül hazánkban zajlottak le legerőszakosabban a „szocialista modernizáció” folyamatai, ennek végeredményeképpen – s ez talán a budapesti lakosság esetében még inkább igaz – minden társadalmi réteg feloldódott, mozgásban volt (egy más mellett dolgozott a gyárban a „szerencsésebb” arisztokrata, a többgenerációs szakmunkás, a kulákgyerekből városba került ifjúmunkás), s mindez természetesen kihatott az egyéni biztonságérzetre is.

1948 és 1952 között a férfilakosság 40%-ának megváltozott a szociális és szakmai státusza. Ez a társadalmi mobilitás példátlan mind az európai, mind a magyar történelemben. A munkások kétharmada paraszti származású vagy „lecsúszott” egzisztencia.²¹

Ezekén túl, ami össztársadalmi szinten adott állapot volt: mindenki félhetett mindenkitől, és amikor már úgy látszott, hogy nem, a hatalom akkor is el tudott még venni valamit...

Akkor hát nem jobb együtt nem félni, vagy éppen együtt harcolni?

Jelen írás két fő részének együttes célja az volt, hogy bemutassa: Európa-szerte – a magyar polgárokon túl is – milliószámra tehető azon emberek (családok) száma, akiknek a magántörténelmébe beíródott forradalmunk, akár egész életére kiható módon is. Az írás továbbá jelezni akarta, hogy egyedülálló a magyar történelemben '56-unk egyetemes eszme- és politikatörténeti súlya.

Ahogy az írás elején jeleztem: akik akkor éltek (megélve az eseményeket), többnyire még köztünk vannak, de ezek az évek azok, amelyekben személyessé tudjuk tenni – intragenerációs módon, valamint a nemzetközi térben barátságokat és szövetségeket, személyes kapcsolatokat létre segítve – 1956 szellemét. A személyesség hitelesítő ereje nem elhanyagolható. Ha megszűnik, a legnagyobb jelentőségű magyar ügy is a történelem pasztörizáló eljárásának esik áldozatul. Nekünk is csak egy lesz, és másoknak is a (dicső) múlt történéseiből.

Az látható volt, hogy eszmetörténeti szempontból a többi '50-es évekbeli felkeléshez képest kiemelt jelentőségűnek tartották, az utána következőkból is csak a Prágai Tavasz és a lengyel Szolidaritás bír hasonló jelentőséggel. Nyugodtan

állítható, hogy az európai baloldal önvizsgálata 1956-ban jelentéktelen mértékű, elszigetelt-elszigetelhető volt. Az ekkor kialakult repedések hatására mállik szét a marxizáló identitás, így válhat intellektuális értelemben utolsó döfésé 1973-ban Szoltsenyicin *Gulag-szigetcsoportja*.

'56 a hősiesség, a személyes és nemzeti szabadság jelképe, a történelem kikökönt tizenkét napja. Ha ünnepeljük, nem lehet szándékunk, hogy „trendivé, esetleg szexivé, netán fancyvé” tegyük. Ezzel korszellemtelen módon racionalizálnánk, bagatellizálnánk. A láncfegyverrel utcán húzott emberi bél nem szexi, ahogyan a társa után halálba menő – a tankkal együtt égő – társ cselekedete sem trendi. Mindez megrázó, tiszteletreméltó, megborzosgató, de nem fancy.

Nekem így mesélték, bízva abban, hogy egy másik világban nem az utcán kell az igazságért és a szabadságért harcolnom.

A másik világ *lehetősége* hosszú ideje *valóság*. 1956 már mindent megadott nekünk, már csak mi tartozunk a dicső múltnak, és így a bolderabb jövőnek is.

JEGYZETEK

- 1 CAMUS, Albert: *Essais*. Párizs, Gallimard-Pélibrie, 1974. Fordításban idézi: SZÁVAI János: *Albert Camus és Magyarországa = Magyar Szemle*, Új folyam, V. 10., 2013. június http://www.magarszemle.hu/volume/1996_10 (letöltés: 2016. szeptember 21.)
- 2 Ugyanezt már nem lehet elmondani a két világháborúról, az azok kirobbanásakor húszesztendő emberekké ma már nemigen beszélgethetnek az érdeklődő fiatalok vagy felnőttek; ez is növeli ez utolsó olyan eseménysor súlyát, amely világtörténeti jelentőségű és magyar. Mielőtt a kedves Olvasó számon kérné, jelzem: a lengyel menekültek befogadása, vagy negyven esztendővel később a keletnémet migránsok kiengetése jelentős tett, s nemzeti büszkeségünk tárgya lehet, továbbá megalapozhatja (megerősítheti) a népek „barátságát”. De álláspontom szerint nem mérhetőek ezen események a magyar szabadságvágy hat évtizeddel ezelőtti kitöréséhez.
- 3 Az írás – még a kontinentális történelem esetében is önkényesen szűkítő módon – vázlatosan kiemel néhány európai eseményt, amelyet a forradalom és a szabadságharc dinamizált. A következő oldalak *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában* című kötet (szerk.: RAINER M. János – SOMLAI Katalin, 1956-os Intézet, Budapest, 2007.) tanulmányain alapulnak.
- 4 A magyar '56 jelentősége 1968-ban erősödik fel újra. Egyfelől a legfelső pártvezetések szintjéig feltolódik a konfliktus. Oswald Machotka volt budapesti sajtóattasé – írószövetségi

- hetilapban megjelent, Nagy Imrééket mint a csehszlovák reformok előfutárait leíró, a kivégzések tizedik évfordulójához köthető – cikke miatt; másfelől ekkorra a csehszlovák vezetés felfogásában uralkodóvá válik az az álláspont, amely szerint ha a folyamatokat – pl. utcai rendfenntartás – uralni tudják (ahogyan értelmezésük szerint a magyarországi vezetők erre képtelenek voltak), nem történik meg a szovjet beavatkozás. Augusztusban világossá vált: tévedtek.
- 5 Kapcsolódóan meg kell említeni, hogy Milovan Gyilas – a Tito-féle Jugoszlávia egyik, de ekkorra már személyében is különutas vezető ideológusa – 1956 decemberében egy, az AFP-nek adott interjújában a leverett magyar forradalom mellett, illetve arról „mint a kommunizmus végének kezdetéről” szól, ezért hazájában három év börtönre ítélik.
- 6 A Szovjetunióba 1956 őszén, majd a tél folyamán elhurcolt magyarok száma még ma is bizonytalan. Megemlíthető még, hogy közel tíz esztendeje, 2007. július 10-én Viktor Juscenko, Ukrajna akkori elnöke átadta Sólyom Lászlónak, a Magyar Köztársaság hivatalban lévő elnökének az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése során letartóztatott és az Ukrán SZSZK börtöneibe hurcolt magyar állampolgárok majd háromezer nevet tartalmazó listáját.
- 7 Megemlítendő Walter Janka (1960-ban szabadult), illetve Wolfgang Harich (1964-ben engedték szabadon) személye; az ő csoportjukról szóló vádiratban a bűnös nézeteket tápláló lengyel, illetve magyar írók között megemlítik Háy Gyula, Lukács György, Heller Ágnes nevét is; a társaság Lukács kimenekítésének tervét is kidolgozta. A mellettük kiálló világhírű filozófiaprofesszor, Ernst Bloch – és felesége – el lehetetlenül. Ide kapcsolódik Alfred Kantorowicz irodalomtörténész professzor esete is, aki nem volt hajlandó aláírni a magyar írókat elítélő elvi állásfoglalást, amelyet az NDK írószövetségében fogalmaztak meg, sőt, később irodalmi Nobel-díjra ajánlja Lukács Györgyöt.
- Mindkét professzor – Kantorowicz 1957-ben, Bloch a berlini fal felépítését követően – a Német Szövetségi Köztársaságba emigrál. A leírtak okán fontos megállapítani, a német nyelvű „szabad világban” is éltek az ötvenes évek utolsó harmadától olyan véleményformáló értelmiségiek, akik személyes sorsuk alakulását kötni tudták a magyar ’56-hoz, ennek személyességgel hitelesített hírért vitték.
- 8 CZUCZOR Gergely – FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, Emich Gusztáv kiad., 1864. Második köt., 914.
- 9 ARENDT, Hannah: *A forradalom*. Ford. PAP Mária, Bp., Európa, 1991, 61.
- 10 FURET, François: *A forradalomról*. Ford. VARGYAS Zoltán, Bp., Európa, 2006, 93.
- 11 KOSELLECK, Reinhart: *A forradalom újkori fogalmának történeti kritériumai* = *Uő: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. HIDAS Zoltán, SZABÓ Márton Bp., Atlantisz, 2003, 78. és 85.
- 12 Minderről bővebben KECSKÉS D. Gusztáv: *A francia politikai pártok állásfoglalásai az 1956-os magyar forradalom kapcsán* = AETAS, 21. évf., 2006. I. 5–18.
- 13 Minderről bővebben KLENJÁNSZKY Sarolta: *Az 1956-os magyar forradalom és leverésének visszhangja a francia kommunista pártban* = AETAS, 21. évf., 2006. I. 19–37.
- 14 FEJTŐ Ferenc: *Raymond Aronról* = *Európai Utas*, 2001/2, 43. szám.
<http://www.hhrf.org/europaiutas/20012/17.htm> (letöltés: 2016. szeptember 23.)
- 15 ARON, Raymond: *Tanulmány a szabadságjogokról*. Ford. CSIZMADIA Sándor, Pécs, Raymond Aron Társaság, Tanulmány Kiadó, 1994.
- 16 Erről bővebben ERDÉLYI Ágnes: *Hannah Arendt 1956-ról – Mai szemmel* = Beszélő online, 2007. július–augusztus, 12. évf. 7. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/hannah-arendt-1956-rol-%E2%80%93-mai-szemmel> (letöltve: 2016. november 4.)
A cikk további érdekessége, hogy bemutatja Arendt és Karl Jaspers levelezésének vonatkozó időszakát, amelyből kiderül, hogy a kor olyan kiemelkedő eseményének tartották a magyar forradalmat, amelynek leverése akár a világháború utáni évtizedben kialakult nemzetközi rend összeomlásához is vezethet. Arendt kapcsolódó Kant elemzéséről ír továbbá BREITER Zoltán: *A jó (köztársasági) polgár* című tanulmányának második felében = *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Szerk. DÉNES Iván Zoltán, Bp., Argumentum, 2004, 399–410.
- 17 ARENDT, Hannah: *Előadások Kant politikai filozófiájáról. = A sivatag és az oázisok*. Ford. MESÉS Péter, PATÓ Attila, Bp., 2002, (elemzett részek 313–360. között)
- 18 ARENDT: *i. m.*: 45.
- 19 *Uo.*, 145., 349., 350.
- 20 Ekkor jelentette ki, hogy „[h]iába mondják, hogy Kádár más, mint Rákosi, a kettejük közti különbség nem jelentős, mindketten ugyanahhoz a fajtához tartoznak. Különbség csak az áldozatok számában van, és ha Rákosinak egyelőre több vér tapad is a kezéhez, nem lesz így sokáig. Hogy a kopasz gyilkos vezeti-e az országot, vagy az üldözött üldöző, annak Magyarország szabadsága szempontjából semmi jelentősége.” = Albert Camus: *Essais*. Párizs, Gallimard-Pléiade, 1974. Fordításban idézi: SZÁVAI János: *Albert Camus és Magyarország = Magyar Szemle*, Új folyam V. 10. szám, 2013. június, http://www.magarszemle.hu/volume/1996_10 (letöltés: 2016. szeptember 21.)
- 21 ANDORKA Rudolf: *Társadalmi változások és társadalmi problémák. (1940–1990) = Statisztikai Szemle*, 1992, 4–5. sz., 301–324.

Korabeli írások 1956

Déry Tibor

Felszólalás a Petőfi Kör sajtóvitáján*

1956. június 27.

■ **Déry Tibor:** Azt akarom mondani, elvtársak, hogy engem nem zavarnak a közbeszólások. (*Hosszantartó, élénk taps.*)

Tisztelt elvtársak! Néhány megjegyzést szeretnék mondani arról a magatartásról, amelyet ma az értelmiség számára, de elsősorban az írók és újságírók számára kötelezőnek tartok. Már most meg akarom jegyezni, hogy az itt sorra kerülő néhány gondolatom nem tarthat igényt a népszerűsége. Ismerem közéletünknek, főképp értelmiségi életünknek jó néhány vitáját a közelmúltból és ezeknek összességét, az eddig kialakult képhez volnának megjegyzéseim. A viták általános irányával, tehát azzal, hogy egészükben bíráló kritikai élük van, a legteljesebb mértékben egyetértek, de nem értek egyet a bíráló természetével, módszereivel, mondjuk úgy, hogy a mélységével és magasságával. Attól tartok, hogy túlságosan is a felületi jelenségeket, kórtüneteket támadja, és nem fordít elég gondot a lényegre, a kórokozókra. (*Taps.*) Nem tesz fel elég világosan azt a kérdést, hogy végeredményben hogyan kerültünk oda, ahol ma vagyunk. Mi az oka gazdasági bajainknak? Mi az oka lelki bajainknak? Mi az oka, hogy társadalmunk egésze nem érzi jól magát a bőrében? Három közkeletű feleletet kapunk ezekre a kérdésekre hivatalos helyről. Az egyik a személyi kultuszról szól, a másik a dogmatizmusról, a harmadik a demokrácia hiányáról. De hogyan jöhetett létre a személyi kultusz, hogyan jöhetett létre a dogmatizmusnak ez a kíméletlen egyeduradalma, amely megbénította nemcsak életünket, de gondolkodásunkat is? Mi az oka a demokrácia hiányának? Ezeket az okokat kell kutatnunk, és egymásközi összefüggéseiket, ha azt akarjuk, hogy valami tisztes-

séges eredményre jussunk. Ebből a szempontból nézve mondom azt, hogy vitáink nem elégítenek ki, mert nem elég mélyek és nem elég magasak.

Hadd előlegezzem itt mindjárt megjegyzéseim elején személyes nézetemet arról, hogy melyik az az általános irány, amelyben keresni kell, hogy valami tisztességes haszonhoz jussunk. Azt hiszem, bajaink kútforrása a szabadság hiánya. (*Élénk taps.*) Hogy félreértés ne essék, szabadság alatt én az egyénnek a szocialista társadalom kötelességei által korlátozott szabadságát értem. (*Felkiáltások: Mi is.*) (*Taps.*) Mind gazdasági, mind érzelmi, mind szellemi területen. Azt hiszem, a baj ott van, hogy társadalmunkban az egyén szabadsága nincs arányban társadalmi kötelezettségeivel. (*Taps.*) Ha egyetértünk abban, hogy vitáinkat akár ilyen irányban, vagy más alapvető gondolat irányában kell kifejleszteni, akkor azonmód szembeütnöbbé válik, hogy hol ejtünk hibát, amikor most eszméinket cserélgetjük. Bírálattunk éle majdnem kizárólagosan személyek ellen fordul, akár hangosan kimondjuk a nevüket, akár nem nevezzük meg őket, személyek ellen, és nem elsősorban gondolatok ellen, amelyeket képviselnek. (*Közbeszólás: Összefüggenek! Felkiáltások: Hordozóik!*) Tisztában vagyok természetesen azzal, hogy egy hibás gondolatot úgy lehet a legkönnyebben nyakon csípni, ha elkapom annak az élő személynek a nyakát, aki teljes és többnyire igen tekintélyes testsúlyával kifejezi (*derültség*) és alkalmazza ezt a hibás gondolatot. (*Derültség és taps.*) További megjegyzéseim során magam is kénytelen leszek személyes példákkal illusztrálni gondolataimat. Azt is elismerem természetesen, hogy amíg ezeket a hibákat szóban és főképp gyakorlatban megtestesítő személyek a helyükön maradnak, addig a politikai bírálatnak az a dolga, hogy a lehető leggyorsabban távozásra bírja. (Úgy van! Úgy van! *Élénk taps.*) Sőt továbbmegyek, hallottuk és hallani most is olyan hangokat, hogy hagyjuk már abba a hibák felhánytorgatását, és hogy építő kritikát kérünk. Ha a szavaknak van valami értelmük,

akkor én is építő kritikát követelek, amikor a lényeges gondolatokra szeretném irányítani a figyelmet, de ennek az építő kritikának az égvilágon semmi köze ahhoz, amit ők követelnek. (Úgy van! Úgy van! *Taps.*) Vannak ezek között az elvtársak között, akik egy évtized óta hibát hibára halmoznak, de a rövid két hónapja tartó országos bírálat már megfekszi a gyomrukát. (*Élénk taps.*) Már megálljt kiáltanak, nem szólva azokról, akik ha a politikai körülmények ezt megengednék, a legszívesebben az ügyészt és a rendőrséget hívnák! (Úgy van! Úgy van! *Taps.*) Optimista vagyok abban elvtársak, hogy ennek az elmúlt rendőrségi korszaknak egyszer s mindenkorra vége szakadt, és ha ma egy tisztességes ember a szocialista haza építésében a szavát hallatja, akkor tisztességtelen eszközökkel nem lehet többé elhallgattatni. (Úgy van! Úgy van! *Hosszan tartó, élénk taps.*)

Elvtársak! Én nagyon örülök a tapsnak, de nem fogok a beszédem végére érni. (*Felkiáltások: Nem baj, halljuk!*) Optimista vagyok abban is, hogy azért azok, akik ma gondolkodásunknak és politikai cselekvésünknek, egy szóval a szocialista demokráciának a fő kerékkötői, igen rövid időn belül el fognak távozni a színpadról. (Úgy van! Úgy van! *Élénk taps.*) (*Közbeszólás: Nagyon optimista, Déry elvtárs!*) De nem vagyok optimista abban, hogy a mögöttük soron következő kisebb kerékkötőktől megszabadulunk-e belátható időn belül. (*Taps.*) Amíg bírálatunk szinte fő súlyával személyek ellen, a hibás politikai gyakorlat ellen fordul, és nem vizsgálja meg azt szigorúan marxista-leninista módszerrel, vajon nincsenek-e eszméink rendszerében is bizonyos tévedések, addig óhatatlanul csak azt az egy sovány eredményt fogjuk elérhetni, hogy a rosszat egy kisebb rosszal cseréljük fel, és hogy az ország szekerét sánta versenyparipák helyett sánta szamarak fogják húzni. (*Taps.*) Itt, Isten látja lelkemet, nem szívesen védem meg mai vezető politikusainkat, de ha azt nézem, hogy ki mindenki támadja ma őket, olyanok, akik azelőtt szemöldökrántásra lépegettek és visszartartott lélegzettel figyeltek hátuk minden rezzenetére, de ma hirtelen elejtik őket, hogy helyükre kerülhessenek, ha ezt látom, akkor szinte kedvem kerekedik megvédeni a régit ez ellen a csírázó új ellen. (*Taps.*) Szinte-szinte az a meggyőződés kerekedik bennem felül, hogy tiszteltreméltóbb a régi tévedés, mint ez az új kapaszkodás. A feladat azonban az, elvtársak, hogy mindkettővel leszámoljunk. (*Felkiáltások: Ez az! Élénk taps.*) A feladat az, hogy nemcsak az ő hibáikat, hanem a magunkéit is elemezzük és kigyomláljuk elsősorban azokat a hibákat gondolkodásunkban, amelyeket azért követhettünk el a múltban, mert a múltban is csakúgy, mint most, túlságo-

san a felületi jelenségekre függesztettük tekintetünket. Vizsgáljuk meg a mai helyzetet. A vitákban részt vevő és az azokat hallgató elvtársak nem figyeltek fel egy különös körülményre. Nem veszik észre, hogy csak azért vitázhatnak, mert, hogy úgy mondjam, felsőbb engedélyük van a vitára. Nem veszik észre, hogy többé-kevésbé önkéntelen protagonistái egy játéknak, amelyet nem ők terveztek. (*Közbeszólás: Már nem! Felkiáltás: Túlmegy a játék a tervezőn!*) 1500–2000 ember, nagyjából mindig ugyanazok, az egyik vitáról a másikra járnak, és az egyik gyűlésen az egyik szakmai réteg, a másikon a másik adja ki keservét, és ezzel többé-kevésbé meg is nyugszik, mert visszanyerte szólásszabadságát, bírálószabadságát és vele együtt reményeit is. Pufogatjuk szavainkat, örömről telik bennünk, mint egy gyermeknek a vásári trombitában, és nem vesszük észre, hogy szavaink szavak maradnak, reményeink egyelőre meddők, és a gyakorlati tények körülöttünk nemigen változnak. (*Közbeszólás: Elég baj! Taps.*) Nem tudom magamtól elhárítani a gyanút, hogy mindez egy jól átgondolt lélektani terv keretében engedélyeztetik és támogatgatik, mert ha a kazánban túlságosan megnőtt a gőz nyomása, akkor ki kell nyitni a szelepet. Megkaptuk a szólásszabadságot egy-egy óvatosan elhelyezett fék segítségével, és most már lecsillapulva, sőt tetszelegve hallgatjuk a saját hangunkat, körös-körül az országban azonban nagyjából minden marad a régiben. Nem hozok fel példákat, erről a jelenlévők, mindegyikük a maga szakmájában, többet tudnának, de mi lehet ennek mégis az eredménye? Az, hogy a cselekvés elsősültségi jogát eladjuk egy-egy jó szónoklat lehetőségéért. (*Taps.*) Mert vizsgáljuk csak meg, hogy milyen eredményre jutunk, ha személyeken keresztül mérjük le a mögöttük álló gondolatokat. A magam területéről veszem a példákat, egyrészt, mert itt ismerem legjobban a szereplő személyeket, a legjobban az anyagot és ugyanakkor a legjobban a magam reakcióit az eseményekhez.

Révai, Darvas, Horváth Márton elvtársak példáit vizsgálom. Előre kell bocsátani, hogy bár teljes szókimondással és őszinteséggel fogok beszélni, nincs bennem ellenük irányuló semmiféle személyes indulat, legfeljebb egy régvolt indulat emléke, de túlságosan el vagyok foglalva a magam munkájával, hogysem időt fordíthatnék ilyesfajta emlékekkel való bíbelődésre. Abban a majdnem indulat nélküli állapotban tehát, amelyben ma velük kapcsolatban leledzem, milyen vélemény, milyen ítélet alakult ki bennem a múlt, jelen és jövőbeni szereplésüket illetően?

Horváth Márton elvtárs az elmúlt esztendő során gyakran változtatott pozíciót, és nem véleményt, mert nem ismerem Horváth Márton elvtárs véleményét az

által képviselt véleményekről. (*Zaj.*) Horváth Márton elvtárs az utóbbi évek során több alkalommal abba a gyanúba keveredett, hogy úgynevezett jobboldali nézeteket vall, és ilyen alkalmakkor rendkívüli elismeréssel szolt az én munkásságomról. A közbeeső alkalmakkor azonban, amikor úgynevezett baloldali pozíciót foglalt el, a legélesebb, szinte becsületbevágó és már-már személyes biztonságomat veszélyeztető támadásokat intézett ellenem. (*Közbeszólás:* Milyen esetben?) Nem hallottam a közbeszólást! (*Közbeszólás:* Milyen esetben? *Közbeszólás:* És most?) Az előbbire közismert arisztokratizmusomnál fogva nem idézek példát, az utóbbira pedig csak az ismert decemberi párthatározatot említem meg tanúnak, amelynek létrejöttében és kidolgozásában Horváth Márton elvtársnak tudvalevőleg szerepe volt, és amely nyilvánvalóan egy irodalmi Rajk-pernek készítette elő a talajt. (Úgy van! Úgy van! *Taps.* *Közbeszólás:* Miért van ez még ma is érvényben? *Közbeszólás:* Micsoda? Horváth Márton vagy a határozat? – *Derűtség.* – *Közbeszólás:* Mind a kettő!) Szerencsére a szovjetunióbeli és a külpolitikai események ennek a szép tervnek útját állták. Ha nincs XX. kongresszus, Déry, Zelk és társai, ahogy a párthatározat sommásan nevezett bennünket a Rajk és társai példájára, mondom, ha nincs XX. kongresszus, akkor nem tudom, hogy ma hol van a lakóhelyem. (*Közbeszólás:* Vácon! Kistarcsán!) De XX. kongresszus szerencsére volt. Amikor azonban Horváth elvtársat az Írószövetség áprilisi taggyűlésén több író társam meginterjúvolta arról, hogy vajon mi lehet az oka nézetei hajlékonyságának, akkor Horváth elvtárs azt felelte, hogy ő a Központi Vezetőségnek tagja, és az a kötelessége, hogy a párt mindenkori határozatát képviselje. (*Zaj.*) Mit lehet erre felelni, elvtársak? Nem szándékozom a válasz jóhiszeműségében kételkedni. Ha a párt megváltoztatja álláspontját, és akár többször is egymás után, akkor a központi vezetőségi tagoknak a többi párthivatalnokoknál és az egyszerű párttagoknál jóval fokozottabb mértékben kötelességük, hogy képviseljék és megvédjék a párt mindenkori álláspontját. Még akkor is, ha történetesen nem értenek egyet vele. Mi következik ebből? Nyitva hagyom a kérdést általános elvi síkon, de megfelelek rá *in concreto:* Horváth Márton elvtárs jelen és jövő szerepét illetően nincs benne bizalmam. (*Felkiáltások:* Nekünk sincs! *Pisszegés.*) Pontosabban: személy szerint, teljesen korrektnek tartom magatartását, de mint íróra nem merném rábízni az irodalom ügyét. (*Taps.*) Úgy hallom, hogy Horváth Márton elvtárs a múlt héten az Írószövetség vezetőségi ülésén önbírálatot mondott. Én magam nem hallottam, mert nem voltam jelen, és itt zárójelek közt

közölnöm kell az elvtársakkal magyarázatképp, hogy a decemberi párthatározat óta nem veszek részt az Írószövetség munkájában, nem tekintem magam az Írószövetség tagjának mindaddig, míg elégtételt nem kapok a párthatározat megalázó tévedéseiért. (*Élénk taps.*) Mondom, nem voltam jelen, de úgy hallom, Horváth Márton elvtárs funkcióját kötötte ahhoz, hogy az irodalomról vallott nézeteit képviselni tudja. Mégsem lehet benne bizalmam. Tegyük föl, Horváth Márton elvtárs továbbra is benne marad a Központi Vezetőségben, és a párt nem fogadja el nézeteit. Mi történik akkor? Minthogy pártfunkcióról nem lehet lemondani, tehát Horváth Márton elvtárs kénytelen lesz továbbra is képviselni a pártvezetőség régi álláspontját, vagy esetleg egy új, még baloldaliabb, még merevebb álláspontot.

Elvtársaim! Tisztelt Barátaim! Nem veszik itt észre, hogy itt valami személyen kívüli, valamilyen szerkezetbeli hiba akadt a kezeim közé? Mi ez a hiba?

Vagy vegyük Révai elvtárs esetét. Ha Horváth Márton elvtársban – személyi jóhiszeműségét feltételeztem – nem lehet bizalmunk, mert gyakran változtatja álláspontját, akkor Révai elvtársban azért nem bízhatom meg, mert túlságosan hű önmagához. (*Hollós Ervin:* Bízunk Révaiban és a pártban! Ne rágalmazza a pártot! *Hosszan tartó nagy zaj.* – Halljuk! Halljuk!)

Huszár Tibor: Kérem elvtársak!... (*Hollós Ervin:* Nem engedjük a párt vezetőit lejártni!) Kérem az elvtársakat, hogy hallgassák meg Déry elvtársat. (*Taps.*)

Déry Tibor: Elvtársak, én az elején azt mondtam, hogy engem nem zavarnak a közbeszólások. Valóban nem is zavarnak. (*Közbeszólás:* De minket zavar ez a beszéd – *Hollós Ervin:* Bennünket ez zavar!) Meg lehet felelni. (*Közbeszólás:* Magának mi köze az újságíráshoz? *Nagy zaj és állandó közbeszólások.* – *Felkiáltások:* Éljen Déry! *Taps, majd ütemessé váló élénk taps és felkiáltások:* Halljuk Déryt! *Felkiáltások:* Hollós menjen ki!)

Tánczos Gábor: Engedjék meg, kedves elvtársak, hogy a Petőfi Kör vezetősége nevében egy egészen rövid megjegyzést tegyek. Meg szeretném kérni az összes jelen levő elvtársakat (zaj és közbekiáltások)... fontossági sorrendet nem téve ... hogy hagyjuk Déry Tibor elvtársat ... (*Nagy zaj, felkiáltások:* Nem engedjük Révait! – *Nagy zaj.*)

Csak egy kérdésem lenne. A jelen levő hatezer elvtárs kívánja-e, hogy mai vitánkat folytassuk? (Igen!) Én kívánom, a Petőfi Kör vezetősége kívánja, éppen ezért hagyjuk végig beszélni zavarás nélkül Déry elvtársat, mint ahogy végig hagyunk beszélni zavarás nélkül bárkit. (*Élénk taps.*) Déry elvtárs lehet, hogy úgy bírálja Révai elvtársat, hogy az sokaknak nem tetszik, és mindenkinek

jogában van ezt a kritikát visszautasítani. De mindenkinek jogában van Magyarországon mindenkit irodalmi, kulturális kérdésekben, s jelen esetben, ahol a sajtó problémáiról van szó, megbírálni. (*Közbeszólás: A pártvezetőség határozatát nincs joga!*) (*Felkiáltások: Halljuk Déryt!*) Javasolom, adjuk vissza a szót zavartalanul Déry Tibor elvtársnak. (*Élénk taps.*)

Déry Tibor: Elvtársak! Én a közbeszólásokhoz a következő megjegyzést teszem: én igen élesen, de igen tisztelettudóan bírálok személyeket, ettől magamat nem hagyom eltéríteni. (*Élénk taps.*) Tag vagyok, a kommunista párt tagja, és jogom van a bírálatra. (Úgy van! Úgy van!) Jogom van arra, hogy megbíráljam Révai elvtársat vagy bárki mást, ugyanúgy, mint ahogy Révai elvtársnak joga volt és joga van ahhoz, hogy engem megbíráljon. (Úgy van! Úgy van! – *Élénk, hosszan tartó taps.* *Közbeszólás: Sztálint szabad bírálni és Révait nem?*) Itt nincsenek rangkülönbségek, rangfokozatok, hogy X bírálhatja Y-t, de Y nem bírálhatja X-et.) (Úgy van! Úgy van! *Taps.* – *Közbeszólás: Hollós menjen! Taps.* – *Állandó zaj.*)

Elvtársak! Én tehát változatlanul fel fogom olvasni Révai elvtársról szóló bírálatomat, úgy ahogy azt megírtam. Arra kérem azokat az elvtársakat, akik nem értenek velem egyet, hogy ne csak közbekiáltásokkal mondják meg a véleményüket, hanem jöjjenek fel ide a pódiumra, indokolják meg azt, hogy miért nincs igazam. (*Taps.*) Tehát folytatom. Mondom, hogy Révai elvtársban azért nem bízhatom meg, mert túlságosan hű önmagához. Vaskövetkezetességgel tart ki hibái mellett. (*Közbeszólás: És marxista meggyőződése mellett! – Közbeszólás: Szekttás meggyőződése mellett!*) Nem feladatom itt Révai elvtárs írói arcképének megfestése, de tudom, hogy még ma is sokan vannak, akiket lefegyverez gondolkodásának bizonyos tagadhatatlan nagyvonalúsága és erőszakos bája. Helyénvalónak tartom felhívni a figyelmet arra, hogy gyakorolt politikusi munkája mindkettőt nélkülözi. Mit tartunk az olyan politikusról, akinek keze munkája csak gondolatainak fonákját valósítja meg? Mit tartunk az olyan kommunistáról, aki a valóságot rosszul ismeri? Művészetről, irodalomról, kultúráról beszélek, tehát arról a területről, amelyen Révai elvtárs szemünk láttára működött. Állítom, hogy Révai elvtárs nem ismerte a magyar valóságot. (*Közbeszólás: Bizonyítsa be!*)

Huszár Tibor: Kérem az elvtársakat, hogy türelemmel hallgassuk ... (*Közbeszólás: Öt-hat embert kivéve úgy hallgatjuk! – Közbeszólás: Megígérte, hogy tisztelttűdű lesz!*)

Déry Tibor: Megígértém, elvtársnő! Ez az állításom, hogy valaki nem ismeri a magyar valóságot, az becsü-

letbevágó? (*Közbeszólás: Nem! Közbeszólás: Csak nem fedi a tényeket!*) Állítom, hogy nem ismerte a kortársi magyar irodalom lehetőségeit és bennük azokat az erőket, amelyek az ő erőszakos beavatkozása nélkül a saját jószántukból a szocializmus érdekében sorakoztak volna fel. Állítom, hogy Révai elvtárs gyakorlati munkája különbözött elméleti fejtegetéseitől. Állítom, hogy Révai elvtárs felelős a magyar irodalomnak és művészetnek azért a fokozatos elszorvasztásáért, amely a fordulat évében, 1948-ban kezdődött, és egészen a legutóbbi időig tartott. (Úgy van! Úgy van! *Taps.*)

Helyénvaló volna, ha végre leszámolnánk egy tetszős áligazsággal is, amellyel a dogmatizmus a nemzeti önérzetet bujtogatva állandóan hátba támadja az igazságot. Kétségbevonhatatlan gazdasági és szociális eredményeink mintájára úgynevezett fiatal irodalmunk úgynevezett eredményeire hivatkozik. Véleményem szerint irodalmunk nem fiatal, mert már van vagy 800 esztendő. Azt tartom továbbá, hogy annak az irodalmi korszaknak, amely felszabadulásunk után kezdődött, és amelynek a fiatal irodalmunk nevet adják, állítom, hogy nincsenek eredményei. Ha mégis megszületett ebben az időben egy-egy jó, sőt kiváló mű, az nem irodalompolitikánk következtében, hanem annak ellenére jött létre. (Úgy van! Úgy van! *Taps.*) Egyébként pedig eredmények dolgában úgy állunk, hogy ha tegyük fel egy képzeletbeli utazó bármelyik régebbi korszakunkból mai irodalmunk művei közé érkeznek, körülbelül úgy érezné magát, mintha Gulliver az óriások birodalmából közvetlenül a törpék országába érkeznek. A helyzet annyiban is hasonló, hogy most is, mint annak idején Lilliputban, kizárólag arról vitáztatnak bennünket, hogy vajon a tojáshoz a hegyesebb végén vagy a vastagabb végén kell-e feltörni. Irodalmi politikánk szinte tévedhetetlen biztonsággal támadta a gyakorlatban mindazt, ami jó mégis született abban a korszakban, és támogatta – bár olykor alig rejtett megvetéssel – mindazt, ami silány. Közismert dolog, hogy mások, érdemesebbek között, Révai elvtárs engem is támadott. Álszemérem volna ezt elhallgatni, de noha évekre kiütötte kezemből a tollat, ma már, mint említettem, nincs bennem személyes indulat ellene. Ma már csak mosolyogva gondolok vissza arra, hogy amikor külföldön irodalompolitikánk közbelépésére egyetlenegy könyvemet nem lehetett kiadni – az egy Németország kivételével, egyébként a helyzet még ma is változatlan –, mondom, hogy amikor könyveimnek minden külföldi kiadását hivatalosan megakadályozták, akkor Kínában megjelent könyv alakban Révai elvtársnak a *Feleletről* szóló több ív hosszú bírálata. (*Derűtség.*) Maga a regény

persze nem. Ennek a módszernek, ennek az irodalompolitikának a visszatérése nem kívánatos. (*Zaj.*) A magam nevében bejelentem, de azt hiszem, hogy író társaim, az egész magyar irodalom nevében is megtehetem, hogy ezt a fajta, az ilyen fajta irányítást többé nem fogadjuk el. (*Közbeszólások: Nem ám! Taps.*) Révai elvtársban tehát nincs bizalmam, a fent mondottakat egy mondatba összegezve azért nincs, mert nem alkuszik, mondhatnám úgy is, hogy azonosítja magát tévedéseivel.

Más a helyzet Darvas elvtárral. Ha egyéni érzelmeimre hallgatók, hármuk közül őt terhelném meg a legnagyobb felelősséggel. Révai elvtárs, Horváth elvtárs is elsősorban politikusok. (*Közbeszólás: Maga mit vállal?*)

Tánczos Gábor: Az ilyen közbeszólókat ki fogjuk vezetni.

Huszár Tibor: Nagyon kérem a közbeszóló elvtársakat, tartózkodjanak a közbeszólásoktól. Mindenkinek lehetőséget fogunk adni arra, hogy kifejtse álláspontját. (*Közbeszólások: Idő!*)

Déry Tibor: Tegye fel a kérdést, elvtárs, hogy kívának-e tovább meghallgatni. Tessék megkérdezni. (Halljuk! Halljuk!)

Tehát Révai elvtárs és Horváth elvtárs elsősorban politikusok, Darvas elvtárs azonban mindenekelőtt író, akármennyit politizált is életében, és minthogy író, hármuk közül ő tudja a legpontosabban, vagy neki kellene a legpontosabban tudnia, nemcsak agyvelejével, de zsigerével, bőrének minden pórusával is, hogy mi forog kockán. Ha író, tudnia kellene. Meggyőződésem szerint tudta is, és mindvégig ez ellen a tudása ellen cselekedett. Valamennyi népművelési miniszterünk közül Darvas elvtárs hozta a legnagyobb csalódást a magyar irodalomra. Kétféle érdeket igyekezett szolgálni: az irodalom és a politika érdekeit, amelyek az elmúlt évtizedben megint csak nem voltak azonosak és megint csak a politika hibája, hogy nem lehettek azok, és amikor lelkiismerete a kettő kereszttüzébe került, akkor mindig a meggyőzőbb hatalommal rendelkező politika javára döntött. Mint általában azoknál, akik két urat szolgálnak, döntései, egész magatartása az állandó lelkiismeret-furdalások nyomát viselték. Sajnos, Darvas elvtárs beírta ezzel, és nem tudta magát rászáni arra, hogy levonja belőlük a kézenfekvő következtetést. Végiggondolva miniszteri pályáját, amelynek természetesen csak részleteit, a nyilvánosság elé kerülő töredékeit ismerem, úgy látom, hogy ennek a pályának minden szabad szemmel látható részlete, Darvas elvtárs minden cikke, beszéde, sőt ezen belül szinte minden mondata ennek a szerencsétlen kétlakiságnak a jegyében született. Író lévén, emlékeztetni szeretnék

arra, hogy én a felsorolt három példáról mindig személyes véleményemet, egyéni ítéletemet mondtam, tehát író lévén, és hozzáteszem, kommunista író lévén nem tagadhatom meg bizonyos együttérzésemet ezzel az emberi konfliktussal, bár meg kell állapítani, hogy szerintem mind ez ideig nem jutott el a megoldásig. Egy írószövegségi önbírálattal nem lehet megvásárolni a katarzist.

Tisztelt Elvtársak! Miért hoztam fel és miért időztem olyan sokáig név szerint megnevezett személyeknél, holott megjegyzéseim elején éppen azt kifogásoltam vitáinkban, hogy túlságosan is a külszínhez, azaz egyes személyekhez, egyes eseményekhez tapadunk? Példának hoztam fel a három elvtársról alkotott véleményemet annak a bizonyítására, hogy az egyes személyeket, az egyes eseteket tárgyaló bírálat önmagában nem elegendő, és nem helyettesítheti azt az átfogó, a jelenségek lényegét kutató kritikai gondolkodást, amelyre okvetlenül szükségünk van, ha ki akarunk lábalni mai süppedékes helyzetünkben. Mert végeredményben mit találtam a személyi példák vizsgálatánál? Van itt, akitől azért vontam meg bizalmamat, mert túl gyakran változtatja nézeteit és álláspontját, van, akitől azért, mert túl mereven ragaszkodik általam tévesnek ítélt meggyőződéséhez, van, akiben azért nem bízom, mert maga sem bízik magában. Három különböző eredmény, amelyeknek nincs semmiféle közös vonásuk, és amelyekből legfeljebb egyéni, emberi hibákra vagy erényekre következtethettem, de nem jutok egy lépéssel sem messzibbre abbéli igyekezetemben, hogy felfedjem közös bajaink eredőjét. Teljesen nyilvánvaló számomra, elvtársak, amikor ezt a mi sokat szenvedett országunkat nézem, és amikor összehasonlítom azt, ahol ma vagyunk, azzal, ahol lehetnénk, amikor egyfelől a nép sebeit, másfelől erejét vizsgáljuk, teljesen nyilvánvaló akkor számomra, elvtársak, hogy jelenlegi gyakran áldatlan, gyakran nyomorúságos állapotunkat csak kis részben köszönhetjük emberek tévedéseinek. Ez is szerepet játszott természetesen, és nincs sürgősebb dolgunk, mint ezektől a konok tévedőktől megszabadulni. (*Taps.*) De meggyőződésem, hogy a nemzet nagy többsége és pártunk túlnyomó nagy többsége egészséges, tisztességes, életerős emberekből és asszonyokból áll, akik mai hányattatásait semmi másnak nem köszönhetik, mint hogy nem tudnak velük bánni. Meg kell keresni szocialista rendszerünkben azokat a hibákat, amelyeknek következményeképp nemcsak a vezetés él rosszul a hatalmával, hanem mi magunk sem tudunk egymással azzal az emberséggel bánni, amelyet egymástól megérdemlünk. Szerkezetbeli hibákról van itt szó, amelyek szükségtelenül megnyirbálják az egyén jogait, és feleslegesen növe-

lik terheit. Mint író szólok ezekről a dolgokról, akinek egyetlen témája és anyaga az ember. Az én elégedetlenségem és az én bírálatom akkor kezd működni, amikor boldogtalannak látom az embert. Nem vagyok közgazdász, nem vagyok politikus, és nem ártom magam egyik mesterségbe sem, de az emberszeretetem politizál. Abban a pillanatban jelzéseket és figyelmeztetéseket ad le, egyre hangosabban és egyre szenvedélyesebben, amikor szeretetem és mesterségem tárgya, az ember szükségtelenül szenvedni kezd. *(Taps.)* Szocializmust akarunk teremteni ebben a mi hazánkban, és közben megtörténik az a példátlan eset, hogy éppen azt felejtjük ki, sőt vonjuk ki a rendszerünkől, ami pedig a szocializmus alapja: az emberben való bizalmat. *(Taps.)* A mai vezetésnek talán legsúlyosabb hibája, hogy nem bízunk az emberben, nem bízunk bennünk, a bizalmatlanságra építik gondolkodásukat, módszereiket, gyakorlatukat, lebecsülik azoknak az embereknek értelmi képességeit, akikkel meg akarjuk teremteni a szocializmust, nemcsak a tisztességüket, hanem az igazságérzetüket, egyszóval a nép erkölcsi erejét, hanem a gondolkodásra és az alkotásra való képességeit is. Mi lehet erre a felelet? Az, hogy megfeleljünk ennek a várakozásnak. Az, aki rosszat vár az embertől, az rosszat kap, a bizalmatlanságra természetes emberi védekezés méltónak mutatkozni rá, ha tolvajnak tartasz, hát akkor majd az leszek.

De mi, elvtársak, akik eredendően bízunk az emberben, bízunk népünkben és hazánkban és bízunk a magunk teremtető erejében, nekünk most az a dolgunk, hogy megteremtjük azokat a feltételeket, amelyek között az ország megfogyatkozott élet- és munkakedve új erőre kap, a munkásságé csakúgy, mint a parasztságé és a mienké, az értelmiségé. Ennek egyetlen módja, hogy gondolkozunk. Gondolkodásunknak pedig az első lépcsője a bírálat. Bírálat természetesen az élő személyekről, akik rosszul végzik a dolgukat, de bírálat az eszmékről is, amelyek rossz munkájukat lehetővé teszik, sőt néha egyenesen kényszerítik őket a rossz munkára. A személyekről szóló bírálatunkban arra kérem az elvtársakat, hogy legyenek arányosak és méltányosak. Közembereinket, azaz párt- és kormányhivatalnokainknak túlnyomó nagy részét ne terheljük meg azzal a felelősséggel, amely elsősorban a vezető réteget illeti meg. *(Taps.)* Ne szedjünk megint ártatlan áldozatokat, és a vezetőség bírálata közben ne feledkezzünk meg arról, hogy közülük sokaknak csak a beletörődés a vétkük, az, hogy jobb meggyőződésük ellenére vélt kötelességükből vagy hűségükből egy rosszabb meggyőződés szolgálatába szegődtek. *(Taps.)* Abban a lelki állapotban, amelyben nagy országos bírálatunkat

végig kell vinni a remény és a gyanú, a bizalom és az éberség között, mi az emberben való bizalomból induljunk ki, ahogy szocialistákhoz illik. *(Taps.)* Bizalomból mondom, ami azonban nem tűri el, hogy bekössék a szemét. *(Taps.)* Gondolkodásunknak teljes frontját pedig fordítsuk elveink és eszméink felé, ezeknek tüzetes kivizsgálására és ellenőrzésére gyűjtsük össze erőinket. A szocializmus alapján állunk, jogunk van erre. A szólásszabadság, amelyet most kaptunk, jelentsen most elsősorban gondolkodási szabadságot, és igyekezzünk megvédeni mindkettőt akkor is, ha esetleg újabb kísérletek történnének elfojtására. Az elmúlt években az a gyakorlat alakult ki, hogy rendszeresen megismétlődő időközökben, mint egy-egy karlsbadi kúrában, amely a könnyebb emésztést hivatott elősegíteni, fentről kijelölték az ország számára, a párttagság számára, hogy min gondolkodhatunk, mit bírálhatunk. Az a gyanúm – említettem már –, hogy most is egy ilyen lélektani elterelést akarnak velünk végrehajtani. De elvtársak, ne feledkezzenek meg arról, hogy az egyszer már elnyert szabadságot megtartani könnyebb, mint az elvesztettet újra megszerezni. Minden erőnkkel ragaszkodnunk kell ahhoz a törvény szerint kijáró szocialista jogunkhoz, hogy rendünkön belül megfontolt, higgadt, lelkiismeretes bírálatunk alá vonhassunk mindenkit, akit arra érdemesnek, mindent, amit szükségesnek, odavalónak tartunk. Körömszakadtáig védjük meg ezt a jogunkat, semmilyen politikai manőverrel, frázissal ne engedjük elütni, mert ez az első feltétele annak, hogy tévedéseinket kiigazítsuk, mulasztásainkat pótolhassuk, és megteremthessük az ember számára azt a gazdasági és szellemi szabadságot, amely szocialista hazánkban megilleti. E nélkül a szabadság nélkül az élet egy fabatkát sem ér. *(Taps.)*

Tisztelt Elvtársaim! Kedves Barátaim! Mi itt most a DISZ Petőfi Körében vitatkozunk az ifjúság vendégeiként. Nem szeretem a szónoki fordulatokat és nem ilyesféle hatásra pályázom, amikor azt mondom, hogy bízom az ifjúságban. Arra kérem a fiatalokat, a magyar ifjúságot, ne feledkezzék meg elődjéről, a márciusi ifjúságról. *(Élénk taps.)* 48-as ifjúságnak szoktuk nevezni, azt szeretném, elvtársak, ha volna egy 56-os ifjúságunk is, amely e nemzetnek segítségére lenne a jövő meghódításában. *(Élénk, majd ütemessé váló taps.)*

* A felszólalást Huszár Tibor vezette be: „Déry Tibor Kosuth-díjas író. *(Hosszantartó, élénk taps.)*”

Németh László

Emelkedő nemzet

■ Amikor tizenhárom évvel ezelőtt a második szárszói konferencián utolszor találkoztam a fiatal magyar értelmiség színe-javával, tudtam, hogy tán sohasem szólhatok többé hozzá. Végigtekintettem az akkor lezáruló koron, figyelmeztettem őket, ne higgyék el, hogy ez a két magyar évtized, az azóta annyit emlegetett Horthy-korszak nemzeti szempontból olyan meddő és gyatra volt, mint a rendszer, amely nevét adta.

Az igaz, hogy a Tanácsköztársaság bukását követő ellenforradalom elsikkasztotta a magyar forradalmat, s Habsburg-császár nélkül, de súlyosabb formában a Habsburg-birodalom maradványait restaurálta. A magyar nyelvet törő tengerésztiszt a kormányzói székben jelképe volt annak, ami történt. Egy kis képességű, anakronizmust jelentő réteg kormányozta az országot. Ennek a rétegnek azonban volt egy előnye más, későbbi, még kissztűbb, szintén anakronizmust jelentő rétegekkel szemben, hogy nem volt túlságosan éhes.

Miután egy kicsit megszívta magát, nem avatkozott túlságosan mélyen az életbe, sőt bizonyos büntudat is fejlődött ki benne. A magyar társadalom fejlődését, ha nem is segítette elő, de akadályozni is csak kismértékben tudta. S épp ez az ellentét, a reformokra képtelen maradi vezető réteg, alatta a maga életéhez bátorságot kapó társadalom döbbsített rá engem előbb halk remény, aztán a bizonyosság formájában, hogy a magyar a rend ellenére, amelybe beleszorították, emelkedő nemzet.

Ez annál feltűnőbb volt, mert ugyanebben az időben Európának több nagy népe nyugaton, keleten új technizálódása ellenére a hanyatlás jeleit kezdte mutatni. A magyar emelkedés főként szellemi és gazdasági téren volt szembeszökő. Mindig nagy honvágygal néztünk a reformkorra, a szabadságharcot megelőző évtizedekre. Az igazság azonban az, hogy akkor közel sem volt annyi nagy írója, művésze, muzsikusa, tudósa ennek a nemzetnek, mint a joggal megbélyegzett Horthy-rezsim alatt. Két nagy nemzedék dolgozott egymás mellett, a viszonylagos szabadságot a lényegek kimondására, az elviselhető korlátozást a klasszikus tömörítésre használva ki. A magyar zene ebben az időben emelte a világ fölé az első kultúrhistóriai jelentőségű nagy nevet, a Bartókét, s az ismeretlen, nyelvbe zárt magyar irodalom ekkor támasztott reményt, hogy ugyanezt megismétli.

De csaknem ugyanilyen volt a haladás gazdasági téren, ahol pedig az állam tehetetlensége teljesen megakadályozta a nagyobb méretű kezdeményezést. Különösen

a kisemberek bizonyították be, hogy a magyar gazdaságilag is tehetséges nép. A halogatott földreform ellenére százazrek szakítottak le maguknak egy darabka földet, amelybe szorgalmuk beleölhették. Jól gazdálkodó kisbirtokok, kertek ezrei lepték el az országot. Nem véletlen, hogy épp ebben az időben merült fel a Kert-Magyarország terve: a szövetkezett minőségi gazdaságokból fölépített, okosan iparosított, kertész-színvonalon álló gazdák-tól megművelt magyar föld látomása. Ezzel egy időben az ipari munkásság szakképzettsége, általános műveltsége is megnőtt. A főváros körüli kertvárosokat az ő házaskáik népesítették be. Nem volt vad álom többé a másik gondolat, az értelmiségi színvonalra emelt munkás- és parasztnép s a néphez húzó értelmiség testvériesülése egy értelmiségi társadalomban.

Ahhoz, hogy a nemzet emelkedésében igazán bízni tudjak, egy hiányzott. A nemzet erkölcsi és politikai érzés dolgában nem állt olyan magasan, mint szellemileg. Szinte a legelemibb összetartás is hiányzott. Az elért vívmányokat engedte kicsikarni a kezéből. A megszálló német csapatok rendőrei mondták, hogy egyetlen országban sem kaptak ennyi följelentést. Még vége sem volt a háborúnak, már megkezdődött a kergetőzés az új pozíciókért, a másik magyar fölajánlása a jövőndő gazdái-nak. Tisztelet a kivételeknek, de a magyar természet nem nagy ellenkezéssel, sőt sokszor igazán könnyű szívvel viselte, hogy legjobbjait kiemeljék a fészekből, az otthonból. Ami történt, egy kelet-európai nép sem kerülhette el. De hogy ez így történt, annak a magyar túlzás és irigység majdnem olyan mérvben volt oka, mint az idegen ügynökök szolgálalkúsége.

Az elmúlt hét azért volt óriási élmény a számomra, mert ez a néhány nap mutatta meg, nemcsak nekem, de az egész világnak, hogy a magyar nép erkölcsileg mekkorát emelkedett. Hiszen nem mondom, voltak jelek rá eddig is. Még a tömlöcszerű elzárttságban élő elfeledett ember is érezte, hogy az ifjúságból más levegő csap fel, mint kortársai közül. De hogy a nemzetgyötrésben, megaláztatásban így összeforrt, hogy diákok, munkások, katonák minden előzetes szervezkedés nélkül közös elszántságukban így megszerveződhettek, a vezér nélküli felkelőknek ez a csodálatos látványa meghaladta nem reményemet, de képzeletemet is.

Sajnos, azok közé az emberek közé tartozom, akik a természetől a veszélyt látó képzeletek kapcsán gyötrő ajándéku kapták a nagy bajokat is. A sok éven át tartó rettegés, az aránytalan munka, erkölcsi nyomás börtön nélkül is összeroppantott. Harmadéve beteg vagyok, az utolsó hét, az izgalmas feszültség még rontott is az álla-

potomon. A forradalom kitörése előtti nap azzal az elhatározással utaztam vidékre, hogy kiadatlan kézírataim rendezésének élek, s nem térek vissza többé a fővárosba. A rettenetes aggodalom napjai után csak egy éjszakát birkóztam az örömmel. Azóta már csak a felelősség szorítását érzem, amit ma minden értelmiségi embernek éreznie kell. Az utolsó ötven év magyar szellemi fejlődése világosan fölírt a nemzet elé a célokat, amelyek felé egy magyar forradalomnak törekednie kell.

De az utóbbi évtizedek gazdái tudták, hogy miért tiltották könyveinket. Ezt a magyar eszmevilágot kevesen ismerik. S most rájuk, a kevesekre vár, hogy a nagyszerű lökést, amelyet a nemzet eltökéltsége adott, ne engedjék félresiklani. Még csak annyit láttam, amennyit a rádió s a vidéki események látni engedtek, már világosan állt előtttem a veszély. Először a közvetlen veszély, hogy a nemzet szent felindulásában az indulat sugalmazására hallgatva olyasmit talál elkövetni, amit később nem lehet jóvátenni. S a kissé távolabbi veszély, hogy mialatt az egész fegyvert fogott nép figyelme a szovjet csapatok kivonulása felé fordul, az új pozíciók felé törtető emberek, akik régi fényük visszatérését várják, megfelelő hadállást foglalnak el, s a forradalomból ellenforradalmat, az 1956-os magyar szabadságharcból holmi 1919-es kurzust csinálnak.

Kinek kell ezt megakadályozni, ha nem nekünk, akik látjuk, mit lehet itt elveszíteni. Az alól, hogy szóljunk, felmentést a halál, vagy még az sem adhat. Az első alkalmi autóval Pestre jöttem, szobámba zárkózva ideültem, mint valami gépfegyver, az írógépem mögé, hogy amíg bírom, csattogtassam. Gépem mellől arra a fiatal lányra gondolok, akinek a Kálvin téri ház tetején valamennyi férfitársát kilőtték, de ő tovább járatta a fegyvert, amíg csak fiatal feje is oldalt nem konyult.

Nem tudom, pontosan így történt-e. De az én szívemben ez a lány most múzsa. Ő int a háztetőről: rajta, öreg hullajelölt; ha én odadobtam szép ifjú életem, miért kell neked, szegény emberi maradvány, a magadéhoz görcsösen ragaszkodnod? Az emelkedő nemzet órája ütött. Megyek.

Örkény István

Noteszlapok, 1956

Az első lövés

■ 1956. október 23-án, este 11-kor indultunk a Rádió elfoglalására. Odáig csak tüntettünk, énekeltünk, néhány éljent és vesszent kiáltottunk: eszünkbe sem jutott, hogy

elfoglaljunk valamit. Csak amikor az ávósok orvul rálöttek arra a küldötségre, mely az ifjúság kiáltványát akarta felolvasni, indultunk el a Sándor utcában a Rádió felé. Még akkor nem voltak fegyvereink. Még akkor igazi dühünk sem volt. Olyanok voltunk, mint a fiatal kígyó, melynek még nem nőtt méregfoga. Ilyenféle verseket kiáltottunk:

*„Miniszternek buta,
mondjon le a Bata.”*

És:

*„Menjünk tovább előre
ne hallgassunk Gerőre.”*

Mentünk is előre. Az első halott – egy alezredes teste – ott feküdt a Puskin utca kövein. Mint a vasat a vas, úgy vonzotta ez a nem élő test a sok tízezernyi élet. Mentünk, mentünk, míg el nem dördültek az első sortűzek. Mondják, hogy a jó katonaló nem lép holttestekre. Mi rosszak voltunk a lovagnál: futtunkban rátapostunk saját halottainkra. De ugyanakkor egy ismeretlen, aki majdnem föllökött a rohanásban, visszaszólt: „Pardon, bocsánat”. A Múzeumkertben a menekülők kikerülték a virágágyakat, de az utcára érve egyikünk sem tudta, hogy már felkelők vagyunk.

Talán még nem is voltunk azok. A tetőkről géppuskák néztek le ránk, a mi kezünkben semmi, a zsebünkben töltőtoll, notesz, benne egy leány képe, fürdőruhában. „Fegyvert kéne szerezni” – mondta egy leleményes ember. „Az ám” – bólogtattunk, de nem is sejtettük, hogy ilyen esetben mi a teendő.

Csüggedten álltunk. Azt hittük, vége, mehetünk haza, tovább álmodni a szabadságról... És egyszerre – épp éjfélkor – feldübögt a föld. Az égő benzin vörös fényében felvonultak az Astoria felől a magyar páncélosok. Befordultak a Sándor utcába, és nekiszögezték pózna formájú lövegeiket a Rádiónak. Aztán eldördült az első lövés. Azóta sok-sok lövés dördült. De mi, tíz- vagy húszezren, ebből az első lövésből tanultuk meg, hogy mit jelent ez a szó: Néphadsereg.

Szóból ért a magyar ember

A Rákóczi úton vonulunk sűrű tömegben, a Belváros felé. Az egykori Guttman-áruháza tetejéről ávósok géppuskázzák az utcát. Néhányan behúzódnak a kapuk alá, de a sokaság nem oszlik szét, megy tovább, mintha nem is hallaná a fegyverropogást.

A mozi előtt katonai teherautó vesztegel. Rajta egyetlen árva honvéd, sápadt, borostás, riadt képű gyerek. Géppisztolyát nekiszögezi a tömeg sűrűjének.

– Nem szégyelli magát? – kiabált rá egy fiatalasszony. – Maga is a népre ló? A katona nem szólt semmit. Lemászik az autóról, és egy hirdetőoszlop mögül felküld az ávósoknak egy sorozatot. Szóból ért a magyar ember.

Galambok

A fecske röptét nem lehet előre látni, de szinte a levegőbe tudom rajzolni a pesti utcák galambjainak röppályáját, ahogy fölrebbentek egy robogó autóbusz elöl. Először szelíd félkörben ellibbentek a jármű útjából, aztán ugyanilyen szelíd ívben fölfelé szálltak, s végül megtelepültek a házfal egy kiugró párkányán.

Most ugyan hiába próbálnám röptüket a levegőbe írni. Egy sor hernyótalpas zörömből végig a Bajcsy-Zsilinszky úton. A galambok nem lelnek egy tenyérnyi biztonságot, ahol megpihenhének. Röpdösnek, kavarognak, cikáznak összevissza, mint egy örült agyvelejében a gondolatok... Mélységes szájalom fog el. Talán ők az egyetlen élőlények ebben a városban, akiknek a forradalom éppolyan értelmetlen és félelmetes, mint egy égiháború.

A tárgyak humora

1. Egy szovjet páncélos oldalára valaki rákrétázta: Russzki, go home!

A páncélos végigdübörög a Körúton. Körös-körül mindenki röhög.

2. Páncéloscsata a Szilágyi Erzsébet fasorban. Lőporfüst, ordítás, rohamozó lábak dobogása...

Reklám, cégtábla, fára rajszögezett cédula: mindegy nekem. Mindig, minden felírást elolvasok. Most is szemembe tűnik egy!

HÁZIASSZONYOK ÉS KISIPARI SZABÓK, FIGYELEM!

Mindnyájunk öröme ismét kapható az összecsapható Neptun vasalódeszka!

Bumm... Az egyik páncélos találatot kapott, ágyútornya fölött sűrűn kavarog a füst. Újra elolvasom a hirdetményt, aztán én is futok.

Egy kis nyelvtan

Ketten baktatunk az írószövegbe. N. meg én. N. a mai magyar irodalom egyik legjobb stilisztája.

Az Izabella utca sarkán belekeveredünk a tömegbe, mely az ávóslaktanyát ostromolja. Egy perc múlva együtt kiáltja velük, ütemesen:

Kiadni a foglyokat!

Kiadni a foglyokat!

Ordítás közben kajánul oldalba bököm N.-t, és figyelmeztetem, hogy a felszólító módot főnévi igenévvel pótolni súlyos hiba. (Fizetni!, Leülni! stb.) A helyes: „Tessék kiadni a foglyokat!”, vagy „Adjátok ki a foglyokat!”.

Tűnődik egy kicsit, aztán megrázza a fejét: Nem megy. És tovább ordítja:

Kiadni a foglyokat!

Ez volt a helyes. Tíz perc múlva kiengedték az Országház előtt elfogott fiatal tüntetőket a börtönből.

Vita

A Nyugati pályaudvar minden szögletét orosz páncélosok állják körül. – Emlékszel? – kérdezem N.-től, és idézem:

„...érctalpait a tipró diadalnak
nem tisztelem én,
sem az önkény pokoli malmát...”

N. bólint.

– Babits a legnagyobb magyar költő – jegyzi meg.

– Nem szeretem semmiben a „legnagyobb magyart” – vetem ellene.

– Ebben is a Babits-ellenességedet akarod csak elbújtatni – vádol N.

– Nem vagyok Babits-ellenes! – kiáltom.

Mihelyt megálltunk, rögtön körülvett négy-öt ember. Vita közben megötszöröződött a számuk.

– Annak a szöke polgártársnak van igaza – mutat rám a tömegből valaki.

– Hogy kinek van igaza – szólal meg az ellenkező irányból valaki –, azt csak az oroszok kivonulása után lehet eldönteni.

– Russzki! Mars ki! – süvít egy szenvedélyes hang.

A vita egyre tüzesedett, de az oroszok nem lőttek belénk: a Babits-kérdésnek tehát nem volt halálos áldozata.

Ifjúság

A Széna téren, a földalatti fúrótornya körül, 20-25 felnőtt és 120 kamasz tartotta a barikádokat másfél napig a szovjet páncélosok ellen.

Este tízkor eleredt az eső. A parancsnok őrséget állított, s a többieknek azt mondta:

– Fiúk, ti húzódjatok a kapuk alá.

– Itt maradunk – mondták a fiúk, és maradtak.

Ó, kamasz fiúk, szívünk reménye, kik nemcsak meghalni, hanem megázni is akartok a hazáért.

Híradó

Oroszok betörnek egy Közértbe, elviszik az értékes árut, aztán intenek a járőröknek, azok is nekiállnak, előbb vo-

nakodva, aztán szaporábban. Inkább mi, mint a ruszki – ez a jelszó. És egyszerre mögéjük áll egy autó és filmezik őket. Hársfa utca. Péknél sorban állók előtt megáll egy teherautó, oroszok kihordanak vagy húsz kenyeret. 300 méterrel odébb megállnak, egy zöldségbolt előtt sorban állók közt ugyanazokat a kenyereket szétosztják. Az emberek körülveszik az autót, hátulról filmezik a nagylelkű segítséget.

Elégtétel

A nyugati szovjet követségeken senki sem jelent meg a november 7-i fogadásokon. Az amszterdami (antwerpe-ni) konzulátusra betörték a tüntetők, megették a büfét, s aztán az ablakon a csatornába hajítják a konzulátusi tisztviselőket. Azóta órnaszáz cirkál a csatornán, hogy ha hajgálják az oroszokat, könnyebb legyen a mentés.

A fosztogatók – mondta egy magyarul törve beszélő orosz tiszt a Margit-hídfőn – orosz ruhába öltözött magyar fasiszták.

Politikus nemzet

A Dob utcában egy ávósról, akit akasztani vittek, kiderül, hogy zsidó. A tömeg elengedi. „Nehogy azt merje valaki mondani, hogy pogrom van.” Amikor Csepelről jöttek befelé a felfegyverzett munkások, 10-15 embert – volt polgárokat és katonatiszteket, akik munkások lettek – kiharcoltak a menetből. „Úgy vesszük, mintha velünk harcoltatok volna, de ne mondassák ránk, hogy horthysta tiszték voltak a felkelők között.”

Népi lelemény

A Kamara-erdő alatti hajtúkanyar fehér jelzőoszlopait kiásták. Éjjel a tankok belezuhantak a szakadékba. Az Ostrom utcát bekenték motorolajjal, a tankok egymásra csúsztak.

Ellenállás

Miskolcon egy általános iskola 200 diákja az orosz tankok elé feküdt. Feketéllett tőlük a tér, a tankisták rádión utasítást kértek, az anyák sikoltoztak, végre a tankok megfordultak és elmentek.

Mottó: Milyen gyöngye az, aki tankokkal lövet fegyvertelenekre! Milyen erős az, aki pusztán kézzel támad páncélosok ellen!

Farkas E: Ez a világtörténelemben az első morális forradalom volt.

A ronccsá vált Révai József, akit a Szabad Nép kormánybiztosává neveztek ki, béna fél karját a jobb kezével támogatva, tikkal az arcán, béna bal lábát maga után húzva ment be a szerkesztőségbe. „Lövetünk – mondta köszönés helyett. – Lövetünk. Lövetünk.”

Morális forradalom volt-e? A hajszolt munka, a szűk lakás, a létbizonytalanság és a szegénység volt a döntő – a kilátástalanság forradalma volt. Az adta az embereknek a bátorságot.

Leesett az első hó. Takarékosan, szaporátlanul hullottak a legelső pelyhek, mintegy kísérletképpen, ahogy egy új áruféleségből is csak szűken gyártják a próbaszerűt. Korán ébredtem, altatótól elkábult fővel, s ahogy kitekintettem a derengésbe, a félhomályból kifehérlettek a szemközi háztetők, lassan és egyre sűrűsödve táncoltak lefelé a pelyhek, elmélyítve a korai óra csöndjét, melyben csak tél-túl morajlott fel egy-két ágyúlövés. A mieink, állítólag két hadosztálynyi létszámmal, néhány maradék páncéltörővel és tankkal a budai hegyekből lövik az oroszokat.

Gyermekeim ujjongva köszöntik a havat. Öcsi az ablakból kinézve néni után kiabálja: Hó, hó! – de ez csak afféle ragadványöröm nála, mert még nem tudja, minek örül. Az idei hó a második, melyet megél, a tavalyi szánkózások régen kifakultak emlékezetéből. Később azonban beletanul a tél gyönyöreibe: óvodába menet már nem lehet lecsalogatni a szánkóról, kézzel-lábbal kapaszkodik bele, s csak úgy bírjuk levenni, hogy egyikünk fölemeli s a másik hirtelen kirántja alóla a szánkót. „Min hó, min hó!” – újságolja az óvodában, mert „sok” helyett azt mondja: „mind”. Délben bőrig hóléban ázva kerül haza, csak utólag derül ki, hogy a hóléba egyéb nedvek is keveredtek, a hógolyózás izgalmainak következményeképpen.

Egy sofőr, aki Tétényből jön, azt meséli, hogy az ottani laktanyában még mindig a felkelők az urak. Kitétek egy táblát, hogy ha egy orosz csak a közelébe mer járni a laktanyának, felrobbantják a lőszerraktárt – az ország legnagyobb robbanómennyiségét. Homonnay pedig, akinek Oroszlányból csomagot küldött az anyósa, arról hoz hírt, hogy a Vértesben rengeteg a fölkelő, és az oroszlányi bányászok sorra szöknek a fölkelők közé. A rádió pedig arról ad hírt, hogy közel a nyugati határszélhez ötszáz-egynéhány felkelő ásta be magát; az oroszok nem merik löni őket, mert félnek, hogy átágyúznak osztrák területre. Ezek két hete tartják magukat, tankokkal és tüzérséggel szemben. Száz meg száz ilyen kis sziget él még, egymásról mit sem tudva.

Délben kettőtől háromig: néma sztrájk

Tegnap a munkástanácsok nagygyűlését szétkergették. A Sportcsarnok bejáratát rendőrök állták el – a rendőröknek azt mondták, hogy a „magyar írók reakciós és ellenforradalmi gyűlést hirdettek” –, és nem engedték a terembe az érkezőket. Erre válaszolt a budapesti munkástanács egyórás néma tüntetéssel.

A tegnap szétszórt röpcéduláknak csodálatos lett a hatásuk. Tizenkettőkor kiürültek a hivatalok – már azok, ahová bejártak dolgozni néhányan –, elnéptelenedtek a gyárak, mindenki sietett haza. Kettőkor néma csönd borult a városra. Lassan hullott a hó, a Szilágyi Erzsébet fasorban leállt az egyetlen működő pesti villamos, járőkelő nem mutatkozik az utcán. Néhányan felhívják telefonon, s azt mondják, hogy a Körút, az Andrássy út milyen megrendítő látvány üresen, havasan, némán. Csak orosz páncélautók cirkálnak; jó volna tudni, mit gondolnak magukban a páncélautókban ülők. Este meséli H., hogy a Duna-hidakon sem járt senki abban az órában, és még a rendőrség riadóautóinak sofőrjei is megtagadták, hogy abban az időben volán mellé üljenek.

Nem tudom, volt-e már ilyen tüntetés a világon. Az ablakból nézem ezt a kiáltó tiltakozást, a semmit, a hallgatást, az ürességet, a mozdulatlanságot. A legyőzöttek utolsó fegyvere a hallgatás.

Tegnap este hétkor jött a hír, hogy Nagy Imre és barátai, asszonyokkal és gyerekekkel, elhagyták a jugoszláv követség épületét. Vásárhelyi hatkor hazatelefonált, hogy fűtsenek be, nehogy a gyerekek megfázzanak. Ma reggel kilenckor telefonált Déry, hogy Nagy Imre, Losonczy, Ujhelyi, Donáth és a többiek tegnap este elmentek ugyan a követségről, de ma reggelig nem érkeztek meg a lakásukra. Mindenki aggódik, s reménykedünk, hogy valahol talán tárgyalnak a kormányral – de hová lettek az asszonyok és a gyerekek?

Délután telefonál Udvarhelyi, hogy kapcsoljam be Londont. London, a belgrádi adó nyomán közli, hogy Nagy Imrééket, amikor a követség előtt beszálltak egy autóbuszba, belbiztonsági csapatok vették körül, a jugoszláv tisztviselőket leszállították, és négy páncélautótól közrefogva (ezeket „bölcsőnek” nevezték a pestiek) elvitték a szovjet kommandatúrára. Egy jugoszláv tisztviselő utánuk ment, de egy katonával tudott csak beszélni. Az alezredes tudomásul vette, hogy Kádárék szóbeli, majd írásbeli kezességet vállaltak a csoport sértetlenségéért, de azt mondta, hogy neki semmi köze Kádárékhoz, ő katoná, és azt a parancsot kapta, hogy ezeket az embereket hozza be.

Fejem megfájdul, zúgó aggyal bolyongok a lakásban. Az emberi idegrendszer finomabban mérlegel, mint az agy. Magam sem tudom, mitől indulok fel annyira, hogy nemcsak szólásképtelenné válok, de azt sem tudom, hogy mit miért csinállok. Létrára mászom egy könyvért, s mire fölérlek, nem tudom, mit keresek. Egy héttel ezelőtt, amikor Boldizsárt fogták le, korántsem törtem le ennyire, holott őt harminc éve ismerem, ezeket az embereket pedig alig. De akkor mégis csak az foglalkoztatott, hogy kit kellene fölhívni, mit lehetne tenni, hogy leghamarább kiszabaduljon; most valami tehetetlenség fog el, mint földrengés idején. Nem tudom, honnan ered ez a mély megindulás. A szószegés háborít-e fel, az igazság semmibevevése, vagy azt mérlegelem-e, hogy kit ért az igazságtalanság. Nincsenek gondolataim: csak későn este, amikor barátom felhív, s Haraszi tragikus sorsára emlékeztet, ébredek rá, hogy alighanem az idegzetem érezte meg e tragédiák mélységét. Haraszi a Horthy-korszakban üldözött vad volt, Rákosi alatt hat évet ült (másfél évet halálos ítélettel, a siralomházban, minden reggel várva a kivégzését) s most újra eltűnt a cellasötétben... Későn s csak Sevenállal alszom.

Tamási Áron**Gond és Hitvallás**

■ Egy ezredév alatt sok zivatar verte nemzetünket, de a zivatarok borújában is két fény mindig hű maradt hozzá. Az egyik a nemzet csillaga, mely vészek idején is áttört fényével a homályon, a másik pedig virrasztó költőink fáklafénye, mely a magyarság számára ma is tanítás.

Számunkra több is ennél, mert kötelező örökség hűség-gel szeretnők ezt az örökséget hordozni. Nehéz, de megtennünk mégis az egyetlen út, mert nincs feloldás.

Itt állunk a számadás és vallomás erkölcsi kényszere alatt. Itt állunk az októberi szabadságharc véres halomán, melyet egy nép reménye ostromolt. Ha egy évtizedre visszatekintünk erről a halomról, szenvedőnek és vágyakozónak látjuk a népet. Szenvedett, mert korának eszméit, melyeket tíz év előtt reménnyel üdvözölt, idegen formában és zsarnoki módon akarták életévé tenni. A hosszú kényszer alatt kiújultak természetesen a történelmi sebek, és nemzeti függetlenségét veszendőnek

látta. Szenvedő és igaztalan sorsában gyógyulásra áhítva vágyakozott, s nemzetté lenni sóvárgott.

Ebben a vágyban és sóvárgásban van a forrás, mely október 23-án feltört a mélyből. Mint ennek a forrásnak neves tanúi, keserves szívvel kell megmondanunk, hogy a szovjet kormányzat történelmi tévedést követett el, amikor vérrel festette meg forrásunk vizét.

Dicső költőink élő szelleme és az emberi igazság segít nekünk abban, hogy jóslatot tegyünk: eljön az idő, amikor a megtévedt hatalom bűnbánatot mond, mint ahogy az általa megdöntött hatalomnak is meg kellett bánnia ama tiprást, melyben Petőfi elveszett.

Hitünkben és népünk ismeretében mindenkit óvtunk attól a téves feltevéstől, hogy a szovjet fegyverek nélkül a szocializmus vívmányait kiirtotta volna a forradalom. Tudjuk, hogy nem. Mert a munkásosztály, a parasztság és a java értelmiség híve volt és változatlanul híve a demokrácia és a társadalmi szocializmus vívmányainak, amelyeket nem elszorvasztani akart, hanem élővé tenni inkább. Élővé tenni, a magyar testéhez szabni, és nemzeti hagyományaink szellemével megtölteni. Ezt akartuk, és ezt akarjuk mi is, akik a nép vágyainak ígéit hirdetjük, és jobb jövőre tesszük írói sorsunkat. Ezért szólunk külön és együtt a '45-ös földosztás népi törvénye mellett, nemkülönben a bányák, üzemek és bankok ügyében, hogy ezek a társadalom tulajdonában virágozzanak. De vajon terem-e elegendő módon a föld, ha a paraszt termelés-módjaiban kedvét nem leli? S vajon virágzik-e a közösségi vagyon, ha nem egészséges a társadalom? A következők megfeleltek rá.

Igen, nemzeti függetlenség nélkül kedvszegett a munkás és a paraszt, a kéz és az értelem, egészséges társadalom nélkül pedig nem gyarapszik a közös vagyon. Meg kell hát szereznünk és éppen a szociális haladás érdekében a nemzeti függetlenséget, s a népi kormányzat útján meg kell teremtenünk az egészséges társadalmat. A nemzeti függetlenség és a társadalmi rend demokratikus felépítése: ez a magyarság vágya, melyet mi is hordozunk, és munkába önteni törekszünk.

S miközben szívünket és írói életünk jövőendő napjait betölti ez a szándék, a nemzeti egység bölcsője mellől tolmácsoljuk is mindenkinek. A közös cél gondjában kezünket nyújtjuk a munkásoknak, köszöntésünket lélekből küldjük a parasztságnak, és szívből az ifjúságnak. Győzzük meg együtt a politika vezetőit, hogy a politika

nem lehet öncélú, hanem csak eszköz a nép üdvére, s készítsük őket arra, hogy a magyarság egységes óhaja szerint használják ezt az eszközt. Vagyis a függetlenség kivívására egyfelől, belső életünkben pedig arra, hogy a munkások és az értelmiség segítségével felépüljön az egészséges magyar társadalom az önkormányzat demokratikus módján. Csak így jöhet létre az erős és gazdag állam, melynek barátsága más államokkal igaz és tartós, s amely nemcsak számúzi az emberi kizsákmányolást, hanem maga sem nehezedik nyomasztó súllyal a népre. A nyugalmas és dolgozó társadalom a nép jólétén őrködő állam fölött emígy biztos záloga lesz a nemzet jövőjének.

Mindezekben magyar gondjainkat röviden elmondottuk, és véleményünkről hitvallást teszünk. Írói munkánk ígéi lesznek a szavaink, gondunk örökös az időben, véleményünk pedig a közírás betűibe költözik. Hűséget fogadunk a zászló előtt, mely jelezte nekünk, hogy a nép forradalmi egységéből a nemzet újjászületett. Ebben a hűségben hitvallásunk alapján gondolni és védeni fogjuk a magyarság szellemét. Erkölc legyen a munkánk talpköve, műveinkben pedig találjon értelmet és formát a nép alkotóereje, az emberség és eszméivel a kor. Egyedül így leszünk méltók a nagy elődökhöz, és egyedül így válhatunk a későbbi nemzedékek érdemes őseivé.

Rezümék / Abstracts

Pomogáts Béla

Az írószövetség a forradalomban

■ A tanulmány alkotója életutak és számos kordokumentum felidézésével szemlélteti, miként kapcsolódott be a Magyar Írók Szövetsége az 1956-os forradalom küzdelmeibe. Öt sorsfordító dátum – október 23., november 2., november 4., november 17. és december 28. – köré csoportosultak azok az események, amelyek az írószövetség történetében és tagjainak életében meghatározóvá váltak. A magyar írók erkölcsi győzelmet arattak, de a forradalom utáni megtorlás az írószövetség munkájának megszüntetését és a hazai irodalmi élet szétverését jelentette. A szövetség új körülmények között – a forradalom elveitől lényegesen eltérő politikai elvek mentén – 1959-ben alakultott újjá, és csak a hatvanas évek közepén indulhatott meg az irodalmi élet konszolidációja – miután az elítélt írók és költők amnesztiában részesültek.

Kovács István

Az emlékezés méltósága

■ A lírai esszé a magyar nép 1956 őszen vívott szabadságküzdelméről készült dokumentumfotók felett tündöklik. Az alkotások döntő hányada az órák alatt összeomló zsarnoki hatalomról, a küzdelemről és a megtorlásról szól. Az idézett kiállítás jelképe *A térdeplésből repülni vágyás* lehetne, amely egyszerű, könnyed formáival is érzékelteti a letaglózottságból való felemelkedés kínját és gyönyörűségét. A *tükröződő* tekinthető a história elvarázsolt kastélyának, amelynek színeiben megmerítkezve is képes valóságérzékét megőrizni a szemlélő.

Deák-Sárosi László

1956 filmek

■ A szerző azokról a dokumentum- és játékfilmekről készít áttekintést, amelyek az 1956-os forradalommal és szabadságharcra hangsúlyosan foglalkoznak. Először a fontosabb műfaji kategóriákhoz idéz példákat, majd a jelentősebb művek sajátosságait vázolja azok számára, akik ismeretterjesztő forrást keresnek, vagy a történelmi kor élményszerű megismerésének céljából közelítenek az alkotásokhoz. A rendszerváltás után készült játékfilmek már kevesebb tévedést, torzítást tartalmaznak, mint a korábbiak, de ezeket sem tanácsos hiteles forrásnak tekinteni, és nem csupán történetük fikciós jellege miatt.

Török Lajos

A forradalom ellensége

Politikai propaganda a Kádár-kori bűnügyi irodalomban

■ A tanulmány a rendszerváltás előtti bő három évtized magyar nyelvű, a kritikai közbeszédben *szocialista krimiként* aposztrofált szövegeinek keletkezéstörténetébe nyújt betekintést. Azon belül is főképp az első évtized termését meghatározó sajátosságra összpontosít: az 1956-os forradalom után újjászerveződő kommunista rezsim hatalmi gyakorlatára jellemző politikai propaganda néhány típusát rekonstruálja a korabeli bűnügyi regények felidézésével. A tanulmány a téma vizsgálatának tágabb – politikai, kultúrtörténeti, ideológiai – összefüggéseit is érinti, és elsődlegesen arra keres választ, hogy a Kádár-korszakban mi hívta újra életre a két világháború között gazdagon virágzó, a háború után elhaló, a Rákosi-érában pedig tiltólistára került népszerű szórakoztató irodalmi műfajt, a krimi.

Gedeon Sarolta

Kádár János és az irodalom

Az MSZMP viszonya az irodalomhoz

a dokumentumok tükrében 1957–1989

■ A Kádár-rendszerben a politika átalakította, beszűkítette az irodalomértés legitim módját: nyilvánosságra hozott vagy titkosított párthatározatok foglalkoztak a kultúrpolitika, az irodalomelmélet és a műkritika kérdéseivel, és részletes utasítások formájában írták elő a tennivalókat a hatalomtól függő intézményeknek. Mindezek ellenére a politika szempontrendszere nem vált állandó viszonyítási ponttá, bár az 1980-as évek közepéig Kádár János következetesen azt az utópikus hitet táplálta, hogy a kultúra, az irodalom az eszményi szocialista ember művelésének elsődleges eszköze. Alighanem ennek köszönhető, hogy Kádár puha diktatúrája minőségi könyvkiadást hozott létre. A vonatkozó párthatározatok elemzése a rezsim kulturális életét új megvilágításba helyezi: a szemantizmus mögött feltűnik az elvek és a törekvések sokszínűsége, amely kultúrtörténeti madártávlatból nem látható.

Ferdinandy György

1956 a nyugati magyar irodalomban

■ A szerző – alkotóútját felelevenítve – arra keres választ, hogy az 1956 után a szabad világba kerülő fiatal írók miért nem vetették papírra a forradalom nagyregényét, amit a Kádár-korszak évtizedeiben nem tehettek meg az itthon maradottak. A vála-

szokat latolgatva arra jut, talán most jött el az emlékezés ideje. Mert emberöltő kell ahhoz, hogy beérjenek az emlékek, és művészi formát öltson a történelmi tapasztalat. Lehetséges, hogy a 60. évforduló küszöbén érkezett el 1956 igazán jelentős irodalmi feldolgozásának az ideje?

Gál Vilmos

Kiállítási kalauz múzeumjáróknak

■ A szerző egyik kurátora a Nemzeti Múzeum *REJT/JEL/KÉPEK '56 – A forradalom titkos művészete* című kiállításának, amely öt teremben több mint 300 műalkotást vonultat fel. A kiállítás nemcsak a múzeum saját, 1956-ra vonatkozó gyűjteményének bemutatására vállalkozik, hanem a nagyvilágra is kitekint. A kiállításon szereplő képzőművészeti műfajok (grafika, akvarell, olajfestmény, plakát, kislasztika, érem és fénykép) időrendben mutatják be a forradalom eseményeit. A kiállítást az 1989-es újrateremtés óriásfotója zárja: Nagy Imre és mártírtársainak áldozata nem volt hiábavaló.

Gróh Gáspár

„Mi, hódoltságok...”

■ Németh László a magyar történelem és kultúra kijelölte kerek között végbemenő szociális igazságtételre, a nyugati demokráciákat követő, de hibáikat kiküszöbölő modernizációs modellre várt. Forradalmi változásokra, de biztosan nem az utca forradalmára. Németh László 1956-tal foglalkozó írásainak első csoportja a forradalom sodrásában született. A másik az elemző, a helyzetképet adó, értelmező esszé. Az utolsót pedig azok a szépirodai művek alkotják, amelyek rejtetten-áttételesen kijelölik gondolkodásmódja koordinátáit. A *Galilei* többéves töprengés írói tükre, egyúttal a szellemi végrendelet igényével készült számvetés – ezért fontos tételei a rákövetkező „forradalmi írásokban” is megjelennek. A *Galilei* összetettebb, mint egy politikai parabola: nem az elnyomás, hanem a kiszolgáltatottság drámája, amelyet jelképeesebb pillanatban nem is lehetett volna bemutatni, mint 1956. október 20-án.

Kulin Ferenc

Illyés Gyuláról, 1956-ról – három tételben

■ A tanulmány Illyés Gyulának a forradalomban játszott szerepét, naplójegyzeteiben rögzített reflexióit és *Dózsa György* című drámájának korabeli visszhangját vizsgálja. Az 1956 januárjában a Nemzeti Színházban bemutatott *Dózsa György* körül kirobbant vita máig sem lezárt. A dráma kritikai fogadtatása 1956 politikai erőviszonyainak szellemi hátterébe is bepillantást enged. A humán értelmiség – a sajtóvitában is tükröződő – megosztottsága már jelzi azokat a törésvonalakat, amelyek mentén a szakmai nézetkülönbségek az év októberétől ideológiai alapelveket érintő szembenálláshoz vezetnek.

Sturm László

Vas István és ötvenhat

■ Az ötvenhatos forradalom egyik értelmezési hagyománya a politikai, lélektani, társadalmi kérdések felett az események kozmikus, isteni eufóriáját emeli ki. Vas István – Ottlik Gézához és Karátsón Gáborhoz hasonlóan – kinyilatkoztatásként élte meg a forradalmat: számos költeménye beilleszthető abba a lírai sorba, amely ötvenhat transzcendenciáját állítja a középpontba. Vas István úgy véli, hogy a forradalom bizonyossággá teszi a költészetében megcélzott isteni szféra létét, transzcendens élménnyé emeli a nemzet valóságát és értékét, valamint a magyar történelmi hagyomány elevenségét.

Szörényi László

„Évfordulóra” – Az újonnan fölfedezett Kónya Lajos

■ Kónya Lajos *Naplók* (2014) című gyűjteménye és *Válogatott versei* (2016) azt bizonyítják, hogy a lírikusnak ott van a helye az 1956-os forradalom nagy költőnemzedékének tagjai között. A két kötet arra ösztönzi az olvasót, hogy összekapcsolja a naplókban föltárt életrajzi és esztétörténeti adatokat a versekkel, valamint azokkal a külső és belső ellentmondásokkal, amelyek – a rákényszerített és daccal vállalt öncenzúra kettős szorításában – megformálták Kónya Lajos valódi és végleges költői arcképét.

Ókovács Szilveszter

Csizma a posztamensen,

avagy '56 tizenhárom napja a 2016-os Operában

■ A legnagyobb magyar kulturális intézmény főigazgatója a forradalom hatvanadik évfordulójának ünnepváró gondolkodásába avatja be az olvasót. A tényszerű, közérthető, a tanúk számára is igaz emlékezés és a stilizált, jelképekké formált tiszteletadás ellentéte arra vezette a Magyar Állami Operaházat, hogy fesztiválszerűen, több oldalról és minden lehetséges művészi eszközzel mutassa be a forradalmat – miközben '56-os termés az opera- és balettművészet terén úgyszólván nem létezik. A történelmi és intézménytörténeti kitérőkkel gazdagított beszámoló – számos más program mellett – részletes ismertetést ad Seregi László drámai balettjéről, a *Spartacus*-ról és Varga Judit frissen elkészült operájáról, a *Szerelemről*. A másik ősbemutató Einojuhani Rautavaara finn zeneszerző hatvan évvel ezelőtt írt első operája, a *Kaivos* (*Bánya*). A komponista egyik utolsó interjúját a szerzőnek adta. Beszélgetésük először ebben a tanulmányban olvasható.

Solymosi-Tari Emőke

Lajtha László „Forradalmi” szimfóniája

■ Lajtha László számára a szimfónia jelentette az abszolút zenét. Amennyiben a szerző nem akart semmilyen külső, zenén kívüli programot ábrázolni, vajon kimondható-e, hogy az 1957-ben írt háromteteles *VII. szimfóniája* (Op. 63.) az egy évvel korábbi magyar forrada-

lom és szabadságharc leverésének visszhangja volt? Mennyire tekinthető a darab egy történelmi eseményre adott közvetlen művészi reflexiónak? E kérdéseket a szimfónia változó alcímei és ellentmondásos értelmezései is jogossá teszik. A szerző nyomozásba kezd, hogy közelebb jusson a *VII. szimfónia* világához. A válaszkérés során főként a zeneszerző – az élete utolsó éveiben Erdélyi Zsuzsannának adott – nyilatkozatait vizsgálja, de kitér az ősbemutató kritikai visszhangjára, a *VII. szimfónia* helyére Lajtha tragikus szimfónia-ciklusában, magára a darab elemzésére és későbbi sorsára is, hogy Lajtha László művét abban a sokrétű zenei, esztétikai, lélektani és történelmi összefüggésrendszerben láttassa, amelyben keletkezett.

Palotai János

1956 a képzőművészetben

■ A forradalom bukása után a diktatúra kriminalizálta, demonizálta ellenfelét, de a képzőművészeti megjelenítést tiltó törvény rendre önmaga megszegésére kényszerült, mert folyamatosan nevének kellett neveznie azt, amit tiltott. A bukás után – a nézőponttól és a történelmi helyzettől függően – a vesztesek lettek az ábrázolt „rosszak”, és csak jóval később válhattak a forradalom dicső harcosaivá, hiszen a művek jelentős része 1989 után kapott nyilvánosságot. A tanulmány számba veszi a forradalom alatti képzőművészeti aktivitás sajátosságait – például az utcára vitt művészet a félszáz évvel korábbi avantgárdot idézi –, valamint a legfontosabb motívumokat: a lyukas zászlótól a fegyvereken át a temetőig. Végül egy olyan területet vizsgál, amely kívül esik a képzőművészet és a mozgókép látómezején: számos rajz- és festményfilmet, valamint báb-, gyurma- és a homokanimációt ihletett 1956 emléke.

Szőcs Géza

„A méreg, melyet rejt, nagyon veszélyes...”

A Rákosi-korszak Madách-vitái

■ A szerző megerősíti nyolc évvel ezelőtt megjelent előadásának végszavát: ez idáig semmilyen művészi formában nem jelent meg 1956 üzenete a téma által megkövetelt erővel és színvonalon. De akad két kivétel: Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* és Márai Sándor *Mennyből az angyal* című verse. E két költeményt a történelmi monumentalitás jellemzi, lenyűgöző sodrás, személyesen megformált egyetemes üzenet és bravúros művészi eszközár. A jövő titka, hogy 1956-ról mikor születik meg a nagy regény, a megrendítő filmalkotás, a felkavaró dráma, a lenyűgöző szobor, festmény vagy a grandiózus zenemű.

Balogh Csaba

„A méreg, melyet rejt, nagyon veszélyes...”

A Rákosi-korszak Madách-vitái

■ A Rákosi-korszakban az irodalomtörténet-írás közvetlen hatalmi irányítás alá került, és a szigorú-totális ideológiai célkitű-

zés miatt a Madách-recepció is egyszólamúvá vált. A diktatúra 1948-ban letiltotta a színházak műsoráról *Az ember tragédiáját*, és a drámát a kiadók sem jelentethették meg. A szilencium ideológiai alapjait Bolgár Elek 1940-ben Moszkvában írt Madách-cikke adta. Az Akadémia 1951-es vitaülése beismerte, hogy nincs olyan értelmezői stratégia, amely a *Tragédiát* a szovjet típusú berendezkedés kiépítésének szolgálatába állíthatná, de a mű – példátlan hazai és külföldi tekintélye miatt – mégsem retusálható ki a magyar irodalmi kánonból. A tanulmány azt az értelmezői harcot követi nyomon, ahogy az elfogadó marxista irodalomtörténet-írás kiszorította a sztálinista irodalomkritikát, és végül, a forradalom évében rehabilitálta Madáchot.

Windhager Ákos

Hungaria, 1956

A forradalom klasszikus zenei emlékezete

■ Az 1956-os forradalom nem sokkal leveretése után nemzeti ellentörténetté, másrészt politikátörténeti tabuvá vált a hazai magaskultúrában. A klasszikus zenei alkotók művészi megemlékezései sem tudták elkerülni a fő- vagy ellentörténetként való értelmezés feszültségét. Amíg az 1989 előtti emlékezés esetében a tabuval szembeni ellenszegülés motívuma olykor túlfeszítette a művészi keretet, a későbbi alkotásokban már nem elégséges az igazság kimondása, a tiszteletteljes emlékezés. A forradalom bemutatásához a legtöbb alkotó jól ismert szimbólumokat használt. A tanulmány három nemzeti-szakrális jelkép – a *Himnusz*, a *Szózat* és a *Boldogasszony-anyánk* –, valamint a Bartók-életmű hatástörténete felől olyan kiemelkedő jelentőségű 1956-os emlékezéseket értelmez, mint Kodály Zoltán: *Zrínyi szózata*, Szokolay Sándor: *Magyar zsoldár*, Dmitrij Sosztakovics: *XI. szimfónia* és Dubrovay László: *1956* című alkotása.

Olsvay Endre

Kodály

■ A zenészhivatás művelőiből ritkán válnak a történelem szimbólumhordozó személyiségei: ez összefügghet a választott műzsa megfoghatatlanabb szubsztanciájával. A tanulmány amellett érvel, hogy Kodály Zoltán tetteivel és – főképp a *Zrínyi szózata* és a *Nemzeti dal* című – alkotásaival az 1956-os forradalom jelképes művészalakjává vált. Halálakor alighanem nagyobb tömegek érezték át szelleme igazi súlyát, mint korábban: a ravatalához járulók, a kegyeletét fegyelmezetten lerovó sokaság 1956 előtt is tisztelt – kései, nemes demonstrációként.

Kucsera Tamás Gergely

„Nem könnyű méltónak lennünk ennyi áldozathoz. De meg kell kísérelnünk...”

■ Az 1956-os forradalom és szabadságharc kiemelkedő jelentőségű nemzetközi esemény volt – nemcsak megtörtén-

kor, de a későbbi évtizedekben is. A szerző bemutatja, hogyan fogadták számos európai – a szovjet blokkhoz tartozó, valamint nyugati – országban: a magyar forradalom milliók életében hagyott maradandó nyomot, és rendkívüli hatást gyakorolt az egyetemes eszme- és politikatörténetre. A kortársak közül Hannah Arendt és Albert Camus filozófiai értelemben is kiemelkedő történelmi eseményként határozta meg a magyar forradalmat: 1956 szabadságküzdelme a totalitárius berendezkedéssel szembeszögelve az európai humanizmus eszméit követte, és felülírta a modernitás dehumanizáló hatásait. 1956-ban az európai baloldal önvizsgálata még jelentéktelen mértékű, elszigetelt és elszigetelhető volt, a magyar forradalom után mégis új szakaszba lépett a nyugati marxizmus története: a következő két évtizedben megrendül a szovjet típusú berendezkedésbe vetett hit, és érvényüket veszítik a marxizáló ideológiai törekvések.

Béla Pomogáts

The Role of the Hungarian Writers' Association during the Hungarian Revolution of 1956

■ Based on writers' careers and a number of contemporary documents, the author recalls the role the Hungarian Writers' Association played in the Hungarian Revolution of 1956. Focusing on five pivotal dates (23rd October, 2nd November, 4th November, 17th November and 28th December), Béla Pomogáts takes a closer look at events which turned out crucial in the history of the Writers' Association and the lives of its members. While Hungarian writers reaped a moral victory, reprisals after the Revolution included banning the Association and destroying professional literary life in the country. Under the new post-revolution circumstances in 1959, a new association was formed along political principles significantly divergent from those of the Revolution. The consolidation of Hungarian literary life could only commence in the mid-1960s, once convicted writers and poets had been granted amnesty.

István Kovács

The Dignity of Remembrance

■ This lyrical essay muses over the documentary photographs depicting the struggle for freedom fought by Hungarians in the autumn of 1956. Most of the photos depict the collapse of despotic rule, which actually took place in a matter of hours, and the subsequent struggle and reprisals. The photo entitled *A Desire to Fly From a Kneeling Position* might serve as a symbol for the exhibition, the paper claims. With its simple and light shapes, it is a neat representation of the terrible pains and beauty one experiences while getting up after having been knocked to the ground. The photograph *Reflections* might be

taken as history's enchanted castle: dipped in its flood of colours, the spectator can still feel and retain a sense of reality.

László Deák-Sárosi

The Hungarian Revolution of 1956 in Movies

■ This essay offers an overview of those documentaries and feature films that specifically focus on the Hungarian Revolution and Freedom Fight of 1956. First, the author cites examples describing the main genre categories, and goes on to outline the characteristic features of major works with a view to those looking for educational resources or wishing to approach such films looking for visual sources for supporting experiential learning about a historical era. Although feature films made after the 1989 change of political regime are plagued with fewer errors and are less biased than earlier ones, it is not advisable to treat them as historical sources. Such a careful approach is necessitated not exclusively by the fictional nature of the plots in question.

Lajos Török

Enemies of the Revolution

Political propaganda in János Kádár era crime stories

■ The essay provides an insight into the emergence of Hungarian language texts dating from the over three decade long period before the 1989 change of political regime, known in critical discourse as 'socialist era crime stories'. With a specific focus on the definitive features of the crime stories produced in the first 10 years of the above period, the author recalls contemporary crime stories in order to reconstruct a few types of political propaganda typical of the rule of the communist regime, which regime was reorganised after the 1956 Revolution. The paper also takes a cursory look at the broader – political, cultural, and ideological – aspects of the topic. First and foremost, the author attempts to explain what led to the re-emergence of the crime story in the Kádár era, which literary genre of popular entertainment prospered in the interwar period, declined after World War II, and was banned in the Rákosi era.

Sarolta Gedeon

János Kádár and the Literature

The attitude of the Hungarian Socialist Workers' Party to literature in the light of contemporary documents 1957–1989

■ In János Kádár's regime, politics in fact transformed and constrained what was considered to be the legitimate way of understanding literature. Party resolutions – whether confidential or publicly published – addressed issues of cultural politics, literary theory, and art criticism, giving detailed instructions to institutions (dependent on party power) concerning measures to be taken. Despite all this, political measures lacked a homogeneous system of criteria, one that could have been con-

sidered a constant system of reference. Until the mid-1980s, János Kádár consistently fuelled the utopian belief that culture and literature were the primary tools of educating ideal socialist human beings. This might have been the main reason why Kádár's soft dictatorship produced high-quality book publishing. The analysis of relevant party resolutions sheds new light on this regime's cultural life: beyond schematism, there appears a diversity of principles and aspirations, which are actually invisible if cultural history is approached from a bird's eye view.

György Ferdinandy

The Representation of the Hungarian Revolution of 1956 in Hungarian Literature Published in the West

■ Recalling his own career as a writer, the author poses the question why not one of the young writers who, in the wake of the Hungarian Revolution of 1956, emigrated to the free world produced a great novel of the Revolution, a novel which those who stayed in Hungary obviously could not produce. Upon considering all possible answers, the author concludes that perhaps the time for remembrance has only just arrived. Memories take a lifetime to become seasoned with enough historical experience to take shape as art. Is it possible that the time for a really significant literary processing of the Hungarian Revolution of 1956 has come only now, at the 60th anniversary of the Revolution?

Vilmos Gál

Exhibition Guide for Museum Goers

■ The author is one of the curators of the Hungarian National Museum's exhibition entitled *CODES/SIGNALS/IMAGES 1956 – The Secret Art of the Hungarian Revolution*, with over 300 pieces of art displayed in five exhibition halls. Besides artefacts from the Museum's own collection relating to 1956, the exhibition offers an outlook of the rest of the world. The various genres of fine art showcased at the exhibition (graphics, watercolours, oil paintings, posters, figurines, medals, and photographs) present the events of the Revolution in chronological order. The last piece at the exhibition is a giant photograph of the reburial of Imre Nagy and his fellow martyrs in 1989: their sacrifice has not been in vain.

Gáspár Gróh

'We, from the Occupied Territories...'

■ László Németh awaited social justice to take place within the context of Hungarian history and culture, in the form of a model of modernisation patterned on Western democracies with the elimination of the mistakes of such democracies. He looked forward to revolutionary changes, but certainly not to a revolution of the streets. The first set of László Németh's works relating to the Hungarian Revolution of 1956 was written during the days and the excitement of the Revolution. The second set is made

up of essays offering an analysis and interpretation of the Revolution, while the third and last set consists of literary fiction: works which define, in a covert and indirect manner, the whereabouts of the writer's philosophy. László Németh's Hungarian-language drama entitled *Galilei (Galileo)* was the result of several years of pondering and this work also represents a kind of reckoning meant as the writer's intellectual testament. For this reason, the main tenets of this literary piece reappear in subsequent 'revolutionary writings'. More complex than a political allegory, the play is not a drama about oppression but about vulnerability. The play could not have been premiered in a more symbolic moment than on 20th October 1956.

Ferenc Kulin

On Gyula Illyés and the Hungarian Revolution of 1956, in Three Parts

■ The author sets out to examine the role of Gyula Illyés in the Revolution, his reflections recorded in his journals, and the impact of his play entitled *Dózsa*, which premiered at the Hungarian National Theatre in January 1956, and caused a controversy that has not yet been settled. The critical reception of the play offers a glimpse into the intellectual background of political power relations in 1956. Divisions between intellectuals, also reflected in the debate published by the media, indicated some dividing lines along which professional disagreements, from October 1956 onwards, led to a confrontation involving ideological principles.

László Sturm

István Vas and the Hungarian Revolution of 1956

■ In one tradition of the interpretation of the 1956 Revolution, emphasis is placed on a cosmic, divine, euphoric experience over political, psychological and social issues. For Hungarian poet István Vas, just like for Hungarian writers Géza Ottlik and Gábor Karátson, the Revolution was a revelation. A large number of Vas's poems belong to that very lyrical cycle in which the transcendence of the 1956 Revolution is central. For him, the Revolution had turned into a certainty proving the existence of that very divine sphere which served as a pivotal point of his poetry. Furthermore, István Vas believes the Revolution had also elevated the reality of the nation and the vitality of Hungarian historical tradition to the height of transcendental experience.

László Szörényi

Newly Discovering Lajos Kónya

■ Lajos Kónya's volumes entitled *Naplók [Journals]* (2014) and *Válogatott versei [Selected Poems]* (2016) clearly demonstrate that the poet should be regarded as a rightful member of the great poet generations of the Hungarian Revolution of 1956. The two

poetic volumes encourage the reader to discover connections between the poems and the poet's biographical data, on the one hand, and different stages of his intellectual development disclosed in his journals and the internal and external contradictions, on the other hand, that – in the grip of self-censorship forced upon him and undertaken defiantly – contributed to the formation of Lajos Kónya's true and definitive portrait as a poet.

Szilveszter Ókovács

Boots on the Pedestal: Thirteen Days of the Hungarian Revolution of 1956 on the 2016 Repertoire of the Hungarian State Opera

■ The author, who is Director General of the Hungarian State Opera, introduces the reader to the philosophy behind the celebrations of the sixtieth anniversary of the Hungarian Revolution of 1956. The recognition that there exists a contradiction between the symbolic and stylised homage of this historic event and factual and easily accessible remembrance, which the witnesses consider realistic, led the Hungarian State Opera to use a varied artistic toolkit in order to present a multifaceted, festival-like perspective of the Revolution in spite of the fact that 1956 virtually generated not one single artwork in the field of opera or ballet. This study, enriched with historical detours and details of the history of the Opera, provides detailed information on László Seregi's dramatic ballet *Spartacus* and Judit Varga's new opera *Szerelem* [Love]. Another world premiere addressed in the scope of the paper is that of Einojuhani Rautavaara's first opera *Kaivos* [Mine], which was written sixty years ago. The Finnish composer gave one of his last interviews to the author and this paper also includes the first publication of that very dialogue.

Emőke Solymosi-Tari

László Lajtha's 'Revolutionary' Symphony

■ In László Lajtha's interpretation, symphony constituted the equivalent of absolute music. On condition we accept that the composer had no intention to represent any programme external to music, can we truly claim that his three-movement *Symphony No. VII* (Op. 63) was an echo of the Hungarian Revolution and Freedom Fight of 1956, crushed a year before the symphony was written? To what extent may that composition be regarded as a direct artistic reflection on a historic event? Such questions are justified, among other things, by the various subtitles and inconsistent interpretations of the symphony. To get closer to the world of *Symphony No. VII*, the author of this paper embarks upon an investigation. While the author's main focus is on interviews the composer gave to Zsuzsanna Erdélyi at the end of his life, the paper also discusses the critical reception of the world premiere of *Symphony No. VII* and the place of *Symphony No. VII* in Lajtha's cycle of tragic symphonies. To highlight

the diverse musical, aesthetic, psychological and historical contexts in which *Symphony No. VII* was written, an analysis and an outline of the subsequent fate of the musical composition are also provided in the scope of this study.

János Palotai

The Hungarian Revolution of 1956 in Fine Arts

■ After the crushing of the Hungarian Revolution of 1956, the totalitarian regime criminalised and demonised its enemies. Yet, the law prohibiting the artistic representations of this historic event was compelled to violate itself as it constantly had to call by the name the very thing it banned. Once the Revolution was crushed, the oppressed were turned into villains in works of fine arts, only to become glorious warriors of the Revolution only much later – as most of the works addressing the theme of 1956 could only be displayed publicly after 1989. The paper outlines the specificities of artistic activity during the Revolution (e.g. art taken to the streets evoked the avant-garde movement so popular 50 years earlier), and surveys the key motives ranging from the national flag with a hole in the middle through guns to the cemetery. Finally, the study examines an area falling outside the scope of fine arts and cinema: numerous cartoons and painted animations as well as puppet, play-dough and sand animations were inspired by the memory of 1956.

Géza Szőcs

Sixty Years Later, Eight Years After

■ The author reiterates the conclusions of the lecture he gave eight years ago: the message of the Hungarian Revolution of 1956 has never been expressed in any art form with a power and at a quality worthy of the topic. There are only two exceptions, the poems *One Sentence on Tyranny* and *Angel from Heaven* by Gyula Illyés and Sándor Márai, respectively. These two poems are characterised by historic monumentality, an amazing poetic sweep, a universal message expressed personally, and artistic brilliance. It remains to be seen when a grand novel, a moving film, a stirring drama, a stunning painting or sculpture, or a grandiose piece of music representing the 1956 Revolution will come into being.

Csaba Balogh

'The poison therein is very dangerous...'

Debates on Imre Madách's The Tragedy of Man in the Rákosi Era

■ In Hungary's Rákosi era, literary history came to be directly controlled by the ruling powers. Strict totalitarian ideological objectives caused Madách's reception to also become monophonic. In 1948, *The Tragedy of Man* was banned from staging in theatres and publishers were also prohibited from publishing

this tragedy. The ban was ideologically grounded in Elek Bolgár's article on Madách written in Moscow in 1940. At the relevant session of the Hungarian Academy of Sciences held in 1951, it was admitted that no interpretive strategy could employ this literary work as a means of setting up a Soviet system, but to the unprecedented domestic and international prestige of this work, *The Tragedy* could not be erased from the Hungarian literary canon. The paper reviews this interpretative struggle all the way up to the point when permissive Marxist literary history suppressed Stalinist literary criticism and when finally, in the year of the Hungarian Revolution, Madách and his great work were rehabilitated.

Ákos Windhager

Hungaria, 1956

The memory of the Hungarian Revolution of 1956 in classical music

■ Shortly after it was crushed, the Hungarian Revolution of 1956 became a national anti-narrative, on the one hand, and a political history taboo in Hungarian high culture, on the other hand. This tension between its interpretation as a main or an anti-narrative was unavoidable even for composers of classical music. While in commemorative music composed before 1989, the motif of defiance against the taboo topic occasionally put too much of stress on the artistic framework, in works dating from later times telling the truth and showing respectful remembrance were no longer sufficient. Most composers use well-known symbols to present the Revolution. This paper surveys the history of the impact of three national and sacral symbols – the national *Anthem*, the *Appeal*, and the hymn *Boldogasszony-anyánk* [*Blessed Virgin Mother*] – as well as that of Bartók's oeuvre to interpret the most important musical commemorations of the Hungarian Revolution of 1956 including Zoltán Kodály's *Zrínyi's Appeal*, Sándor Szokolay's *Hungarian Psalm*, Dmitri Shostakovich's *Symphony No. 9*, and László Dubrovay's 1956.

Endre Olsvay

Composer Zoltán Kodály

■ It may be due to music's elusive substance and nature that those involved in creating music rarely become symbolic personalities of a nation's history. The study argues that due to his actions and works, and especially as a result of his compositions entitled *Zrínyi's Appeal* and *National Song*, Zoltán Kodály has become a symbolic figure as the artist of the Hungarian Revolution of 1956. When he died, probably even more people perceived the true weight of his spirit. As a belated and noble demonstration, the crowds attending his funeral also paid homage to the memory of the 1956 events.

Kucsera, Tamás Gergely

"It is not easy to be worthy of so much sacrifice. But we must give it a try..."

■ The 1956 revolution and freedom fight was an international event of prime importance, and remained so decades later as well. The author shows the reactions to it in a number of European countries, both within the Soviet block and in the West. The Hungarian Revolution left a lasting mark on the lives of millions, and made tremendous impact on the universal history of ideas and political history. For the contemporaries Hannah Arendt and Albert Camus, the Hungarian Revolution was a historical event outstanding in a philosophical sense, as well: in defiance of totalitarianism, the freedom fight in 1956 followed European ideals of humanism and reversed dehumanising effects of modernity. In 1956, self-examination of the European Left was still negligible, isolated and easy to seal off. After the Hungarian Revolution, however, the history of Western Marxism entered a new phase. In the two decades that followed, confidence in Soviet-style arrangements was shaken, and Marxist ideological aspirations lost their validity.

Szerzők / Authors

Balogh Csaba PhD (1967)

irodalomtörténész, kritikus, egyetemi oktató. Kutatási területe Madách Imre életműve, az abszolutizmus korának művelődéstörténete és a művészetkritika ideologikusságának problémaköre. A *Magyar Művészet* szerkesztőségi munkatársa.

Deák-Sárosi László PhD (1969)

költő, filmesztéta, a Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet referense, a *Hazanézó* című folyóirat munkatársa. Kutatási területe a képi retorika, a film- és a zeneelmélet, valamint a verstan. Tizenkét könyv, illetve CD szerzője.

Ferdinandy György (1935)

Saint-Exupéry-, József Attila- és Márai Sándor-díjas író, irodalomtörténész, egyetemi tanár. 1956-ban hagyta el Magyarországot, közel fél évszázadot élt emigrációban. Magyarul, franciául és spanyolul mintegy hatvan kötete jelent meg. A Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztjének kitüntetettje. A Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja.

Gál Vilmos (1972)

történész-muzeológus, szakíró, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tárának főmuzeológusa. Fő kutatási területe a magyar művelődéstörténet és a világkiállítás-történet.

Gedeon Sarolta PhD (1973)

magyar-történelem szakos középiskolai tanár. Fő kutatási területe Dosztojevskij munkásságának 1945 utáni magyarországi befogadástörténete.

Gróh Gáspár, dr. (1953)

Pethő Sándor-díjas irodalomtörténész, kritikus, esszé- és közíró, szerkesztő, a *Magyar Szemle* főszerkesztő-helyettese, a Köztársasági Elnöki Hivatal Társadalmi Kapcsolatok Igazgatóságának vezetője. Fő kutatási területe az irodalom a történelemben és a történelem az irodalomban.

Kovács István CSc (1945)

József Attila- és Déry Tibor-díjas költő, író, műfordító, történész, polonista. Kutatási területe a lengyel történelem és a lengyel-magyar kapcsolatok. A Magyar Köztársaság Babérkoszorúja és a Magyar Érdemrend középkeresztje kitüntetésben részesült. A Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja.

Kucsera Tamás Gergely PhD (1976)

filozófiaszakos bölcész és tanár, szociológus, közgazdász (MBA), nemzetközi szakértő, címzetes egyetemi tanár; a Károli Gáspár Református Egyetem Művészetiigazgatás és művészetmenedzsment szakjának szakfelelőse, a *Valóság* szerkesztője, a *Magyar Művészet* társfőszerkesztője. A Magyar Művészeti Akadémia főtákará.

Kulin Ferenc PhD (1943)

irodalomtörténész, József Attila-díjas kritikus, szerkesztő, író, politikus, címzetes egyetemi docens. Fő kutatási területe Kőlcsey Ferenc életműve és a reformkor esztétikája. 2013-ban a Magyar Érdemrend középkeresztje kitüntetésben részesült. A *Magyar Művészet* főszerkesztője.

Ókovács Szilveszter (1969)

Artisjus-díjas operaénekes, tanár, zenekritikus, publicista, televíziós és rádiós műsorvezető. 2011-től a Magyar Állami Operaház főigazgatója, az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia tagja.

Olsvay Endre (1961)

Szirmai Albert- és Erkel Ferenc-díjas zeneszerző, művésztanár, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem oktatója. 1986-tól koncertezik szerzőként, előadóként. A Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja.

Palotai János, dr. (1939)

esztéta, szakíró, egyetemi oktató. Kutatási területe a film- és a fotóművészet, a vizuális kommunikáció és kultúra. Tanulmányai főképp szakfolyóiratokban jelentek meg. A Magyar Filmművészet Szövetség tagja.

Pomogáts Béla DSc (1934)

József Attila- és Széchenyi-díjas irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő, egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében a XX. századi osztályt vezette, valamint az intézmény igazgatóhelyettese volt. Több mint száz kötet szerzője, szerkesztője. A Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje kitüntetésben részesült.

Solymosi-Tari Emőke PhD (1961)

Lajta László- és Szabolcsi Bence-díjas zenetörténész, szakíró, a

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem oktatója. Fő kutatási területe Lajtha László zeneszerzői munkássága. 2013-ban a Magyar Érdemrend lovagkeresztje kitüntetésben részesült. A Magyar Művészeti Akadémia levelező tagja és Művészetelméleti Tagozatának vezetője.

Sturm László PhD (1967)

az irodalomtudomány kandidátusa, irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő, egyetemi docens. Fő kutatási területe Krúdy Gyula és Marsall László életműve, valamint a regionális irodalmak témaköre.

Szőcs Géza (1953)

Magyarország Babérkoszorúja díjban részesült József Attila- és Kossuth-díjas író, költő, irodalomtörténész, szerkesztő, politikus. 2010-től 2012-ig a Nemzeti Erőforrás Minisztériumának kultúráért felelős államtitkára. 2011-től a Magyar PEN Club elnöke. 2012-től a miniszterelnök kulturális főtanácsadója.

Szőrényi László DSc (1945)

József Attila- és Széchenyi-díjas irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár. 1997 és 2013 között az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója. Fő kutatási területe a neolatin irodalom és a XIV–XX. századi magyar irodalom. 2002-ben az Olasz Köztársasági Érdemrend Parancsnoki Fokozatában részesült. A Magyar Írószövetség elnökségi tagja.

Török Lajos PhD (1970)

irodalomtörténész, kritikus, egyetemi oktató. Fő kutatási területe a klasszikus magyar irodalom és a Kádár-kori bűnügyi irodalom.

Windhager Ákos PhD (1975)

irodalom- és zenetörténész, szakíró, egyetemi oktató. Fő kutatási területe a XIX–XXI. századi szépirodalom, a klasszikus zene és a tömegkultúra történelemmel folytatott párbeszéde. Az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének munkatársa.

Balogh, Csaba, PhD (1967),

literary historian and critic, university lecturer. His research interests include Imre Madách's oeuvre, the cultural history of the age of absolutism, and the ideological nature of art criticism. He is on the editorial board of the journal *Magyar Művészet*.

Deák-Sárosi, László, PhD (1969),

poet, film critic, staffer of the Hungarian National Digital Archive and Film Institute, and of the journal *Hazánéző*. His main research areas include visual rhetoric, film and music theory, as well as prosody. He is the author of altogether twelve books and CDs.

Ferdinandy, György (1935),

writer, literary historian and university professor, recipient of Saint-Exupéry, Attila József and Sándor Márai Prizes. Having left Hungary in 1956, he spent almost five decades in emigration. He has published about sixty volumes in Hungarian, French and Spanish. Decorated with the Officer's Cross of the Order of Merit of the Hungarian Republic, he is a Regular Member of the Hungarian Academy of Arts.

Gál, Vilmos (1972),

historian, museum curator, writer, chief curator of the History Archives of the Hungarian National Museum. His research areas include Hungarian cultural history and the history of world exhibitions.

Gedeon, Sarolta, PhD (1973),

secondary school teacher of Hungarian and history. Her main research area includes the reception of Dostoevsky's work in post-1945 Hungary.

Gróh, Gáspár, PhD (1953),

Pethő Sándor Prize-winning literary historian, critic, essayist and publicist, Deputy Chief Editor of *Magyar Szemle*, Head of Public Relations Directorate of the Office of the President of the Republic. His main research areas include literature in history and history in literature.

Kovács, István, CSc (1945),

Attila József and Tibor Déry Prize-winning poet, writer, translator, historian and Polish studies expert. His research areas include the history of Poland and Polish-Hungarian relations. He has been decorated with the Laurel Wreath and the Officer's Cross of the Order of Merit of the Hungarian Republic and is a Regular Member of the Hungarian Academy of Arts.

Kucsera, Tamás Gergely, PhD (1976),

MA in philosophy with a teacher's degree, sociologist, economist (MBA), international specialist, honorary university professor, programme leader of the Arts Administration and Arts Management programme at Károli Gáspár University of the Reformed in Hungary. Editor of *Valóság*, Co-Editor-in-Chief of *Magyar Művészet*. Secretary General of the Hungarian Academy of Arts.

Kulin, Ferenc, PhD (1943),

literary historian, critic (recipient of Attila József Award), editor, writer, politician, university professor. His main research interests include Ferenc Kölcsey's oeuvre and the cultural history of the Reform Era. Recipient of the Hungarian Order of Merit Cross (2013). He is the Editor-in-Chief of *Magyar Művészet*.

Ókovács, Szilveszter (1969),

Artisjus Prize-winning opera singer, teacher, music critic, journalist, television and radio presenter. From 2011 onwards, General Director of the Hungarian State Opera; Member of the European Academy of Sciences and Arts.

Olsvay, Endre (1961),

composer, recipient of Albert Szirmai and Ferenc Erkel Awards, artist and teacher, professor at Franz Liszt Academy of Music. He has been giving concerts both as a composer and a performer since 1986, ordinary member of the Hungarian Academy of Arts.

Palotai, János, PhD (1939),

critic, writer, university professor. His main research areas include film and photography, visual communication, and culture. He published most of his studies in professional journals. He is member of the Hungarian Association of Cinematic Artists.

Pomogáts, Béla, DSc (1934),

Attila József and Széchenyi Prize-winning literary historian, critic, editor, university professor, Doctor Academiae Scientiarum in Literature. He was head of the 20th Century Literature Section at the Institute of Literature of the Hungarian Academy of Sciences, and was Deputy Director of the Institute. He has authored and edited over a hundred books. He has been decorated with the Officer's Cross of the Order of Merit of the Hungarian Republic.

Solymosi-Tari, Emőke, PhD (1961),

László Lajta and Bence Szabolcsi Award-winning music historian, writer and lecturer at the Franz Liszt Academy of Music. Her research focuses on the work of composer László Lajtha. In 2013, she was decorated with the Knight's Cross of the Order of Merit of Hungary. She is a corresponding member and the Head of the Section of Art Theory of the Hungarian Academy of Arts.

Sturm, László, PhD (1967),

CSc in Literary Studies, literary historian, critic, editor, associate professor. His main research areas include the oeuvres of Gyula Krúdy and László Marshal as well as topics in regional literature.

Szőcs, Géza (1953),

recipient of the Laurel Wreath of Hungary, Attila József and Kosuth Prizes, writer, poet, literary historian, editor, politician. From 2010 to 2012, Secretary of State for Culture for the Ministry of National Resources. From 2011, President of the Hungarian PEN Club. From 2012, Chief Advisor on Culture to the Prime Minister.

Szörényi, László, DSc (1945),

Attila József and Széchenyi Prize-winning literary historian, critic, and university professor. Between 1997 and 2013, Director of the Institute of Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences. Main areas of his research include neo-Latin literature and 14th-20th century Hungarian literature. In 2002, he was bestowed Commander of the Order of Merit of the Italian Republic. He is Board Member of the Hungarian Writers' Association.

Török, Lajos, PhD (1970),

literary historian, critic, university professor. His main area of research includes classical Hungarian literature and crime stories of the Kádár era.

Windhager, Ákos, PhD (1975),

literary and music historian, writer, university lecturer. His main research areas include literature in the 19th and 20th centuries, and the dialogue of classical music and popular culture with history. He is staffer at the Research Institute of Art Theory and Methodology of the Hungarian Academy of Arts.

A Magyar Művészet IV. évfolyam 4. szám képei

Az illusztrációk forrásai:

- 12-16. oldal: Októberi emlékezés, a Magyar Művészeti Akadémia kiállítása, 2016. Vigadó
- 17. oldal: Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet
- 19. oldal: Deák Sárosi László felvétele
- 20. oldal: Deák Sárosi László felvétele
- 21. oldal: Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet
- 21. oldal alul: Deák Sárosi László felvétele
- 22. oldal: pillanatkép a filmből, Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet
- 23. oldal: Szilágyi Varga Zoltán
- 43. oldal: Magyar Országos Levéltár M-KS 288.f.4/18.ő.e (1958.07.25.) 123R/286
- 51-53. oldal: Kardos Judit, Magyar Nemzeti Múzeum
- 54-59. oldal: Magyar Nemzeti Múzeum, Hungart ©
- 84. oldal: Seregi László / Aram Iljics Hacsaturján: Spartacus, Magyar Állami Operaház, fotó: Csibi Szilvia
- 85. oldal: Einojuhani Rautavaara: A bánya, Magyar Állami Operaház, fotó: Rákossy Péter
- 87. oldal: Varga Judit: Szerelem, Magyar Állami Operaház, fotó: Csibi Szilvia
- 88. oldal: Cziffra 1956 – a Budapesti Filharmóniai Társaság - az Opera együttesének hangversenye, Magyar Állami Operaház, fotó: Pályi Zsófia
- 89. oldal: Állami díszelőadás, Magyar Állami Operaház, fotó: Pályi Zsófia
- 90. oldal: Novák Tamás: Kádár utolsó beszéde, Magyar Állami Operaház, fotó: Pályi Zsófia
- 91. oldal: „Kassai polgárok” – Szabadság-gála – felvidéki vendégjáték, Magyar Állami Operaház, fotó: Rákossy Péter

- 91. oldal, felül: Mihály Tamás / Horváth Péter / Pintér Tamás: 56 csepp vér – forradalmi musical, Magyar Állami Operaház, fotó: Nagy Attila
- 92. oldal: Andrassy-Neuenstein Frigyes: Sír a téli éjszaka, Magyar Állami Operaház, fotó: Nagy Attila
- 92. oldal, bal: New York, Gálaest az ENSZ világnapján, Magyar Állami Operaház, fotó: Veress Anabella
- 93. oldal, felül: 1956 cigány hősei – kiállítás, Magyar Állami Operaház, fotó: Pályi Zsófia
- 93. oldal: Csete Örs kiállítása, Magyar Állami Operaház, fotó: Nagy Attila
- 97. oldal: Lajtha-hagyaték, MTA BTK ZTI 20-21. századi Magyar Zenei Archívum
- 100-101. oldal: Gémesi Géza magángyűjteménye
- 102. oldal: Lajtha-hagyaték, MTA BTK ZTI 20-21. századi Magyar Zenei Archívum
- 103. oldal: Füredi Oszkárné felvétele, Erdélyi Zsuzsanna hagyatéka
- 108. oldal: FORTEPAN /Nagy Gyula
- 110. oldal: Magyar Nemzeti Múzeum, Hungart ©
- 111. oldal: Magyar Nemzeti Galéria, Hungart ©
- 112. oldal: Abigél Galéria, Hungart ©
- 113. oldal, felül: Magyar Nemzeti Múzeum, Hungart ©
- 113. oldal: Baksai József
- 114. oldal: Szolnoki Galéria, Hungart ©
- 130-135. oldal: Windhager Ákos
- 25., 34., 44., 50., 60., 67., 74., 78., 95., 116., 117., 119., 129., 137., 138., 143., 144., 153., 160., 167., 175., 180. oldalak: Októberi emlékezés, a Magyar Művészeti Akadémia kiállítása, 2016. Vigadó

Elválasztó képek:

- Borító I.: Kótai József: Jubileum
2006, viaszveszejtéses bronz, 8 × 8 × 2 cm
- Borító II.: Szunyoghy András: Gyászjelentés, 1956
2016, linóleum metszet, 70 × 50 cm
- Borító III.: Filep Sándor: 1956
2016, ceruzarajz (képvázlat), eredeti méret: 180 × 130 cm
- 12. oldal: Hager Ritta: Kiút
2015–2016, gobelin, gyapjú, len, juta, arany 105 × 200 cm
- 13. oldal: Aknay János: Forradalom
1956–2016, ceruzarajz, digitális nyomat, 70 cm x 100 cm
- 14. oldal: Forintos Kálmán: Októberi csillaghullás – körtéri emlék
2016, vegyes technika, 21 × 15 × 10 cm
- 14. oldal: Kő Pál: Magyar Messiás
1976, festett fa, réz, üveg, 72 × 65 × 18 cm
- 15. oldal: Prutkay Péter: 1956-os tabló
2016, vegyes technika, 60 x 50 cm
- 15. oldal: Szemadám György: Disszidens bőrönd
2016, digitális nyomat, vászon, 70 x 50 cm
- 16. oldal: Jovián György: Budapest barikád
2016, olaj, vászon, 140 × 200 cm
- 25. oldal: M. Novák András: Folyamatos múlt
2016, vegyes technika, 180 × 120 cm, 90 × 30 × 25 cm
- 34. oldal: Fekete György: Összetartozás
2015, fa mozaik, 60 × 60 cm
- 44. oldal: Katona Szabó Erzsébet: Élet-halál zászló,
1956 tiszteletére 2016, bőrkollázs, 200 × 58 cm
- 50. oldal: Hauser Beáta: 9 perc, 2016
2016, tusrajz, 100 × 100 cm
- 60. oldal: Somogyi Győző: 1956-Felkelők
1980, szitanyomat
- 67. oldal: Bakos István: 1956–2016
2016, digitalis nyomat, 100 x 70 cm
- 74. oldal: Kuti Dénes: Memento '56
2016, olaj, farost, tükör, 100 × 90 × 70 cm
- 78. oldal: Haris László: A nép
1956, fotográfia, 18 × 24 cm
- 82. oldal: Benkő Imre: Budapest, 2009. október 23.
2009, giclée print, 50 x 65 cm
- 83. oldal: Árendás József: 1956–2016
2016, elektrográfia, 70 x 100 cm
- 95. oldal: Sára Ernő: Magyarország 1956
2016, elektrográfia, 70 x 100 cm
- 96. oldal: Molnár Edit: Az ötvenes évek emlékei
1987, fotográfia , giclée print, 100 × 100 cm
- 106. oldal: Kovács Péter: Áldozat
2006–2007, vegyes technika, vászon, 150 × 230 cm
- 107. oldal: Stefanovits Péter: Szívtorony – gyermekkor
2016, farost, vegyes technika, 100 × 100 cm
- 116. oldal: Ujvárossy László: Memo Amarus, '56 II.
1997–2015, digitális nyomat, 54 × 86 cm
- 117. oldal: Sipos László: Tisztelet az 1956-os forradalom hőseinek
2015, olaj, vászon, 120 x 100 cm
- 119. oldal: Kárpáti Tamás: Égő föld
2016, olaj, vászon, 80 × 107 cm
- 129. oldal: Baráth Ferenc: Magyarország
2016, elektrográfia, 70 x 100 cm
- 137. oldal: Kókay Krisztina: Sortűz 1956
2016, ceruzarajz, 61 × 90 cm
- 138. oldal: Schrammel Imre: Emlékműtervek 1956 évfordulójára I., II., III.
2008, porcelán, 10 x 10 x 30 cm / db
- 143. oldal: Veress Sándor: Sortűz ártatlanokra
é.n., olaj, tempera, digitalis nyomat, eredeti méret 26 × 37 cm
- 144. oldal: Lajta Gábor: Sortűz 1956
2016, vegyes technika, vászon, 70 × 100 cm
- 153. oldal: Vinczeff László: Golyószózat 1956
2016, olaj, vászon, 100 × 100 cm
- 160. oldal: Vargha Mihály: Szakadás
2015, festett fa, 137 × 46 × 37 cm
- 167. oldal: Véssey Gábor: Molotov koktélt dobáló fiú
2016, olaj, tempera, karton, 100 × 140 cm
- 175. oldal: Balla András: S mégis virágzik
1982, fotográfia, 20x10 cm
- 175. oldal: Móser Zoltán: A sarló és a kalapács beszélget 1956-ról
2016, fotográfia, 60 × 60 cm
- 180. oldal: Bocskay Vince: 1956
2016, fa, gipsz, 230 × 100 × 30 cm